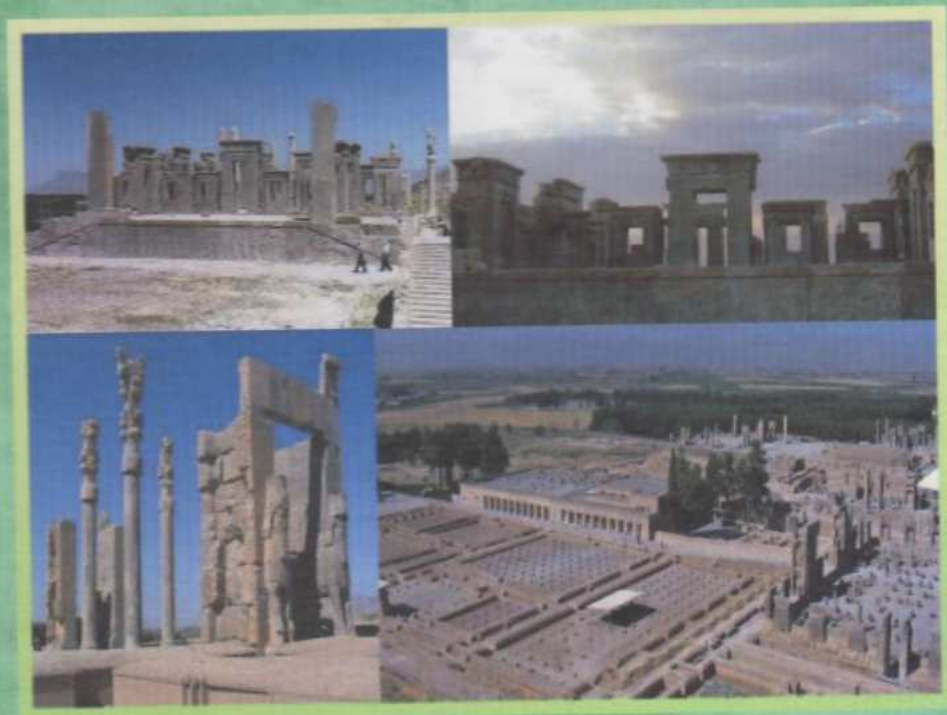

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОЧИК

(Курси мухтасари лексияҳо)

Kitob quyidagi ko'rsatilgan
muddatda topshirilishi shart

Oldingi foydalanishlar
miqdori

--	--

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ОМУЌЗОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ

КАФЕДРАИ ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК

(Курси мухтасари лексияҳо)

Душанбе – 2024

LIK

grom

ТДУ 9 (575.3) (075.8)

ТКБ 63.3 (2 тоҷик)

Т-41

*Бо қарори Шӯрои илмӣ-методи Донишгоҳи давлатии
омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ аз 30. 04.2024
№ 8 ба ҷои тавсия дода шудааст.*

*Гадоев Ғ., Ганҷакова М.Ғ., Роҳатоев Ғ., Ёров М.,
Зубайдуллоев С. Таърихи халқи тоҷик. (Курси мухтасари
лексияҳо). Душанбе: 2024.-224 с.*

Мухаррир:

н.и.ф., дотсент Мирбобев А.

Муқарризон:

д.и.т., профессор, мудир кафедраи таърихи халқи тоҷик,
Донишгоҳи Давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев

Ҳоҷибеков Элбон;

н.и.т., дотсент кафедраи таърихи умумӣ ва муносибатҳои
байналхалқии ДДОГ ба номи С. Айнӣ Негматов Д.Н.

Васоити таълимии «Таърихи халқи тоҷик» барои
ихтисосҳои таърихи муассисаҳои таҳсилоти олии касбии
Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия гардида, дар асоси қарори
Шӯрои илмӣ-методи Донишгоҳи давлатии омӯзгории
Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ аз 30.04.2024 № 8
барои нашр тавсия гардидааст. Васоити таълими таърихи
халқи тоҷикро аз даврони қадимтарин то давраи аввали
асри XX дар бар мегирад. Он дар асоси сарчашмаҳои
гуногуни бостоншиносӣ, манбашиносӣ, бойгонӣ ва адабиёти
илмӣ навишта шудааст.

ISBN 978-99985-37-71-2

© Гадоев Ғ., Ганҷакова М.Ғ., Роҳатоев Ғ.,
Ёров М.Х., Зубайдуллоев С. 2024

“Омухтани таърих танҳо ба хотири
донистани гузашта нест, балки он
дурнамоест, ки роҳи ояндаи миллат
ва пешомадҳои давлатдориро
равшан намуда, барои ҳудуди
миллӣ, ваҳдати ягонагӣ ва рушди
тафаккури таърихӣ наслҳои
оянда хизмат мекунад”.

**Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Эмомалӣ Раҳмон**

МУҚАДДИМА

Таърих оннаи пок ва муқаддаси ҳар як халқу миллат буда,
омӯзиши он дар ташаккули шахси боматрифат, эъмори ҷомеаи
солим ва шаҳрвандӣ, арҷузорӣ ба арзишҳои милливу башарӣ,
хифзу нигоҳдории суннатҳои аҷлоӣ василаи муҳим маҳсуб
мебад. Омилҳои муфид ва созанда дар раванди тарбияи
ватанпарастӣ, ба қамол расидани мутахассисони
балидхисоси ҷавон аз раванди дуруст ва мувофиқи мағлаб
ба роҳи мандани таълими Таърихи халқи тоҷик вобаста аст.

Бо ҷунин маъно Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Эмомалӣ Раҳмон барҳақ таъкид менамояд, ки «Танҳо оннаи
таърих, басо нозуку қомил омухтани даврони гуногуни
давлатдорӣ аҷлодон, ҷашми худшиносии моро ба
гузаштагонамон қавӣ месозад, барои беҳбудии ояндаи ҷамъият
ва ободии кишвар роҳ мекушояд».

Воқеан омухтани таърихи халқи тоҷик дар тарбияи
ватандӯстии ватандорӣ, инсондӯстӣ, ҷаҳоншиносӣ, ҳудудино
худшиносии миллӣ, ҳифзи истиклолияти давлатӣ, ифтихори
миллӣ, анъанаҳои неки аҷлодон барои баланд бардоштани
сатҳи фарҳангии аҳли ҷомеа нақши ниҳоят қалон мебозад.
Ҳангоми омӯзиши ин ҷомеа мо бо воқеаҳои асосии таърихи
халқи тоҷик, робитаҳои сиёсӣ ва маданияи он ба дигар халқҳои
Осиёи Марказӣ ва минтақаҳои ҷаҳон шинос мешавем.

Маҳсусан, имрӯз дар шароити ба миён омадани
тағйиротҳои қулӣ ва ҷиддии охири асри XX - ибтидои асри
XXI, соҳибистиклол гардидаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва
баробари он суръат гирифтани раванди ҷаҳоншиявӣ,
зарурияти дуруст ва мувофиқи талаботи ҷомеаи муосир ба роҳ

мондани таълими ин фан ба миён омадааст. Дигаргунҳои ба вуқӯъ омада зарурияти пешниҳоди консепсияи комилан нави тафаккури таърихиро тақозо менамояд.

Имрӯз ҳар як донишҷӯ вазифадор аст, ки бо кӯмаки амалии омӯзгор таърихи Ватанро аз нигоҳи нав омӯзад. Дар рафти омӯзиш ва таълими таърихи халқи тоҷик бояд пеш аз ҳама ба омилҳои аз худ кардани таърибаи муфиди таърихӣ, таҳлили воқеонаи хаводиси таърихӣ, норасоӣҳо ва мушкилиҳои ба миён омада, дарки сабақи таърихӣ, амик сохтан ва доништани вазифаҳои асосии имрӯз дар пеш истода ва дарки рушди ояндаи Ҷумҳурии соҳибистиқлоли Тоҷикистон диққати махсус дода шавад.

Мақсади аз ҷоп баровардани васоити таълимии мазкур аз фанни таърихи халқи тоҷик балеанд бардоштани сатҳу савияи дониши таърихӣ ва дар руҳияи эҳтиром ба модару ватан тарбия намудани насли наврас мебошад. Маҳз баҳри таъмини донишҷӯён бо адабиёти иловагӣ ба забони тоҷикӣ, васоити таълимии мазкур метавонад барои омода шудан ба машғулиятҳои амалӣ ва бомувафаккият супоридани рейтингу имтиҳонҳо кӯмак расонад.

Матни мухтасари лексия мӯҳтавои таърихро аз замони қадимтарин то воқеаҳои сиёсии ибтидоӣ асри XX дарбар гирифта, бештар ховидиси асосии таърихӣ ва раванди пайвастаи инкишофи онро фаро мегирад, ки доништани он барои ҳар фарди бедорфикру меҳанпарвар зарур ва ҳатмист.

Вазифаи асосии омӯзиши таърихи халқи тоҷик аз он иборат аст, ки хонандаро бо таърихи гузаштаи ниҳоят бойи ин халқи тамаддунофар, ки дар ташаккули тамаддун ҷойгоҳи муҳимро соҳиб аст, ошно намояд. Омӯхтан ва доништани таърихи халқи тоҷик на танҳо барои тоҷикон, балки барои ҳамаи шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон зарур ва ҳатмист.

Имрӯз дар шароити ҷаҳонишавӣ мардуми кишвар ба худшиносӣ ва барқарор кардани хотираи таърихӣ хеш беш аз пеш ниёз дорад. Мо бояд аз таърихи гузашта сабақ бигирем ва барои Ваҳдати комили миллӣ қорҳои бузургеро ба анҷом бирасонем.

Барои тайёр намудани курси мазкур аз дастовардҳои илми муосири таърихшиносӣ ва маводу адабиёти мубрам истифода намуда, бо баъзе тағйироту иловаҳо пешкаши хонандагон мегардад.

ҶАМОАИ ИБТИДОӢ. АҶДОДОНИ ТОҶИКОН ДАР ДАВРАИ ПАЙДОИШИ СОХТИ ҶУЛОМДОРИ

Нақша:

1. Мақсад ва вазифаҳои омӯзиши таърихи халқи тоҷик
2. Даврабандии асосии ҷамоаи ибтидоӣ
3. Ҷамоаи ибтидоӣ ва хусусиятҳои хоси инкишофи он дар Осиёи Миёна
4. Фарҳанг ва дини аҷдодони тоҷикон: Оини зардушӣ.
5. Авесто - манбаи таърихӣ
6. Пайдоиши давлатҳои қадимтарин дар Осиёи Миёна.
7. Давлатҳои Бохтар, Сугд ва Хоразм
8. Адабиёти истифодашуда:

а) асосӣ

1. Гафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. - Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. - С. 29-87.
2. Историya таджикского народа. Том I. Древнейшая и древняя история. - Душанбе, 1998. - С. 48-252.
3. Историya Таджикской ССР. Под. общ. ред. Б. А. Антоненко. Душанбе, 1983. - С. 6-17.
4. Раҳмонов Э. Ш. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ. - Душанбе: Ирфон, 2006. - С. 265-339.
5. Раҳмонов Э. Ш. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён. Китоби I. Лондон, 1999. - С. 43-90.
6. Ҳотамов Н., Довудӣ Д., Муллоҷонов С., Исоматов М. Таърихи халқи тоҷик. - Душанбе: Эр - граф, 2015. - С. 7-32.

б) тавсиявӣ

1. Оқладников А. П. Каменный век Таджикистана: Итоги и проблемы // Материалы 2 - го Совещания археологов и этнографов Средней Азии. М., Л. - С. 158-184.
2. Фрай Р. Мероси Осиёи Марказӣ: Аз замони бостон то истилои туркҳо. - Душанбе: Сурушан, 2000. - 275 с.
3. Ҳазраткулов М. Эътиқоду анъанаҳои бостони Аҷам. - Душанбе, Ирфон, 1986. - 127 с.

1. Мақсад ва вазифаҳои омӯзиши таърихи халқи тоҷик

Таърих илмест, ки тараққиёти ҷамъияти инсониро бо тамоми амкиёи гуногуншаклӣ, бо мақсади дарки қунонӣ ва самту имкониятҳои ояндааш меомӯзад.

Ё ба маънои зерин фанне, ки инкишофи ҷамъияти инсониро дар масканҳои онҳо, дар ҷараёни вақти бебозгашт, бо таҳлили сабабҳо ва оқибатҳои воқеаҳо, иштироки шахсони номбар ва оммаи халқ тадқиқ мекунад ва таълим медиҳад, таърих ном дорад.

Максади фанни таърихи халқи тоҷик шарҳ додан, таъбир намудан, тадқиқ ва шиноختан, таълим ва тарғибу ташвиқ кардани таърихи тараққиёти халқамон аз огози пайдоиш то имрӯз мебошад. Яъне ҳадафи асосии ин омӯхтан ва дарк намудани таърихи тоҷикон аз назари вақти тӯлонӣ ва аз ғоявӣ илмӣ муайян кардани мақом ва манзалати бисёр ғанӣ ва сабақбахши рӯзгори миллати тоҷик аст.

Вазифаҳои фанни таърихи халқи тоҷик бо самтҳои илми тадқиқотӣ, таълимӣ, тарбиявӣ ва маърифатӣ он муайян мегардад. Таълими фанни таърихи тоҷик барои тайёр кардани наслҳои созандаи бошуур, бофарҳанг ва хушлобӣ, ҷомеаи озод, демократӣ, ягона, дунявӣ ва ҳукукбунёд, ки таҷриба ва сабақҳои ибратангези таърихи тоҷиконро омӯхтаанд ва сармашки худ кардаанд, мусоидат мекунад.

Фанни таърихи халқи тоҷик аҳамияти калони тарбиявӣ дорад. Шарҳу эзоҳи ҳар як далаили таърихӣ барои тарбияи ахлоқӣ, маънавӣ, меҳнатӣ, саликаи забоншиносӣ ёрӣ мерасонад. Маърифати фанни таърихи халқи тоҷик дар дарсгоҳҳои донишгоҳҳо, донишкадаҳо, мактабҳо тавассути расонаҳои ахбори умум: рӯзномаҳо, маҷаллаҳо, садо ва симо, алаҳқусус таъмир ва тармими осори таърих ва фарҳанги рафтагон дар тарбияи ватандӯстии аҳли ҷомеа, парвардани меҳру муҳаббати самимӣ нисбат ба халқу диёр, ҳештаншиносӣ, ифтихори миллӣ, ваҳдат, дӯстӣ, бародарӣ нақши босазо мебозад.

Ҷамоаи ибтидоӣ бо хусусиятҳои хоси худ аз дигар форматсияҳои ҷамъиятӣ-иктисодӣ ба қуллӣ фарқ мекунад. Дар ин соҳт одамон баробар зиста, нобаробарӣ, моликияти хусусӣ, синфҳои ба ҳам зид, ҳатто давлат вучуд надоштанд. Худидоракунии ҷамъиятӣ ба роҳ монда шуда, авлоду қабиларо пешвоён (дохиён) идора мекарданд. Ҷамоаи ибтидоӣ нисбати дигар форматсияҳо аз ҷиҳати тараққиёти истехсолот дар сатҳи ниҳоят паст қарор дошт.

Одамони ҷамоаи ибтидоӣ ба воқеаҳои сершумори табиӣ сарфаҳм наарафта, дар аввал ҳеч гуна тасаввуроти динӣ надоштанд. Воқеаҳои табиӣ боиси пайдо шудани дин гашт. Дар ҷамоаи ибтидоӣ динҳои гуногун ва бисёрхундоӣ вучуд дошт.

Бисёр хусусиятҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ва хоҷагии халқҳои Осиёи Миёна ва Эрон, инчунин маданият ва дину оини онҳо дар қадимтарин сарчашмаи таърихӣ «Авесто» тасвир ёфтааст.

2. Даврабандии асосии ҷамоаи ибтидоӣ

Аз рӯи ҳисоби астрофизикҳо замин 4,6 миллиард сол муқаддам ба вучуд омадааст. Тақрибан пас аз 1 миллиард сол ҳаёт дар гидросфераи замин пайдо шудааст. 3,5 миллиард сол муқаддам фотосинтез ҳамчун пешбурди тараққиёти организмҳои зинда пайдо шудааст. Он замон атмосфераи замин аз азот, газӣ карбон ва буғи обӣ иборат буд. Дар тӯли 3,5 миллиард сол муқаддам дар рафти инкишофи эволютсионии Замин тағйироти азиме ба вучуд омад. Олими маъруфи тоҷик Ю. С. Носиров оид ба пайдошавии таърихи замин менависад: «Ташаккули ба ҳамаҷонибаи олами наботот ҷӣ дар хушкӣ ва ҷӣ дар уқёнус дунёро сабзшӯш намуда, сабабгори бавучудноии энергияи ашё дар биосфера гардид. Фотосинтези замин дар миллионҳо соли даврзанӣ сиклҳои биологӣи ашёхоро дар қабати атмосфера ба вучуд овард. Аз таъри карбон дар давраи ибтидоии атмосфера намуди моддаҳои органикӣ, ангишт, нафт, газӣ табиӣ пайдо шудаанд. Ин маҳсули фотосинтез эҳтиёҷоти одамонро қонеъ мегардонад. Бо пайдоиши инсон дар Замин давраи нава дар биосфера ба вучуд омад. Дар ин давраи таърихӣ ғайбшавии инсонии ибтидоӣ ҳамчун шикорчӣ ва хушҷин ба сохтори замин ва энергияи он таъсир расонида наметавонистанд».

Ҷ. Дарвин дар асари худ «Ба вучуд омадани намуҳҳо» роҳи гузаштан аз намуди зоологӣ ба одамо рошан дод. Лекин Дарвин фарқи асосии одамо аз рӯи натиҷаи биологӣ ҷудо карда натавонист. Ф. Энгелс дар асари худ «Роли меҳнат дар протессеи ба одам табдил ёфтани маймун» яке аз масъалаҳои асосии антропологияро ҳал карда, таъкид кард,

ки фарқи инсон аз маймун дар меҳнати шуурнок буда, аз сохтани нахустин олоти меҳнат, аслиҳа шуруъ мешавад. Раванди ба вучуд омадани меҳнат дуру дароз буда дар давраи геологӣ сеюм аҳди антропогенҳои аввалин, яъне маймунҳои одамсурат шуруъ мешавад. Асосан ду фарзия дар бораи ба вучуд омадани одам пешниҳод шудааст. Барои далел дар доманаҳои Ҷанубии Ҳимолой устухони рамалитек ва мегантроп ва гигантропро мисол меоранд, ки дар нуқоти мухталифи ҷанубии Осиё ёфт шуданд. Дар ҷазираи Ява ва тепшаҳои Сивилини кӯҳҳои Ҳимолой 16 намууди антропоиндҳо ёфт шуданд. Донишмандони фарзияи дуюм ватани инсонии аввалинро Африко ҳисоб мекунанд. Дар Африкаи Ҷанубӣ намунаи маймунҳои одамшакл ба монанди одами родезӣ, африкантроп, атлантроп кашф шудааст. Онҳо бо дуто пояшон гашта, аз санг ва ҷуб истифода бурда метавонистанд. Дар илми генетика мафҳуме ба мисли насабнома ё шаҷараи авлодӣ вучуд дорад. Одатан онро барои оила ё авлод тартиб медиҳанд, ки ба мерос бурдани кадом як аломати ирсӣ, алоқа байни аъзоҳои авлод ва ғайра мушоҳида карда шавад. Ба ҳамин монанд шаҷараи як халқ ё тамоми инсониятро тартиб додан мумкин аст, ки дар он иртиботи гуруҳҳои этникӣ ва роҳҳои ҳиҷрати онҳо дар замонҳои гузашта муайян карда шудаанд, ин шаҷараро бо тақсироти гени этносҳои гуногун ва ё гуруҳбандии забонҳо алоқаманд кардан мумкин аст. Ҳарчанд ки инсон аз нуқтаи генетикӣ якхела аст, яъне ҳамаи маълумоти ирсӣ дар 46 хромосомаи хуҷайра сабт карда шудаанд ва онҳо дар ҳамаи одамони рӯи замин якхелаанд. Вале қавмҳои сершумор аз ҳамдигарашон бо киёфа, забон, ҳудуди зист, хусусиятҳои хоҷагидорӣ, маданият ва тарзи зисташон фарқ мекунанд. Наҷодҳо ҳамагӣ се тоанд: сафедпӯстҳо, европоиҳо, зардпӯстҳо, муғулҳо ва сиёҳпӯстону зангиҳо. Осиёи Миёна ва Шарқи Миёна минтақаест, ки инсонии ибтидоӣ дар он ташаккул ёфтааст. Шаҳодати ин бозёфтҳои мебошанд, ки бостоншиносон дар нуқоти мухталиф кашф кардаанд. Дар илми бостоншиносӣ ва таърих барои дақиқ муайян кардани зинаҳои камолоти инсон раванди пешрафти ҷамъиятро тибқи инкишофи олоти меҳнат ба давраҳо тақсим намудаанд: 1. Аҳди санг. 2. Аҳди биринҷӣ. 3. Аҳди оҳан. Дар

навбати худ аҳди санг ба се давраи калон қисмат мешавад: палеолит, мезолит ва неолит. Палеолити аввал бошад ба давраҳои шел ва ашел; палеолити миёна ба давраҳои перигора, ориняк, солотре ва мадлен ҷудо мешавад. Одамони ибтидоӣ дар зинаҳои камолоти худ ҷамъаи ибтидоиро ташкил карда дар маҳалҳои алоҳида сукунат доштанд. Дар давраи шел хунукии саҳт мешавад. Дар таърихи Заминак яхбандиҳо: генч, миндел, рис, вюрм шудааст. Ба давраи шел яхбандии Миндел рост меояд. Дар давраи ашел ду аслиҳаи нави сангини нӯгтез (острокопечник) ва тарошасангҳо (скребло) пайдо шуд. Аслиҳаи нӯгтез барои буридану куштани ҳайвон, скребло барои кандани пӯсти ҳайвон ва ҷубтарошӣ истифода бурда мешуд. Вазифаи муҳими исканаҳо иҷро мекарданд.

Фарҳанги бостоншиносии Қаратоғ ба давраи палеолити аввал нисбат дошта, дар Осиёи Миёна қадимтарин ба шумор меравад. Ин фарҳанги дар солҳои 1973-1977 аз тарафи В. А. Ранов кашф ва тадқиқ шудааст. Қароргоҳи Қаратоғ-1 ном гирифтааст ва дар самти шарқии ҷарии Оргайдара воқеъ аст. Масоҳати умумии ҳафрияи қароргоҳи Қаратоғ 1124 м мебошад. Олоти бештар пахшшуда санги чопер мебошад, ки теги секунҷа дорад. Қароргоҳи дигар Лохутӣ-1 дар соҳили рости дарёи Обимазор, муқобили деҳаи ҳамном воқеъ аст. Масоҳати умумии ҳафрияи 216 метри мураббаъ буда, дар ин ҷо олоти бештар ёфт гардидаанд. Соли 1977 дар буриши 6-уми қабати гили Обимазор олотҳои зиёди қайроқсанг ёфт шудаанд, ки 800 ҳазор сол муқаддам сохта шуда, ба фарҳанги бостоншиносии Қаратоғ, ки 4 км дар самти ҷанубу шарқии деҳаи Чормағзакӣ ноҳияи Ёвон воқеъ аст, мутааллиқанд. Хусусияти ҳоси олотҳои Қаратоғ дар он аст, ки асосан аз қайроқсанг сохта шудаанд ва ҳамчун маданияти қайроқсангӣ машҳуранд.

Давраи палеолити миёна ба фарҳанги давраи мусте рост меояд, ки вай аз 20 то 35 ҳазор сол пеш аз замони мо давом кардааст. Навигарии калон дар давраи палеолит соҳаи олотсозӣ ба амал омад. Тарошаҳои сангиро ба воситаи задан тез мекарданд ва сайқал медиҳанд, ки онро дар бостоншиносӣ регуш меноманд. Одамони муддати дароз

дар як чо муқимишуда ба шикорчиғи машғул буданд. Онҳо дар бошишгоҳи худ гулханро истифода мебуданд. Масканҳои кушод ва горӣ дар худуди Осиёи Марказӣ низ ёфт шудаанд. Чунончӣ, бошишгоҳҳои нимҷазираи чануби-ғарбии баҳри Каспий, Капеддоғи Марказӣ, гори Обирахмат дар миёноби Сирдарё, дар худуди шаҳри Самарқанд, дар кӯҳсорҳои Хисор-Вахш, ноҳияи Данғара ва инчунин дар қаторкӯҳи Бойсун магоки машхури Тешиктош кашф карда шудаанд. Тешиктош, ки кашшофаш академик А. П. Окладников аст, якҷанд кабаги маскунӣ дорад ва қариб аз ин ҷо 3 ҳазор адад маснуоти сангӣ мисли корд, белча ва ғайра ёфт шудааст. Корд барои буридан ва силоҳи шикор, белча вазифаи коркарди дарахт ва пӯстро ба кор мерафт. Дар магоки Тешиктош ҳасади писарбачаи 8-9 солаи неандертал ёфт шуд. Дар атрофи ҳасад шохӣ оху ба шакли халқа гузошта шудааст, шояд ба нияти муайяне дафн шуда бошад. Дар мавзеи Обирахмат, водии Сирдарё дар байни Хуҷанд ва Навкати Қайроққум низ бозёфтҳои давраи мусте ёфт шудааст. Осори Навкат аз пуштакӯҳи Сомғор то деҳаи Навкат мерасад, ки ба фарҳанги Қайроққум мансуб аст. Дар ин ҷо 24 мавзеи зист ва садҳо олоти сангӣ ёфт шуд. Дар байни бозёфтҳо олоти хушсифати аз регсанги чинӣ, чакмоқсанг ва порфирит тайёр карда шуда, нуклеусҳои муддавар ва сатҳаш васеъ ёфт шудаанд. Ин ёдгориҳои 100-50 ҳазор сол қабл аз милод ҷараён дошт. Дар ин ҷо ҳам, монанди Тешиктош, аксари олотҳо белча, кордҳои сангӣ оташзо аз санги сумок (порфирит) сохта шудаанд. Одамони давраи мустеро одамони неандерталӣ меноманд аз он сабаб, ки намуди аввалини онҳо дар наздикии шаҳри Неандертали Олмон ёфт шудааст. Инсони неандерталӣ намуди ягонаи одамони давраи мусте буда, дар Африка, Осиё ва Аврупо низ ёфт шудаанд. Ҳаҷми косахонаи сари одамони неандерталӣ ба ҳаҷми сари одамони ҳозира баробар буд. Пешони хамвор ва дунғии болои аброи калон дошт.

Осори аҳди палеолити миёна дар Осиёи Миёна бисёр кашф шудаанд. Яке аз бозётимодтарин ёдгориҳои давраи Каробура мебошад, ки дар соҳили чапи дарёи Вахш, наздикии Ҷилиқул ёфт шудааст. Олотҳои Каробура тақрибан 8000 адад буда, асосан аз қайроқсанг, қремен ва

порфирит сохта шудаанд. Олотҳои аз санги оташзо сохтанида хеле кам ба чашм мерасанд. Хусусияти ҳоси маснуоти Каробура дар он аст, ки баробари қайроқсангҳо аз дигар намуди сангҳои ҳоси ёдгориҳои замони мусте низ истифода мебуданд. Шояд одамони замони Каробура дар таъсири неандерталҳо сохт ва намуди олотҳои худро дигар карда бошанд. Осори кашф шудаи ёдгориҳои Хучӣ, ки дар наздикии Шаҳринав ба даст омадааст, аз ҷиҳати сохт ва намуд аз осори Каробура фарқ мекунад. Дар ин қароргоҳ зиёда аз 7,5 ҳазор адад маснуот ёфт шуд. Хусусияти ҳоси маснуоти Хучӣ дар он аст, ки аз тахтасангҳо сохта шудаанд. Ёдгориҳои замони мусте дар Симиганҷ, Оқҷар, Амонкутан, Обирахмат, Ҳочикент, Қулбулоқ, Зарабулоқ ва умуман зиёда аз 20 маҳалҳои мухталифи Осиёи Марказӣ кашф шудааст.

Мезолит ва эпипалеолит давраи муҳим дар таърихи инсоният буда, маҳз дар ин давра нахустин соҳаҳои кишоварзӣ ва чорводорӣ рушд мекунад. Дар палеолити сонӣ дар нимкураи шимолӣ обшавии ях сар шуда, иқлим ғармтар мешавад. Ҷараёни дарё, худуди қулу баҳрҳо дар сарзамини аз ях озодшуда қисман дигаргун шудаанд, мамонтҳо нест гардида, одамон мачбур шуданд, ки усули нави шикорро ихтироъ кунанд. Дар аслиҳасозӣ олоти нав микролит (аз каллимаи юнонӣ «микрос»-хурд, «литос» - санг) ихтироъ карда шуд, ки асосан секунҷа, чоркунҷа ва нимдиора буд. Кишоварзӣ ва чорводорӣ дар ҳама ҷо дар як вақт сар нашудааст. Аз ҳама пештар тақсими меҳнат дар Осиёи Наздик рӯй дод. Ҳайвонҳои аввалини ромшуда сағ, баъд буз ва ҳук буданд. Микролитҳои давраи мезолит истифода шаванда аслиҳаи хуб ва осонсоз буда, ҷои устухону ҷӯро иваз карданд. Ҳамчунон аз пайкон ва корд истифода мебуданд. Онҳо сабук, тунук ва тез буданд. Барои буридани дарахтон аз сангҳои табармонанд истифода мебуданд. Гурӯҳи калони бошишгоҳҳо мезолит ва эпипалеолит дар Осиёи Миёна омӯхта шудааст. Аз ҷумла, дар Кабутақ бошишгоҳи Дамдам, Чашма I-II Ҷабел, дар Помир бошишгоҳи Опхона, дар Кубодиён-Чилучорчашма, Норақ, Туткавул, Шахристон-Оқтангӣ, дар вилояти Бухоро бошишгоҳи Мачай ва ғайра мебошанд. Чилучорчашма дар

ноҳияи Шахритус воқеъ гашта бо тахмини мутахассисон қароргоҳи муваққатии шикорчиён будааст. Осори Ошхона ва Тутқавул аз тарафи бостоншинос В. А. Ранов кашф карда шуд. Қабати маскунии Ошхона асосан 4-то буда аз он зиёда аз 10 ҳазор ашё ёфт шудааст. Олотҳо асосан аз булури кӯҳӣ, ҷаҳмоқсанг, регсанг ва кварсит сохта шудааст. Осори Тутқавул ҳоло зери обанбори НБО-и Норак мондааст. Қароргоҳи Тутқавул дар масофаи 35 ҳазор метри квадратӣ омӯхта шудааст, 4 қабати маскуни ҳафр шуда, 2 қабаташ ба давраи мезолит, 2 даврааш ба фарҳанги неолити Ҳисор мансубанд. Майитҳои омӯхташуда гувоҳӣ медиҳанд, ки бошандагони он аврупоинажод буданд. Олотхояшон асосан аз ҷисмҳои вулкани ва ҷаҳмоқсанг, аз ҷумла теги тос, табарҳои суфта, тарошқордҳои қач ва ғайра сохта шудааст. Мардумаш асосан ба ҷорводорӣ ва деҳқонӣ машғул будаанд. Дар осори Тутқавул шабоҳати якҷанд фарҳангҳои қоркарди санг низ дида мешавад.

Баъди аз тарафи инсон ихтироъ шудани намудҳои олот дар таърих давраи неолит (аҳди нави санг) сар мешавад. Дар давраи неолит усули нави техникаи суфтакунии олотҳои сангӣ, буридани санг ва ғайра ба миён омад. Дар ин давра 3 намууди истгоҳҳо мавҷуд буданд: аллювиалӣ (аз вожаи лотинии истгоҳҳо дар назди кӯлҳо бино мешаванд), торфӣ (ин намууди истгоҳҳо дар ботлоқзорҳо воқеъ буданд) ва дронӣ (истгоҳҳои назди дарё, ки дар регзамин ҷойгиранд). Ҷунин намууди истгоҳҳо шаҳодат медиҳанд, ки ҷамоаи неолитӣ дар назди об сукунат намууда, асоси ҳоҷагии он мохидорӣ буд. Дар маҳалҳои даштӣ ё кӯҳӣ одамон дар соҳилҳои сой, дарё ва кӯл сокин шуда, дар баробари мохидорӣ ба кишоварзӣ гузаштанд. Гузариш аз ҳоҷагии истеъмолкунанда ба истеҳсолкунанда тадқиқотчиён «янкилоби неолитӣ» номиданд. Дар доманаи шимолӣ Кабутаки Хурсони Шимолӣ бошишгоҳи қадими неолитӣ аз тарафи В. М. Массон кашф кардашуда, номи маданияти Ҷайтунро дорад. Хонаҳо болои тепаҳо ҷойгир буда, 20-30 метри мураббаъ сахт дошта, аз кулӯлаи гил сохта шудааст. Деворхояшон андова ва ранг карда шудааст. Ҳар як хона оташдони алоҳида дошт. Сохти ҷамоавии ҷайтуниҳо модаршӯхӣ буда, асосан ба кишоварзӣ машғул буданд.

Сангпораи дос, дастдос, ярмасангҳо ёфт шуданд. Маданияти дигари неолитии қисми кӯҳистонии Осиёи Миёнаро соли 1948 Оқладников А. П. кашф карда, ба он номи маданияти Ҳисор додааст. Ҳоло бештар аз 300 маҳалли ин маданият пайдо карда шудааст. Калонтарин ёдгориҳои ин маданият Тутқавул, Соии Сайёд (700 метри мураббаъ), Кӯли Булӣён (1500 метри квадратӣ) мебошад. Дар баъзе бошишгоҳҳои маданияти Ҳисор сафол ба назар расад ҳам, онро маданияти ғайрисафолӣ давраи неолит меноманд. Фарҳанги бостоншиносии неолити Ҳисор ба ҳазораҳои 7-2 то милод мансуб аст. Ҳуусияти асосии бошишгоҳҳои маданияти Ҳисор ғафсии қабати маскунӣ аст, ки то ба 2,5 метр мерасад, оташдонҳо нимдоираанд ва деворҳои онҳо аз сангҳои хурду калон сохта шудаанд.

3. Ёдгории Саразм

Дар водии Зарафшон ёдгории неолитӣ дар мавзеи Саразми ноҳияи Панҷакент ёфт шудааст, ки бо номи маданияти Саразм маълум аст ва аз тарафи бостоншинос А. Исҳоқов кашф шудааст. Ин деҳа 100 гектар масоҳат дошта, дорои чор қабати маскунӣ мебошад. Давраи мавҷудияти Саразм I-II ба замони неолит рост меояд. Пешаи асосии саразмиён кишоварзӣ буда, ҷорводории муқимӣ низ вучуд дошт. Дар Саразм 3 ибодатхона ёфт шуда, оташкадаҳо ду шакл доранд: мудаввар ва ҷорқунча. Дар маркази оташкада ҷуқурча барои оташи ҷовид ҷойгир буда, далели ибодатгоҳи оташпарастон будани онҳо мебошад. Биноҳои истиқоматии саразмиён дар ин давра асосан ду-се хучрагӣ буданд. Биноҳои ҷаъмияти деворҳои истеҳсоми дошта, дар қунҷҳои бурҷҳо ва инчунин деворҳо аз хишти хом таъиях (контрафорс) доранд. Дар ҳафриёти 4 аз қабати маскуни Саразми I қабре ёфт шуд, ки аз се майит дар як ҷой ба тариқи батниҷангавор гуронида шуда, рӯпӯшанд. Шабаҳо хеле хурд, аз оҳаксанг сохта шудаанд. Таҳқиқи симошиносӣ нишон дод, ки ҷасади калон зани 22-23 сола буда, ду фарзанд таваллуд кардааст. Ду ҷасади дигар яке духтарчаи 8-9 сола ва дигараш писари 12-13 сола мебошад. Бо ҷамроҳии зан маснуоти зиёди монанди марҷонҳои қонуспакли тиллоӣ (49 дона), дастпонаи ғалсамаи моҳиӣ (ду дона), сангҳои

киматбаҳои фирӯза, лаъл, лочвард, ақиқ ва яшм дафн шудаанд. Дар Саразм гузариш аз сохти авлодии зансолорӣ ба мардсолорӣ ҳеле амик ба чашм мерасад. Кулолони саразмӣ асбобҳои нафиси сафолӣ месохтанд, аз чархи кулолӣ ва дамҳои сафолпазӣ истифода мебарданд. Зарфҳои аксаран бо нақшаҳои хандасавӣ баъзан бо тасвири дарахт ё рустаниҳои галладонагӣ оро дода шудаанд. Инчунин зарфҳои зиёде тасвири ҳочдоранд. Коркарди устуҳон рушд ёфта буд, ки аз он сӯзан ва дирафш месохтанд. Бофандагӣ низ тараққӣ карда буд, ки микдори зиёди сангҳои дуқони бофандагӣ бозёфт шудааст. Маъдангудозӣ яке аз соҳаҳои муҳим дар ҳоҷагии саразмиён буд. Олотҳои биринҷӣ-қорду ханҷар, пайкону дарафш, сӯзану оина ва қолабҳои маъданрезӣ ба ин шаҳодатанд.

Осиёи Миёна яке аз сарзаминҳои пешрафтаи аҳди биринҷӣ буд. Асри биринҷии Осиёи Миёна бисёртар аз рӯи коғутокови маданиятҳои Геоксур, Анов ва Намозгоҳ омӯхта шудааст, ки ба нимаи дуюми ҳазорсолаи III ва ибтидои ҳазорсолаи I пеш аз милод рост меояд. Дар қисми Мовароуннаҳри Осиёи Миёна маданияти кишоварзии Саразм, Ҷуст, Замонбобо ва фарҳанг қабилаҳои кучии Суяргон, Тозабогёб, Қайроққум, Вахш, Бешкент омӯхта шудаанд. Бошишҳои Намозгоҳтеппаи V масофаи зиёдеро ишғол мекунад, биноҳи то 9-12 хона дошта, дар меъморӣ онҳо бомҳои равоқӣ пайдо шуданд. Дар Намозгоҳтеппа боқимондаи кураи фулузгудозӣ ва зарфсозӣ низ ёфт гардид. Асоси истеҳсолати ин ҳудуд зироат буда, дос, дастдос ва угурча ёфт шудаанд. Онҳо ҷав, ҷавдор, гандум ва намудҳои лӯбӣёро мекоштанд. Донаҳои ануғур ёфт шудаанд. Дар Осиёи Миёна гурӯҳи дигари бошишҳои асри биринҷӣ дар водии дарёи Мурғоб ёфт шуд. Фарҳанги онҳо ба маданияти Анов наздӣк аст, аз тарафи дигар дар олоти онҳо нишонҳои маданияти сурбӣ ва маданияти андроновиро мушоҳида кардан мумкин аст. Маданияти Бешкент дар давраи охири асри биринҷӣ дар водии Бешкенти ноҳияи Шахритус рушд кардааст. Қабристонҳои Тулҳор ва Ариктоғро солҳои 1955-1959 А. М. Манделштам ва ғурҳои Бешкентро соли 1973 Экспедицияи бостоншиносии ҷануби Тоҷикистон тадқиқ

кардаанд. Иқоматгоҳҳо ҳоло ёфт нашудаанд. Таҳмин меравад, ки аҳолии ин водӣ бо ҷорводорӣ машғул буданд.

Инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда боиси вайроншавии сохти ҷамоаи ибтидоӣ гардид. Нобаробарӣ, моликияти хусусӣ, истисмор, синфҳо ва давлат, ки дар ин соҳт то ин вақт вучуд надоштанд, пайдо шуданд. Ҳамин тарик, ҷамоаи ибтидоӣ, ки ниҳоят тӯлонӣ буд вайрон шуда, ҷои худро ба сохти ғуломдорӣ иваз намуд.

4. Фарҳанг ва дини аҷдодони тоҷикон: Оини зардуштӣ.

Авесто - манбаи таърихӣ

Авесто - яке аз ёдгориҳои қадимаи халқҳои эронинажод буда, ба давраи ҳазорсолаи аввали то милод мансуб аст. Дар он қонун, қоида ва ҷаҳонбинии зардуштиён акс ёфтааст. Маънои Авесто - «асос»-ро ифода мекунад. Дар бораи замон ва макони эҷод шудани Авесто фикрҳо муҳолифанд. Вале аксарият дар он ақидаанд, ки Авесто дар байни асрҳои X-VIII пеш аз милод эҷод шудааст. Авесто доир ба номҳои ҷуғрофии Осиёи Миёна маълумотҳои ниҳоят зиёд додааст. Аз ин маълум мешавад, ки ватани тавлиди Авесто Осиёи Миёна будааст. Муаллифи Авесто пайгамбари маздопарастӣ Иброҳими Зардушт ба шумор меравад. Китоби мазкур дар замонҳои гуногун аз тарафи муъбадони зардуштӣ аз нав қор карда шуда, ба он иловаҳои зиёде дохил шудааст. Аз рӯи маълумоти сарчашмаҳои қадима ақидаи зардуштӣ дар кишвари Бохтар пайдо шуда, баъд ба дигар мамлакатҳои Эронзамин паҳн шудааст.

То паёми Зардушт дар байни халқҳои эронӣ бисёрхудоӣ ҳукмфармо буд. Бештари ин ҳудоҳо таҷассуми нерӯҳои гуногуни табиат - об, бод, оташ ва моҳтоб буда, парастини онҳо дар лаваҳои ҳеле қадим пайдо шуда буд. Бисёрхудоӣ боиси парокандагии ақидавии халқҳои эронӣ шуда, барои муттаҳид шудани онҳо ҳалали ҷиддӣ мерасонд. Ҳизмати шоиистан Зардушт дар он аст, ки ӯ бисёрхудоӣ ва бутпарастиро маҳкум карда, тамоми эронийро ба парастидани Худои яққау ягона ва офаридгори оламу одам Ахура Маздо даъват кард.

Сарчашмаҳои ҳидоят менамоянд, ки Авесто дар болои 12 ҳазор пӯсти гов бо хатти заррин навишта шудааст. Дар

тӯли таърих Авесто ду маротиба, бори аввал дар асри IV пеш аз милод аз тарафи Искандари Мақдунӣ ва маротибаи дуюм асри VIII аз тарафи арабҳо нобуд шудааст.

Агар дар муайян кардани таърихи давраи ҷамоаи ибтидоӣ бозёфтҳои бостоншиносӣ хизмат карда бошанд, он гоҳ барои аниқ намудани пайдоиши муносибатҳои синфӣ маънаҳои ҳагӣ аҳамияти халқунанда доранд. Аз ин ҷиҳат барои тадқиқ намудани таърихи Осиёи Миёна ва мамлакатҳои ҳамсоя китоби Авесто, ки аз 21 қисм иборат аст, аҳамияти махсус дорад. Аз ин микдор то замони мо танҳо чоряки он, яъне панҷ китоб омада расидааст. Ин китоб асосан маҷмӯи навиштаҷоти аконди дини зардуштӣ мебошад. Авесторо на танҳо ҳамчун ёдгории забонӣ фалсафӣ ва маънабии эронӣ қадим, балки ҳамчун маънази бузургии таърихи қадими халқҳои Осиёи Миёна ва Эрон меомӯзанд.

Сарчашмаҳо ёдовар мешаванд, ки Авесто дар замони Сосониён ҳеле мукаммал буда, он аз 345 ҳазору 700 калима иборат будааст. Аммо дар айни ҳол аз ин китоб ҳамагӣ 23 ҳазор калима боқӣ мондаасту ҳалос. Авестон то замони мо расида, аз ҷор як қисмаш мебошад, ки он аз фаслҳои зерин иборат аст:

1. Ясно - қурбонӣ ба ибодат;
2. Яшт - ситоиш ва хушғуфторӣ;
3. Видевдат (Вандидот) - қонуни зидди девҳо;
4. Виспарад - ҳукмронии мутлақ;
5. Хурд Авесто - зорию илтиҷо.

Дар Авесто масъалаи ташкили аввалин давлатҳои ибтидоии ғулумдорӣ ҷои намоёнро ишғол мекунад. Ҷамъияте, ки Авесто онро тасвир мекунад, пеш аз ҳама, ҷамъияти патриархалии ҷорводорону барзгарони муқимӣ буда, дар он нобаробарии молӣ ва иҷтимоии аъзоёни ҷамъияти ҳукмфармо мебошад. Авесто доир ба пайдоиши ҷамъият ва инкишофи он маълумот медиҳад. Мувофиқи таълимоти Авесто зинаи поёнии ҷамъият «нмана» (хона) ҳамчун истиқоматгоҳи оила ва хочагӣ вай ба шумор меравад.

Сардори оила-хона қадҳудо-хӯчаин «нманапатӣ» мебошад. Баъди вай зан дар оила хӯчаини асосӣ ба шумор меравад, ки ўро «нманапатӣ» меномиданд. Инҳо дар як вақт

барои аъзоёни оила қозӣ /рату/ ҳам буданд. Оилаҳои бо ҳам ҳешу наздик авлод /вис/ -ро ташкил медиҳанд. Ба авлод фақат ҳешони падарӣ дохил мешуданд. Фарзандони хохар аъзои авлоди падар шуда наметавонистанд. Онҳо ба авлоди падарии худ дохил мешуданд. Пас аз ба шавҳар баромадан зан ба авлоди шавҳараш дохил мешуд.

Сардори авлод «виспатӣ» /«хӯчанни авлод»/ номида шуда, аз қабилӣ мӯйсафедони обрӯманди авлод интиҳоб мешуд. Дар як вақт «виспатӣ» қозӣ /вися/ ва сардори деҳа ба шумор мерафт.

Дар «Авесто» иттиҳодияи авлодхоро дар дохили қабилӣ «занту» меномиданд. Пешвои қабилӣ «зантупатӣ» ном дошт.

Дар ин давра дар ҳудуди қабилҳо қадимтарини халқӣ ва шӯрои мӯйсафедон- «ханҷамана» /анҷуман/-ҳо гузаронида мешуданд. Иттифоқи қабилҳо дар ноҳияҳои бузург ба вучуд меомаданд, ки ин иттиҳодия ва вилоятҳои «дахю» ва сардори онҳоро «дахюпатӣ» меғуфтанд. Ҳокимияти дахюпатӣ аз тарафи шӯрои мӯйсафедон назорат карда мешуд.

Қимати бузургии китоби таърихи Авесто боз дар он аст, ки вай дар бораи пайдоиши аввалин давлатҳои маълумот додааст. Дар Авесто гуфта мешавад, ки аввалин муттаҳидшавии вилоятҳои дар ҳудуди Хирот, кӯҳҳои Паропамис, водии Марв, сохилҳои дарёи Ому, Сир, Зарафшон ва баҳри Арал ба амал омадаанд.

Дар яке аз бехтарин қисмҳои Авесто - Мехр Яшт доир ба муттаҳидшавии вилоятҳои дахюпатӣ, яъне ҳокими вилоятҳои суҳан меравад. Вале то ҳол исбот карда нашудааст, ки ин муттаҳидшавии вилоятҳои ба дараҷаи таъкиллави давлат расида буд ё не.

Дар қисмҳои охири Авесто доир ба тараққиёти ҳунармандӣ, кулолгарӣ, бофандагӣ, сохтмони наҳрҳо, истифода кардани оҳан ва монанди онҳо маълумот дода шудааст.

Маълумотҳои дар Авесто овардашуда аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар Осиёи Миёна то истилои Ҳахоманишиҳо давлатҳои вучуд доштанд, ки аз ҷиҳати муттаҳид шудани қабилҳо пайдо шуда буданд. Давлати қадимтарини

нохияҳои зироатчигии Осиёи Миёна аз давлатҳое, ки дертар пайдо шуданд, фарқи хеле калон доштанд. Дар он давлатҳо ҷамъияти синфӣ акнун ташкил меёфт. Қисми асосии сокинон дар ҳолати сохти авлодӣ умр ба сар баранд ҳам, аммо нобаробарии моли мулк вучуд дошт. Пешвоёни қабилаҳои калон ҳокимиятро ба дасти худ гирифта, охишта-охишта худро шох эълон мекарданд.

Доир ба ин давлатҳо сарчашмаҳои хаттии маҳаллӣ тамоман мавҷуд нестанд. Муаллифони ӯнонӣ бошанд, доир ба вучуд доштани се иттиҳодияи бузург, ки ҳамаҷун давлатҳои нахустини Осиёи Миёна ба шумор мераванд, маълумот медиҳанд. Инҳо Хоразми бузург, шохигарии Бохтар ва давлати Сугд мебошанд.

Аҳамияти таърихӣ ва маърифатпарварин Авесто дар он зикр меёбад, ки он дар бораи халқҳои Осиёи Миёна, Эрон, Афғонистон, ватани қадимаи ориёӣҳо, ҷойҳои пайдоиш ва паҳншавии дини зардушӣ, урфу одат, тарзи ҳаёти хоҷагӣ, маданӣ муборизаҳои озодиҳононаи омма, касбу кор, хунароҳ, дӯсту душманони ватан, табиат ва иқлим, ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ ва иқтисодии кишвар маълумотҳо медиҳад.

Дар баробари ин Авесто дар бораи ҳолати харобшавии ҷамъияти ибтидоии қабилавӣ, суръат гирифтани сохти ғулумдорӣ ва феодалии яқподшохӣ, ҳамчунон рафти зиндагонии муқимии одамон, инкишофи барзгарӣ, чорводорӣ ва гайра баҳс менамояд. Вай муборизаи қуваҳои неку бадӣ ҷамъияту табиатро нишон дода, галабаи некиро, ки афкори инсонӣ тараққишпарвар мебошад, акс намуздааст.

5. Пайдоиши давлатҳои қадимтарин дар Осиёи Миёна.

Давлатҳои Бохтар, Сугд ва Хоразм

Бохтар Барои донишмандони таърихӣ шохигарии Бохтар асарҳои олимону мутафаккирони антиқӣ Ктесий, Книд, Херодот ва Диодот, инчунин бозёфтҳои бостоншиносӣ ва навиштаҷотҳои қадим, ки дар ҳудуди мамлакат ёфт шуданд, аҳамияти бағоят калон доранд.

Дар асарҳои олимони номбурда бисёр саҳифаҳои таърихи ҳаёти иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва сиёсии Бохтар инъикос гардида, муносибат ва робитаи он бо мамлакатҳои ҳамсоя

то дараҷае бо тариқи афсонавӣ муайян карда мешавад. Дар байни Ассирия ва Бохтария ба воситаи Мидия алоқаҳои тиҷоратӣ ва иқтисодӣ ҷой доштанд. Маълум аст, ки дар асри VIII то милод аз Бохтар ба Ассирия қорвони уштурҳо рафтумомад мекарданд. Ин аз инкишофи алоқаҳои тиҷоратии Бохтару мамлики хориҷа шаҳодат медиҳад.

Дар баробари тиҷорат, инчунин сарчашмаҳои таърихӣ дар бораи макони канданиҳои ғойаданок будани Бохтар маълумот додаанд. Яке аз канданиҳои ғойаданок машури Бохтар санги лочувард буд, ки дар қӯҳҳои Бадахшон, дар ҳазорсолаи III - II то милод ҳосил карда мешуд. Дар ҳамон замонҳо санги лочувардро то Миср бурда мефурӯхтанд. Санги лочувард дар Ассирия хеле арзиши қимат дошт. Чунин ривоят ҳаст, ки ҷосусони Ассирия ба Бохтария дохил шуда, то ба қӯҳҳои лочуварди Бадахшон роҳ ёфтанд. Дар миёнаҳои асри VIII то милод Ассирия дар замони ҳукмронии Тиглатпаласари III қариб 9 тонна лочувард ба даст оварда буд.

Херодот бохтариҳоро бо мардуми Бобулистон ва Миср дар як саф гузошта, таъкид кардааст, ки онҳо қуввае буданд, ки ба Куруши Кабир барои ташкил намудани империяи ҷаҳонӣ ҳалал мерасониданд.

Давлати Бохтар дар арафаи ҳуҷуми Ҳахоманишиҳо ҳудуди Марвро дар бар гирифта, дар шимолу ғарб бо Хоразм, дар шимол бо Сугд ҳамхудуд буд.

Ҳамин тариқ, дар замонҳои хеле қадим дар ҳоки Тоҷикистони ҷанубӣ, вилояти Сурхондарёи Ўзбекистон ва шимолӣ Афғонистон бохтариён зиндагӣ мекарданд, ки аҷлоди хеле қадими тоҷикон мебошанд.

Бохтар заминҳои ҳосилхез ва ҷароғоҳҳои сералаф дошт. Сарчашмаҳо қайд мекунанд, ки табиати Бохтар хеле гуногун буда, тоқзорҳои он меваҳои зиёди ширин медоданд, заминҳои ҳосилхези он обшор буд. Дар замини ҳосилхез галла мекарданд ва дигар ҷойҳо ҷароғоҳи чорвои калони шохдор буд, вале қисми зиёди ин заминҳо дашти ҳамвори бесамар буданд. Қоғуқовҳои бостоншиносӣ ишбот мекунанд, ки сокинони шаҳроҳо ба хунаремандӣ, косибӣ, заргарӣ, баққолӣ ва гайра машғул буданд.

Сугд Сарчашмаҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки пеш аз ҳучуми Ҳахоманишиҳо дар Осиёи Миёна давлати Сугд низ вучуд доштааст. Мулки Сугд водиҳои Зарафшону Қашқадарё, вилоятҳои ҳозираи Самарқанд, Бухоро, Қашқадарёи Ўзбекистон ва қисми шимолӣ Тоҷикистонро дар бар гирифта, кишвари бой ва шукуфон буданд. Пойтахти Сугд шаҳри Мароканд буд.

Сугд бо Хоразм ҳамсарҳад буда, шояд дар арафаи ҳучуми Ҳахоманишиҳо ба ҳайати он Бохтар низ дохил мешуд. Ҷӣ хеле, ки сарчашмаҳои хаттӣ ва ҳафриёти бостоншиносӣ нишон медиҳанд, мардуми сугдзамин мисли бохтариҳо ҳаёти муқими аз сар гузаронида, ба ҳунармандӣ, қосибӣ, зироатчиӣ ва боғу тоқпарварӣ машғул буданд.

Дар ҳамсоияи ноҳияҳои барзгарон бодиянишинони чорводор зиндагӣ мекарданд, ки дар байни онҳо қабилаҳои сақоихо ва массагетҳо хеле сершумор буданд. Сақоихо дар Помири Шарқӣ ва қисми шимолӣ Тоҷикистон зиндагӣ мекарданд. Дар байни чорводорону барзгарон муомилоти оддӣ молӣ низ вучуд дошт.

Хоразм Мувофиқи маълумотҳо ин давлат дар резингоҳи дарёи Ому ҷойгир буд. Ин ҷо дар Авесто ба номи Арянам Вайҷах зикр ёфтааст. Тибқи баъзе ахборҳо гӯё таълимоти Зардушт аввалин бор дар ҳамин ҷо паҳн мегардад. Хоразм, ки вилояти қалон буд, тавонист сардори вилоятҳои ҳамсоя низ гардад. Давлати Хоразм қисми зиёди Осиёи Миёнаро ишғол карда, то ҳудуди Марву Ҳиротро дар бар мегирифт. Хоразм аз ҳар ҷиҳат бо Парфия муносибатҳои зич ва алоқаи ҳарбӣ-сиёсӣ дошта, тавассути он бо Эрони Шарқӣ иртибот дошт. Дар масъалаи вучуд доштан ва тақкил ёфтани давлати «Хоразми бузург» ба ҳулосаи аниқ набуда, ҳанӯз ҳам баҳсу андешаҳо доранд.

АЧДОДОНИ ТОЧИКОН ДАР ДАВРАИ ПАЙДОИШ ВА ИНКИШОФИ МУНОСИБАТҲОИ ГҶУЛОМДОРӢ

Нақша:

1. Осиёи Миёна дар ҳайати давлати Ҳахоманишиҳо;
2. Осиёи Миёна дар ҳайати империяи Искандари Мақдунӣ;

3. Ачдодони тоҷикон дар ҳайати давлатҳои Селевкиён, Порт ва Юнону Бохтар;
4. Давлати Кушонӣ.

Адабиёти истифодашуда:

а) асосӣ

1. Гафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – С. 91-206.
2. История таджикского народа. Том 1. Древнейшая и древняя история. – Душанбе, 1998. – С.253-472.
3. История Таджикской ССР. Под. общ. ред. Б. А. Антоненко. Душанбе, 1983. – С. 18-35.
4. Раҳмонов Э. Ш. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни орий. – Душанбе: Ирфон, 2006. – С. 88-181.
5. Раҳмонов Э. Ш. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён. Китоби 2. – Душанбе: Ирфон, 2002. – С. 19-117.
6. Ҳотамов Н., Довудӣ Д., Муллоҷонов С., Исоматов М. Таърихи халқи тоҷик. – Душанбе: Эр – граф, 2015. – С.34-60.
- б) таъсисӣ
1. Бароти А. Куруши Кабир. – Душанбе, 2006. – 420 с.
2. Бикирман Э. Государство Селевкидов. – Москва: Наука, 1972. – С.18-283.
3. Дандамаев М.А. Иран при Ахеманидах (VI в д.н.э.). – Москва: Изд. вост. лит., 1963. – 453 с.
4. Дандамаев М.А. Политическая история Ахеменидов. – Москва: Наука, 1985. – 319 с.
5. Коллелж М. Парфияне. – Москва, 2004. – 326 с.
6. Кошеленко Г. А. Культура Парфии. – Москва, 1966. – 219 с.

1.Осиёи Миёна дар ҳайати Шоханшоҳии Ҳахоманишиҳо

Пайдоиши нахустин нишонаҳои давлат дар Эрон ба асрҳои IX-VIII пеш аз милод тааллуқ дорад. Ба истиснои ноҳияҳои ҷанубу ғарбии Эрон, ки дар он ҷо ҳанӯз нимаи дуюми ҳазорсолаи III пеш аз милод давлати Эллом ба вучуд

омад. Дар ин давра бештари ноҳияҳои Эрони Ғарбӣ ба ҳайати давлатҳои Ошур ва Урарту дохил мешуд. Худуди вилоятҳои ки баъдтар маркази хукмронии Мидия гардидаанд, дар зери тасарруфи давлати Ошур буданд, тоифаҳои форсии ҷанубу ғарбии Эрон, ки аввалҳо ба подшоҳии Элом ва баъд ба Ҳахоманишиҳо итоат мекарданд, таҳминан дар соли 640 пеш аз милод тобеияти худро ба Ошур эътироф мекарданд. Дар асрҳои VIII - VII п.м. қисми асосии хоки шимолу ғарбии Эрон дар зери идораи давлати подшоҳии Модҳо муттаҳид гардид. Дар натиҷаи муттаҳидшавии як қатор қабилаҳо дар қоряки дуҷуми асри VII пеш аз милод давлати подшоҳии Мод таъсис меёбад, ки аввалҳо дар худуди ноҳияи Экбатон (Ҳамалдон) ва ҷанге аз вилоятҳои ҳамсоя қарор гирифта, пас аксари вилоятҳои Эрон (аз ҷумла вилояти Форс), хоки давлати Монӣ ва Урарту, як қатор ноҳияҳои тобеи Ошур, қисмати шарқии Осиёи Хурдро тасарруф намуд, ки худуди он дар шарқ то сарҳади Осиёи Миёна расида буд.

Дар миёнаи асри VI пеш аз милод ба ҷои давлати Мидӣ давлати Ҳахоманишиҳо ба вучуд меояд. Номи сулола аз номи саравлоди он Ҳахоман, ки дар солҳои 700-675 пеш аз милод ҳокими вилояти Форс буд, гирифта шудааст. Бунёдгузори давлати Ҳахоманишиҳо Куруши II буд, ки пештар чун вассал ба салтанати Мидия тобеъ буд. Яъне ҳокими шаҳрчаи Аншан дар вилояти қўҳистони Ҷанубу ғарбии Эрон буд. Куруш аз ноҳдабаронии подшоҳи Мидия Астиага истифода карда, табaddулоати давлати гузаронид ва соли 550 пеш аз милод худаш ҳоким шуд. Ӯ ба ашрофон, савдогарон ва судхўрони форсу Мидиён таъя карда, дар як муддати кўтоҳ давлатҳои Мод, Бобул, Лидия ва ғайраро забт намуд. Вай дар баробари унвони подшоҳи Форс унвони подшоҳи Мидияро ҳам соҳиб гардид.

Куруши II ҷангҳои зиёде кардааст. Ӯ аввал тамоми мулкҳои тобеи давлати Мидияро тасарруф намуд. Сипас дар соли 547 - 546 пеш аз милод давлати Юнонии Осиёи Хурд Лидияро низ ба худ тобеъ мекунад. То солҳои охири хукмронии Куруш давлати Ҳахоманишиён аз баҳри Миёназамин то Ҳиндустон ва аз Хоразм то уқёнуси Ҳиндро дар бар гирифт. Вале дар сарчашмаҳои таърихӣ сана ва

рафти забт намудани Осиёи Миёна аз тарафи Куруш баён карда намешавад.

Куруш баъд аз забти Арманистон, Кападокия, Лидия ва Бобул ба тарафи Осиёи Миёна лашкар кашид. Ӯ аз дарёи Аракс (Амударё) гузашта бо қабалаи массагетҳо рӯ ба рӯ мешавад. Мувофиқи маълумоти Ҳеродот маликаи массагетҳо Томирис ҳамсари шоҳи марҳум буд. Куруш намоияндаи худро барои хостгорӣ ба қароргоҳи Томирис мефиристонанд. Малика Томирис медонист, ки Куруш на ба мақсади хостгорӣ, балки барои соҳиб шудан ба сарзамини массагетҳо мебошад. Баъди фиристондани ҷавоби рад аз тарафи малика Томирис, Куруш ошкоро бо массагетҳо ҷанг эълон мекунад.

Барои гузаштани ҷанговарон аз дарё Куруш фармон медиҳад, ки аз болои дарёи Аракс пул созанд. Барои ин қор заврақҳои ҳамворе лозим буданд, ки чун тақияи пул истифода баранд. Вақте, ки лашкари Куруш ба сохтмони пул оғоз намуданд, Томирис ба фиристондаи худ фармуд, ки пешниҳоди ӯро ба Куруш расонад. Дар пешниҳод ҷунун навишта шуда буд, шоханшоҳ Куруш аз касди худ боз ист. Ту ҳоло намедонӣ, ки ин сохтмони қупруқҳои ба ту нафъ меорад ё не? Ин чиз муаммост! Лекин ту ба маслиҳати ман албатта боварӣ надорӣ, ту худ меҳохӣ чӣ хел амал кунӣ ба истиснои сулҳ. Агар ту ташнаи ҳуҷум ба сарзамини массагетҳо бошӣ, қорҳои сохтмонро барои сохтмони пул қатъ намоем. Ором ба сарзамини мо бифармо, мо аз дарё дар масофани се рӯза роҳ мегардем. Агар ту моро ба сарзамини худ иҷозат диҳӣ, ту ҳам ҷунун амал кун.

Куруш ашрофони форсро ба назди худ ҳонда маслиҳат меурсад, ки чӣ хел амал намояд. Маслиҳатгарон ба ӯ гуфтанд, ки Томирис бо лашкари худ бигзор ба сарзамини мо ояд. Яке аз сарлашкарони Куруш бо номи Крез ва писари шоҳ Камбиз (Камбучиё) ба фикри онҳо розӣ набуданд. Ҳар дуи онҳо нахостанд ба зан сар фароранд. Крез меӯяд, ки барои массагетҳо тарзи шохонаи ҳаёти мо номаълум, инчунин нозу неъмате, ки мо дорем. Аз ин рӯ раво меҳисобам, ки хонҳои ораста, микдори зиёди баррахоро сар буряда, зарфҳои беҳисобро пури шароб намудан лозим аст. Ҳамаи инро гузошта, бо лашкари боқимонда, ба ғайр аз

қисми ночизи афсарон, ба тарафи дарё бояд рӯй овард, то ки душман чунин фаровонии нозу неъматро дида, ба онҳо саргарм шуда дарафтанд ва мо ба голибияти бузург мушарраф хохем шуд.

Ин тақлиф ба Куруш хуш омад ва фармон дод, ба Томирис расонанд, ки даъвати ўро қабул намудааст ва ба сарзамини малика хоҳад омад.

Куруш кўшуни худро аз дарё гузаронид ва чанд фарсах ба дарунтари мамлақати саккоихо даромада дар ҷое таваккуф намуд. Рӯзи дигар мисли ин, ки аз турс фирор мекарда бошад, урдугохро тарк кард ва гӯё аз саросемагӣ ба кадри фаровон май ва тамоми хўрданихоро партофта рафт. Вақте, ки ин хабар ба гуши малика расид, вай писари худ Спаргаписро бо сеяк хиссаи лашкар барои таъқибии душман фиристод. Ҷавони кори харбиро наозмуда, ҳамин ки ба ўрдугои душман расид, худро на дар майдони разм, балки дар сахни базм дарёфт, душманро фаромўш кард ва гузошт, ки сарбозонаш шаробҳои боқимондари нўшанд ва ҳамаи онҳо маст шуданд. Аз ҷумла худӣ ў ҳам маст шуд. Чун форсҳо аз ин ҳол воқиф шуданд, шабонгоҳ пас гашта, қисмати зиёди массагетҳоро нобуд сохта, қисми боқимондашонро ба асирӣ гирифтанд. Дар байни асрафтагон писари малика Спаргапис низ буд. Спаргапис сархуш буд, ба худ омад ва аз ҳоли танги худ огоҳӣ ёфта, аз Куруш пурсид, ки дастони занҷирбанди ўро кушоянд. Танҳо хоҳиши шохзода иҷро карда шуд, дастони ў озод карда шуд. Пас аз ин воқеаи нангин мурданро афзалтар дониста, худро ба қатл расонид.

Томирис ин қадар кўшуноро ва аз ҳама аламонктар ягона фарзанди дилбанди худро аз даст дода, тасаллои дили пурларди худро на дар ашкҳои сўзон, балки дар интиқоми ҷонситон дид ва мисли ҳамон тадбири душмани маккор, ки ҳоло дар нишоти баробари диғўза кайфу сафо дорад, тadbир андешид. Вай чунон вонамуд кард, ки гӯё пас ин зарбаи сахт ба қувваи худ бовар надорад ва роҳи гурезро пеш гирифта, Курушро бо ҳила аз дунболи худ ба тангнои кўҳ кашид, ки пешакӣ дар камарҳои он сарбозони худро ба камин нишонда буд. Томирис дар ин ҷо кушуни 200 ҳазор нафаран форсҳоро ҳамроҳи подшоҳашон ба қатл расонид. Малика амр кард, ки

сари буридаи Курушро ба машки бо хуни одами пур кардашуда андозанд ва худ бо чунин суханон бераҳмонаи ўро маҳкум намуд. Инак сер шав аз хуне, ки ту ҳамеша ташнаи он будӣ ва ҳеч гоҳ аз он сер намешудӣ. Херодот доир ба мухорибаи массагетҳо ва кўшуни Ҳахоманишии чунин нақл кардааст: Ин мухориба аз тамоми задхурдҳо, ки барбарихо иштирок доштанд, шадидтар буд. Аввал харду кушун аз масофаи дургар истода ба якдигар аз камон тир партофтаанд. Сипас вақте, ки тирӣ камон тамош шудааст, ба ҷанги тан ба тан гузашта, найзаву шамшерзани кардаанд. Кўшунҳо муддати дуру дароз ба ҳам муқобил истода, ҳеч яке аз тарафҳо ба гурез наниҳодааст. Ниҳоят массагетҳо ғалаба ба даст овардаанд. Бештарин қисмати кўшуни форс дар майдони ҷанг нобуд гардида, худӣ Куруш ҳам кушта шудааст. Страбон ба ин ахбор чунин як маълумоти хеле муҳимро илова менамояд, ки дар вақти ин ҷанг саккоихо кўшуни Ҳахоманиширо ду бор шикаст доданд. Ин мухориба дар резингоҳи Сирдарё дар охири июл ва ибтидои август соли 530 пеш аз милод воқеъ шудааст, ки ин ягона санай яқинан муқарраршудаи таърихи халқҳои Осиёи Миёна мебошад.

Муаррихони Юнони қадим хабар додаанд, ки Куруш бо саксонҳои дар он тарафи Суғд буда ҷангидааст. Ктесий хабар медиҳад, ки Куруш пеш аз маргаш сатрапҳои Порт, Бохтар ва Хоразмро таъин карда буд. Аз ин хабар маълум мегардад, ки Куруш то ҷанг бо массагетҳо тамоми вилоятҳои дигари Осиёи Миёнаро то сарҳади шимолӣ ва шарқӣ он ишғол карда, ба давлати худ ҳамроҳ карда буд.

Дар асоси ахбори муаррихони Юнонӣ чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки як қисми вилоятҳои Осиёи Миёна ихтиёран ва қисми дигараш маҷбуран ба Ҳахоманишиҳо тобеъ шудаанд. Мақсади асосии Куруш дар ин ҷангҳо, тамоми халқҳои эрониро дар як давлат муттаҳид кардан буд, ки аз ўҳдаи он баромад.

Гарчанде, ки Куруш кушта шуда бошад ҳам, истилоғариҳои онҳо идома ёфт. Ҷй тавре, ки М. М. Дьяконов менависад: “Куруш яке аз барҷастатарин симоҳои таърихи қадим буд”. Ин, бешубҳа ҳақ аст, зеро Куруш дар фаъолияти худ ҳамчун ифодакунандаи тамоилҳои пешқадами замони

худ баромад мекард. Инчунин тамоми захираҳои фаровони давлат, ки то Ҳинд тӯл кашида буд, дар ихтиёри ӯ буд. Аммо чӣ тавре, ки кайд намудем, Куруш аз тарафи қабिलाҳои бодиянишини Осиёи Миёна ба шикаст дучор гардида, ҳалок шуд. Ғалабаи онҳо ба тақдирӣ ин давлат теша зад. Зеро бунёдгузори тавоноӣ он кушта шуд ва писараш Камбуҷиё маҷбур шуд, ки сафари пештар ба назаргирифтаи хучум ба Мисрро мавқуф гузорад.

Писари калонӣ ва вориси Куруш Камбуҷиё ҳамаи исёнҳо ва муборизаҳои дарбориро пахш карда, бародари худ Бардиёро қатл мекунад ва тамоми ҳокимияти падарашро соҳиб гашт. Камбуҷиё соли 526 пеш аз милод ба Миср хучум мекунад. Дар ҷанги назди Пелузиум ва муҳорибаи Мемфис форсҳо пурра ғалаба карда Мисрро забт мекунад ва ба давлати худ ҳамроҳ менамоянд.

Камбуҷиё меҳост Карфаген ва Ҳабашистонро низ забт кунад, аммо натавонист. Ӯ танҳо як қисми шимолӣи Ҳабашистонро ишғол кард. Камбуҷиё чор сол дар Миср монд. Дар ин вақт яке аз ашрофони Форс Гаумат худро Бардиёи начотёфта эълон карда, ба сари ҳокимият омад. Аз ин воқеа Камбуҷиё огоҳ шуда, аз Миср ба Форс баргашт, вале бо сабабҳои номаълум моҳи июли соли 522 п.м вафот кард ӯ худ кушта шуд.

Як гурӯҳ аёну ашрофи баландмақоми форс бо сардории Дорой I (522-486 п.м.) бар зидди Гаумат баромада, ӯро ба қатл мерасонанд. Дорой I, ки аз хонаводаи Ҳахоманишиён буд, ба тахт менишинад. Ин ва дигар ҳодисаҳои дар солҳои аввали ҳукмронии ӯ рух дода, дар навиштаҷоти кӯҳи Бесутун аз забони ҳуди ӯ нақл шудаанд. Дар навиштаҷот аз ҷумла омадааст: «Вақте ки ман дар Бобул будам, вилоятҳои Форс, Элам, Мод, Ошур, Миср, Порт, Марғиён (Марв) ва саккоҳои аз итоат баромаданд. Бо мадади Ахура Маздо дар давоми як сол ман қорҳои зеринро иҷро кардам. Баъди шох шуданам ман 19 бор задухӯрд кардам. Бо мадади Ахура Маздо душманонро шикаст дода, 9 шохро ба асирӣ гирифтаам». Ҷолиби диққат аст, ки ин 9 шоҳи асир ва Дорой I дар паҳлӯи навиштаҷот тасвир шудаанд.

Вақте ки Дорой I ба тахт нишаст, як қатор кишварҳо шӯриш бардошта, аз итоати ӯ баромаданд ва ӯ ҷангҳои зиёд карда, бо мушқилот ин шӯришхоро пахш кард. Дар замони Дорой I дар Марғиён 10 декабри соли 522 пеш аз милод тахти роҳбарии Фрада шӯриши халқӣ ба амал омад. Дар ин шӯриш 52243 нафар кушта ва 6572 нафар асир гирифта шуд. Яъне шӯришчиён то охир муқобилият мекарданд.

Дорой I мулки саккоҳоро дар солҳои 520-518 пеш аз милод забт карда, пешвои аввалини саккоҳои тиграхудоро, ба асирӣ гирифт. Пешвои дигари саккоҳо Скунха ҳам асир афтод, ӯро Дорой I накушт. Зеро ӯ сардори қабिलाҳое буд, ки то кунун мутеи Ҳахоманишиҳо нагардида буданд. Саккоҳо ба муқобили Дорой I далерона мечангиданд. Корнамоии Шеракро мисол овардан мақбул аст.

Яке аз муборизаҳои қаҳрамононаи саккоҳо бар зидди Дорой I дар мисоли корнамоии Шерак таҷассум ёфтааст. Муаррихи Юнони қадим Полиен муборизаи диловаронаи Шеракро чунин нақл мекунад: Дорой I бо кӯшуни сершуморе ба муқобили саккоҳо равона шуд. Шерак пеши роҳи лашкари форсхоро барои гирифтани бо пешвои худ маслиҳат карда, гӯшу бинии худро бурида, ба пеши Дорой I омад. Вай арз кард, ки ҳамқамоноаш ҳамин тариқ ӯро ҷазо доданд ва ӯ меҳоҳад, ки бо ёрии форсҳо аз онҳо қасос гирад. Ӯ роҳбаладиرو ба зимма гирифт, ваъда дод, ки лашкари форсхоро бо роҳи аз ҳама наздик ба ақибоҳи саккоҳо мебарад. Форсҳо ба ӯ бовар карданд. Пас аз ҳафт рӯзи роҳи пурмашаққат аскарони форс ба биёбони хушкӯ ҳоли ва бе об баромада монданд. Тамоми захираи обу ҳуҷроқвории форсҳо тамои шуд, онҳоро ҳавфи ҳалокат таҳдид мекард ва форсҳо фиреб хӯрдани худро фаҳмиданд. Шерак дар ҳолате, ки душман ба сараш теғ мекашид, бо ифтихор ҷавоб дод, ки ман ғалабаро ба даст овардам, зеро барои аз сари ҳамватанони худам дур кардани фалокат шуморо аз гушнагиву ташнагӣ ба ҳалокат супурдам. Форсҳо сари Шеракро аз тан ҷудо карданд. Агар борон намеборид тамоми лашкари форсҳо нобуд мешуд. Ин сафари ҷангии Дорой I бе муваффақият анҷом ёфт. Шерак қаҳрамонона ҳалок шуд, вале халқи худро аз марг наҷот дод. Чунин шӯришҳо то андозае сустии сохти сиёсӣ - маъмурии

империяро нишон доданд ва Дороро водор сохт, ки ислохотҳои зерини маъмури-молиявиро гузаронад:

1) Империя ба хавзаҳои маъмури-хироҷиардозӣ, ки сатрапия ном доштанд, тақсим карда шуд. Ҳокимони ин воҳидҳоро сатрап (хшатрапаван-нигоҳбони мамлакат) меномиданд;

2) Дар сатрапҳо ҳокимияти мулкӣ ва низомӣ аз ҳам ҷудо карда шуданд. Сатрап бо масъалаҳои идораи мулкӣ машғул буд. Масъалаҳои ҳарбиро сарлашқари сатрапия, ки бевосита ба шох итоат мекард, ҳал менамуд. Ба вазифаи сатрап форсхоро таъин мекарданд. Баъди Дороро ин тақсимои ҳокимият дар сатрапияҳо на ҳама вақт риоя карда мешуд;

3) Дабирхонаи шохӣ ташкил карда шуд, ки тамоми ҳуҷҷатгузори давлатиро иҷро мекард;

4) Идораи маъмури-назоратӣ ва ҳадамоти махфӣ ташкил карда шуд, ки аз болои сатрапҳо назорат мебард;

5) Идораи ахбору номафистӣ ташкил карда шуд;

6) Сохтори артиш мукамал карда шуд;

7) Забони оромӣ ба сифати воситаи асосии ҳуҷҷатгузори давлатӣ муқаррар гардид;

8) Барои ҳар сатрапия маблағи хироҷ бо нуқра муайян карда шуд;

9) Низомии ягонаи пулӣ бо истифодаи дарикҳои тиллоӣ ва сиккаҳои нуқрагин ҷорӣ карда шуд.

Давраи ҳукмронии Дорой I (522-486) давраи гулгулшукӯфии иқтисодӣ давлати Ҳахоманишиҳо маҳсуб мебад.

Дар давраи Дорой I империяи Ҳахоманишиён дар се қитъаи ҷаҳон густариш меёбад. Ба ҳайати он қисми калони қитъаи Осиёи Эрон, Осиёи Миёна то сарҳади Чин ва Ҳинд, Бобул, Ошур, Финикия, Фаластин, Осиёи Хурд, як қисми Кавказ, дар Африко Миср, Либия, шимолӣ Ҳабашистон, дар Аврупо Фракия ва Македония дохил мешуданд.

Дар империяи Ҳахоманишиҳо ҳокимият мутлақо мутамарказонида шуда буд. Ҳукми охирино дар ҳалли масъалаҳои муҳими давлатӣ (эълони ҷанг, таъини вориси тахт ва ғайра) шох мебаровард ва ҳукми ӯ қонун ва тағйирнопазир буд. Шӯрои дарборӣ, ки аз 9 нафар ашрофи

баландмақоми форс иборат буд, танҳо ҳуқуқи машваратӣ дошт.

Идораи маъмури аз се девон, молия (ҳазинаи подшоҳӣ), додбарӣ (суд) ва артиш иборат буд. Сардорони девонхоро шох аз миёни ашрофон таъин мекард. Артиш касбӣ ва доимамалқунанда буда, асоси онро дастаи шохӣ иборат аз саворагони ашрофзода ва 10 ҳазор пиёдагард ташкил мекард. Дар вақти ҷанг ихтиёриён ва дастаҳои сипоҳиёни вилоятҳо ба он зам мешуданд. Ба лашқар ва ҷузу томиҳои он форсҳо сарварӣ мекарданд. Империя ба ҳафт минтақаи ҳарбӣ тақсим шуда буд, ки сарлашқарони онҳоро шох таъин мекард ва онҳо танҳо ба ӯ итоат мекарданд.

Шоҳони Ҳахоманишии барои ба тартиб овардани давлат яқчанд ҷорабиниҳо андешидаанд. Бо ин мақсад давлат бо 20 сатрапия тақсим шуда буд, ки мувофиқи маълумоти Ҳеродот дар замони Дорой I буд. Вазифаҳои онҳо ҷамъоварию андоз ва назорат аз болои қушун буд. Сатрап ҳақ дошт, ки тангаҳои мисиву нуқрагиро сикка занад. Халқҳои Осиёи Миёна ҳар сол ба давлат 910 талант нуқра месупориданд. 1 талант ба 34 кг. нуқра баробар аст.

Ҳукмронии Ҳахоманишиҳо тараққиёти муносибатҳои гуломдорино дар Осиёи Миёна тезонд. Сохти гуломдори дар ин ҷо маҳз дар ҳамин давра ба қулӣ ташаккул ёфт. Ҳуҷҷатҳое, ки сохти гуломдорино нишон медоданд, хеле кам ба назар мерасиданд. Дар асрҳои VI-IV пеш аз милод дар ҳаёти барзгарон ва техникаи ҳоҷагии қишлоқ, хусусан дар обёри дигаргуниҳои зиёде ба вучуд омаданд. Маҳсусан наҳрҳои бузург ва иншоотҳои дигари обёрикунӣ, ки тавассути онҳо заминҳои васеъ ва бисёр обшор карда мешуданд, аҳамияти калон доштанд. Чунин канал дар Кубодиён аз дарёи Ому сохта шуда буд. Ин гуна наҳрҳо дар Хоразм ҳам ёфт шуданд, ки 18-40 м васеъ буда, 6-8 км дарозӣ доштанд.

Дар асрҳои VI-IV пеш аз милод ҳунармандӣ хусусан қулолӣ тараққӣ карда буд. Зарфҳои сафолии дар ҷархи қулолӣ сохташуда дар кӯраҳои маҳсус пухта мешуданд. Ин наъвъи зарфҳо дар Кубодиён, Балх, Афросиёб, Марғиён ва дигар ҷойҳои Осиёи Миёна ёфт шуданд.

Тақсимоги меҳнат дар байни барзгарон боиси пайдошавии тичорат ва савдо гардид. Савдогарони сугдию бохтарӣ то Ҳиндустон ҳатто бо мамлакатҳои Ғарб, яъне Авруло доду гирифти тичоратӣ мекарданд, ки боиси бехтар гардидаи сатҳи иқтисодии аҳолии мамлакат мегардад.

Тараққиёти савдо ва ҳунармандӣ боиси пайдошавии шаҳрҳои калон гардид, ки дар асрҳои VI-IV пеш аз милод чунин ҷойҳо маркази ҳунармандон, савдогарон ва қароргоҳи ҳокимон қарор дола мешуданд. Ин шаҳрҳо ба монанди Балх, Афросиёб, Кубодиён, Марғиён ва Хоразм дар баландиҳо сохта шуда, бо деворҳои поҳсагӣ ихота карда мешуданд.

Қайд кардан ҷоиқ аст, ки маданияти модӣ ва санъати халқҳои Осиёи Миёна дар асрҳои VI-V пеш аз милод хеле кам омӯхта шудааст. Бошишгоҳҳои ин давра дар ҷанубии Туркменистон, шимоли Бохтар, Сугд, Хоразм, Ҷоч, Фарғона, водии Алай ва шарқии Помир каму беш пайдо шуданд.

Ёдгориҳои шахристони Гурқалъаи Марв, Елқентешаи Порт, Язитешаи Марв, Афросиёб ва шахрчаи қалъаи Мир дар Кубодиён аз ҳама хубтар омӯхта шудааст. Омӯзиши қўргонҳои сақии Помири Шарқӣ барои донишмандони тарзӣ зиндагонӣ ва урфу одатҳои сақоихо маълумоти зиёде дод.

Ваҳдати сиёсии халқҳои Шарқ дар давраи Ҳахоманишиҳо марҳилаи муҳими инкишофи иқтисодӣ ва маданияи тамаддуни тамоми ҷаҳон ба ҳисоб меравад ва нақши қавму тоифаҳои гуногуни Осиёи Миёна дар ин давра ниҳоят дараҷа бузург буд.

2. Осиёи Миёна дар ҳаёти империяи Искандари Мақдунӣ

Дар давраи ҳукмронии шоҳи Македония Филиппи II (359-336 п.м) пурзӯршавии ин вилоят, ки дар шимоли Юнон ҷойгир буд, ба амал меояд. Соқинони Македония ҷоннинаҷод буданд. Соли 337 п.м. дар конференси Коринф ҳукмронии Мақдуния бар Юнон расман эълон гардид. Филиппи II артиши хуб мусаллаҳшуда ва машқдидаро ташкил карда, аввал Македонияро муттаҳид месозад ва баъд аз ин соли 336 то мелод афинагиҳо ва иттифоқчиёни онҳоро шикаст дода, Юнонро ба давлати худ ҳамроҳ мекунад.

Доираҳои ҳукмронии Юнон кайҳо боз орзуи ба давлати Форс ҳучум карданро доштанд. Ин орзуи онҳоро Филиппи II амалӣ кард. Ӯ соли 336 то мелод бо лашкари муттаҳидаи македонӣ ва юнониён аз гулугоҳи Дардонел гузашта, ба Осиёи Хурд, ки ҷузъи давлати Ҳахоманишиҳо буд, ҳучум мекунад. Аммо ҳанӯз дар оғози ин ҳучум Филиппи II дар натиҷаи як суиқасд кушта мешавад. Баъди ин писари 20 солаи ӯ Искандар (336-323 п.м.) ба тахт менишинад. Искандар аз вазъи ноустувории давлати Форс огоҳӣ пайдо кард.

Искандар сиёсати падарашро давом дода, баъди тайёрии ҳамаҷониба 334 п.м. бо 5 ҳазор ҷанговари савора ва 30 ҳазор пиёдагард ба Осиёи Хурд ҳучум менамояд.

Юнониҳо дар ду муҳорибаи асосӣ соли 334 пеш аз мелод дар назди дарёи Граник ва соли 333 пеш аз мелод дар назди шаҳри Исса форсҳоро шикаст доданд. Баъди ин Искандар ба пойтахти Ҳахоманишиҳо шаҳри Персеполис (Порсогард) ҳучум накарда, аввал Шом, Фаластин, Финикия ва Мисрро ишғол менамояд. Сабаби ин амалиёти ҳарбии ӯ маълум нест. Аз Миср ӯ бо лашкараш ба қафо баргашта, аз Шом ба шимоли Байаннаҳрайн ворид мешавад ва ба ҷануб тарафи Бобул ҳаракат мекунад. Доройи III лашкари калонро гирд оварда, ба муқобили юнониён бармехезад. Дар ин лашкар баробари форсҳо, модҳо, бохтариҳо, сугдиҳо ва сақоихо мавқеи муҳимро ишғол мекарданд. Муҳориба 1 – уми октябри 331 п.м. дар шимоли Байаннаҳрайн, назди деҳаи Гавгамела ба амал омад. Дар ин муҳорибаи хунин гох юнониён ва гох эронӣён пируз мешуданд. Аммо Доройи III аз фишори юнониён дар баъзе аз қитъаҳои ҷабха ба ҳарос афтода, аз майдони ҷанг фирор намуд. Хабарӣ аз майдони ҷанг гурехтани шох сафҳои лашкари эронӣёро вайрон карда, рӯҳияи ҷангии онҳоро шикаст ва онҳо бетартибона ақибнишии карда, ба шикаст дучор шуданд. Баъди ин Искандар бе мамониати ҷиддӣ шаҳрҳои Бобул, Шуш ва пойтахти империяи Ҳахоманишиён Персеполисро ишғол намуда, онро оташ зада, вайрону валангор кард. Доройи III ба Роғ (Рай) ва аз он ҷо ба Марв гурехт. Искандар беист аз пайи ӯ ҳаракат мекард. Аз бечурияти Доройи III истифода бурда, ҳокими Бохтар Бес ӯро ба қатл расонид, ва худро

шоҳаншоҳ эълон кард. Бесс бар хилофи ваъдаояш натавонист ба юнониён муқобилияти ҷиддӣ нишон диҳад.

Оқибат Искандар муқобилияти бохтариёро шикаста, бахори соли 330 пеш аз милод Бохтари Чанубиро пурра ишғол намуд. Бесс бошад ҳамроҳи лашкари Сугдиён бо сардори Спитамен ва ашрофи бохтарӣ Оксиарт аз дарёи Ому гузашта, ба дохили Осиёи Миёна ақиб нишаст.

Искандар баъд аз забт намудани Балх ба таъкиби Бесс сар карда, ба сӯи дарёи Окс (Ому) рох пеш гирифт. Масофаи рох аз Балх то дарёи Ому 400 чакрим, яъне 70 км-ро ташкил мекард ва ин масофа аз биёбони хушкӯ беоб иборат буд. Дар чуқун шароит лашкарони Искандар шабона ҳаракат намуда, рӯзҳо дам мегиританд ва аз нарасидани об азият мекашиданд. Ниҳоят аскарони аз тантанагии саҳт беҳолу бемадоргаштаи юнониён ба лаби дарёи Ому расида, аз рӯи маълумоти муаррих Курсий, чунон обро бисёр нӯшиданд, ки як қисмашон ҷо ба ҷо мурданд.

Лашкарони Искандар бо амуду машқҳо савор шуда, дар давоми 5-6 рӯз аз рӯи баъзе маълумотҳо дар наздикии Келиф аз дарё гузаштанд. Ин воқеа бахори соли 329 пеш аз милод рух дода буд. Юнониён аз ҷониби Бесс ягон муқобилият надида, пойтахти Сугд шаҳри Мароканд (Самарқанд)-ро ишғол намуданд. Барои он, ки Спитамен, Датаферн ва Катан забон як карда, дасту пой Бессро баста, ба Искандар супорида буданд.

Спитамен ва дигар саркардагони лашкар бинобар кам будани шумораи ҷанговаронашон ба қисматҳои дарунтари Сугд қафо нишаста, аз задухӯрди рӯи рост бо лашкари юнониён-македонӣ худдорӣ намуданд. Аммо онҳо аз муборизаи ҷидди истилогарон даст накашида буданд. Раванди минбаъдаи ҳодисаҳо нишон медиҳад, ки ҷанговарони сугдӣ бо сарвари марди шуҷою далер Спитамен роҳи ҷанги халқӣ ва ҷирикиро бар ҷидди истилогарони юнонӣ-македонӣ пеш гирифта буданд.

Искандар баъди ишғоли Самарқанд ба тарафи шимол ҳаракат намуда, Уструшанаро забт менамояд ва то соҳили Сирдарё мерасад. Сақонҳои он тарафи Сирдарё сафирони худро ба назди Искандар барон сулҳ бастан равон мекунанд. У сафирони сақонҳоро хуш қабул намуда, ҳамроҳи онҳо

намояндаи худро низ ба сарзамини сақонҳо равон мекунад ва онҳоро вазифадор мекунад, ки дар бораи неруҳои ҳарбии сақонҳо, тактикаи ҷангии онҳо ва ғайра маълумот ҷамъ намоянд.

Дар ҳамин вақт дар Уструшан шӯриши калони халқӣ сар зад. Сабаби оғози ин шӯриш мардумро ғорат кардани аскарони юнониҳо аз аҳоли ҷамъ кардани эму хошк барои аспон ва ҳӯрока барои ҷанговарон буд. Дар ин шӯриш 30 ҳазор нафар иштирок дошт. Шӯришгарон қароргоҳи ҷанговарони юнонӣ - македонӣ ҳоро нест карда, дар қалъаҳои кӯҳӣ истеҳком гирифтанд. Искандар бо душворӣ ин шӯришро паҳш кард, аз 30 ҳазор шӯришчиён 22 ҳазораш мардонавор ҷангида ҳалок гардиданд.

Дар ин вақт Спитамен бо қувваи зиёди аскар, ки ба он аҳолии осоишта низ ҳамроҳ шуда буданд, шаҳри Марокандро ишғол намуд. Бештари қисми гарнизон кушта шуда, боқимондаи аскарони юнонӣ дар интизори расидани қувваҳои имдодӣ ба арки қалъа паноҳ бурданд. Искандар барои кӯмаки муҳосирони қалъаи Мароканд 3 ҳазор нафар пиеданизом ва 800 нафар аскарӣ савора фириастода, худ дар канори дарёи Сир аз эҳтимол дур нест, ки дар байни Хучанд ва Бекободи ҳозира ё худ дар шаҳри Хучанд ба сохтмони қалъаи шаҳри Искандарияи Ақсо (Искандарияи канорӣ) машғул гардид. Ба гуфтаи Квинт Куртсий Искандар ба канори дарёи Танаис (яъне Сирдарё) баргашта, тамоми пахноии онро девор кашид ва қароргоҳи аскар 60 чакрим (10-11 км.) дарозӣ дошт ва фармуд, ки ин шаҳрро Искандария номанд. Биноқорӣи шаҳр чунон ба зудӣ анҷом ёфт, ки рӯзи ҳабадуҳ сохтмони истеҳкоми иморатҳои шаҳр ба охир расид. Дар ин шаҳри нав асиронро ҷой доданд. Аз рӯи қайди Арриан, дар муддати 20 рӯз атрофи шаҳр аз нав девор кашид шуд. Искандар дар он ҷо сарбозони кирояи юнонӣ, ҳамсоғони барбарии истиқомат ихтиёркарда ва ҳамаи аскарони ба хизмати ҳарбӣ ношоями мақдуниро соқин намуд. Юстин низ тасдиқ мекунад, ки сохтмон 17 рӯз давом кардааст. Давродаври девори шаҳр 6 ҳазор «чуфт қайдам» яъне қариб 9 км меомад. Ба шаҳри навбунёд, аз рӯи қавли Юстин, соқинони дигар шаҳрҳоро кӯчонданд ва ҳамчунин аскарони аз боварӣ баромадаи Искандарро

гузоштанд. Ин шаҳр мебоист нуқтаи муттақои истехкоми худуди ғимолу шарқии давлат мегардид. Корҳои Искандар, хусусан сохтмони қалъа-шаҳр боиси хавогирии сақоиҳои он сӯи Сирдарё гардид. Подшоҳи сақоиҳо, ки давлати ӯ сарзамини он тарафи Танаисро фаро гирифта буд, шаҳри дар соҳили дарё бунёдкардаи макдунӣҳоро юге бар гардани худ ҳисоб менамуд, - менависад Квинт Куртсий. Сақоиҳои бодиянишин аз он сӯи Сирдарё бо қамонҳои худ ғимолӣнебро тирборон мекарданд, Искандар ба туфайли тирпарронӣ қардан аз манҷаниқҳо (асқобҳои қангии сангандоз) онҳоро қадре ақиб ронд ва пас ғавран бо амалҳо аз дарё гузашта, ба ҳуҷум сар қард ва сақоиҳоро маҷбур намуд, ки ба тарафи дашт ақибнишинӣ кунанд. Лекин кӯшиши тамоман торумор қардани сақоиҳо қариб ба ҳалокати аскарони ғимолӣ анҷом ёфт. Ҳарорати баланди ҳаво, набудани об, бериҳии биёбон ва дар ғунин шароит ҳамлаҳои пайдарпаи сақоиҳои қанғовар бо сардорӣи бародари подшоҳашон истилокоронро ба вазъияти тоқатфарсое дучор намуд. Аскарони ғимолӣ гӯё ба сабаби беморӣи Искандар маҷбур шуданд аз таъқиб қардани сақоиҳо даст кашанд. Вақте, ки кӯшуни ғимолу макдунӣ машғули ишғол қардани Уструшан ва Ғарғонаи ғарбӣ буд, оташи шӯру иёён тамоми мамлақати Суғд ва Бохтарро фаро гирифт. Искандари Макдунӣ миқёси шӯришро дарк накарда, ба қумаки ғарнизони муҳосирашудаи Мароканд кӯшуни наҷандон қалони тақрибан 2500 нафараро фиришонд. Вақте ки дастаи аскарони пештар фиришодаи Искандар ба Мароканд наздик расид, Спитамен шаҳрро аз муҳосира озод намуда, зирақона ақиб нишаст. Аскарони ғимолӣ ин аҳволро дида, суғдиёро таъқиб қарданд. Спитамен ғурсати мусоид пайдо намуда, якбора пас гашт ва ба сари ғимолӣне тохт. Арриан мегӯяд, ки ғимолӣне рӯ ба ғурез ниҳода, ба як қазираи байни дарё (дарёи Зарафшон дар назар дошта шудааст) паноҳ бурданд. Вале дар он ҷо низ онҳо аз ҳар тараф ҳадафи тир воқеъ мегардиданд. Ҳамин тавр, Спитамен ва сақоиҳо як қисми аскарони ғимолӣҳоро дар қанг нест қарданд ва як қисми дигарашро аввал асир гирифта, баъд қуштанд. аз ин лашқари қариб дуо ғимҳазораи ғимолу македонӣҳо ҳамагӣ дар ҳулуди 40 савораю 300 ғимданизом ғон ба саломат

бурданду ҳалос. Дар таърихи қанғҳои дар шарқ бурдаи Искандар то ин дам ин талафоти қалонтарин ба ҳисоб мерафт. Искандар ба он лашқари бокимонда фармуд, ки ин воқеаро сир нигоҳ доред ва ба ягон қас нагӯед. Зеро, ин талафоти қалони қонӣ ба ғӯши лашқариёне нарасад ва онҳоро рӯҳағтода накунад.

Искандар барои қазо додани Спитамене бо қувваи асосии худ ба роҳ баромада, баъди 4 рӯз ба Мароканд расид. Спитамене пеш аз омадани ӯ Марокандро тарк қарда, боз худро ба тарафи саҳро ақиб кашид. азбаски Искандар дар муҳорибаи бо сақоиҳои бодиянишин қардаи худ дарси ибрат гирифта буд, дигар Спитамене ро дар саҳро таъқиб накарда, бо қазои саҳт додани ақолии озоиштаи водии Зарафшон қаноат намуд. ӯ фармон дод, кишлоқҳоро сӯзанд ва ҳамаи қалонсолонро қушанд. 30 нафар суғдиёни маҳкуми марг ғунон ҳунсардиёе нишон доданд, ки макдунӣҳо ағнушти ҳайрат тағизданд ва онҳо сурудохон ба сӯи қатлгоҳ мерафтанд. аз рӯи маълумотҳои муаррих Диодор, Искандар ҳангоми пахш қардани шӯриши суғдиёне зидда аз 120 ҳазор нафарро қуштааст. Дар натиҷаи ин қазодиҳии муҳлиш ва ҳунҳорӣ мамлақат ба дараҷае ҳолӣ гардид, ки Искандар ба яке аз сарқардаҳои худ Ғефестион фармуд, то ба ғои Суғд дубора шаҳре бунёд нағоянд. Зоҳиран, дар ин маврид ба ғои шаҳрҳои нағрон ва ҳолишудаи суғдиҳо ба вучуд овардани шаҳрҳои ҳарбии ғимолӣ, барои маъмурият ва лашқари ғимолу макдунӣ ҳамчун тақягоҳ ҳизмат мекарданд, дар назар дошта мешуд.

Искандар дар Суғд яке аз сарлашқарони худ Пенқолайро бо 3 ҳазор ғимданизом гузошта, худ ба шаҳри Бохтар барои ғимистионгузаронӣ рафт.

аз рӯи маълумоти Арриан, Искандар ғимистони 329-328 пеш аз ғимлодро дар шаҳри Бохтар гузаронид. Дар ин ҷо қандини ҳодисаҳои муҳим рух доданд. аз ғарб дастаҳои нағи ғимолӣ бо сардорӣи Неар омада, ба лашқари Искандар ҳамроҳ шуд. Анҷумани ҳокимони Бохтар баргузор гардид. Дар ин анҷуман Искандар Бессеро муҳокима қарда, ӯро барои қуштани шохӣ қонунӣ Дорой III айбдор қарда, фармон дод, ки ғушу бинии ӯро бурида, худашро ба Ҳамадон (Экбатан) фириштонанд ва ӯро дар ҳузури форсҳо

ва модҳо ба дор овехтанд. Искандар бо ин рафтораш худро ҳомии ҳокимияти қонунӣ вонамуд карда, меҳост аъёну ашрофи форс ва модҳоро ба тарафи худ кашад. Дар анҷуман доир ба сохти маъмури-идоравии кишварҳои забтшуда як қатор қарорҳои муҳим қабул карда шуданд. Хшатрапияҳо боқӣ монда, хшатрапҳо аз ҳисоби форсҳо, македонӣҳо, бохтариҳо ва сугдиҳо таъйин карда мешуданд.

Вақте ки Искандар дар Бохтар буд, сафирони сакоихо ба назди ӯ омада, аз номи шоҳи навашон паёми сулҳ меоранд.

Дар рафти забткориҳои македонӣҳо дар Осиёи Миёна танҳо Хоразм истиклолиятро нигоҳ дошт. Шоҳи ин сарзамин Фарасман бо 1500 ҷанговар ба назди Искандар ба Бохтар омад ва байни онҳо низ сулҳ баста шуд.

Баҳори соли 328 п.м. дар Сугд шӯриши халқӣ сар зад. Искандар аз Бохтар бо лашкар ба тарафи Сугд ҳаракат карда, дар наздикии дарёи Ому хайма зада қарор гирифт. Дар ин ҷо ба ӯ хабар расид, ки дар баъзе мавзёҳои Бохтар низ шӯришҳо сар задааст. Искандар лашкари худро ба ду қисм тақсим намуд, барои он ки шӯришгарони Сугду Бохтар бо ҳам напайванданд ва муборизаи ягонро ба муқобили ӯ ташкил накунанд. Ӯ сарлашкарони машхури худ Малеагра, Полисперхонт, Аттала ва Горгияро бо як қисми лашкар барои паҳш кардани шӯриш дар Бохтар гузошта, худаш бо қисми боқимондаи лашкар аз дарёи Ому гузашта, ба Сугд рафт. Азбаски шӯриш дар Сугд тамоми минтақаро фаро гирифта буд, Искандар лашкарашро ба 6 қисм зери фармони сарлашкаронаш Гефестигон, Птолемей, Пердикка, Кен, Артабази форс тақсим карда, қисми шашуми лашкаро худаш гирифт ва ба тарафи Мароканд раҳсипор шуд. Дар он ҷо Певқолай бо 3 ҳазор пйеданизом ба шӯришчиён муқобилият нишон медод. Шӯришҳои сугдиён бо бераҳмии тамои чун шӯришҳои пешина аз ҷониби сарлашкарони Искандар паҳш карда шуданд.

Дар ҷунин вақте, ки истилокорони ҷунӣ Сугдро ба хун огушта мекарданд ва сарлашкарони дар Бохтар гузоштаи Искандар барои дар ҷиғат нигоҳ доштани мамлакат ва танбех додани шӯришчиён ҳар гуна ҷораҳоро меиданд, Спитамен бо 600 нафар аскари савораи худ ба

ақибҳои Искандар, яъне ба Бохтар гузашта, бо тамоми ғайрат ва шӯчоат муборизаро бар зидди аскарони ҷунӣ довом дод.

Соли 328 пеш аз мелод Спитамен ҷанговарони сугдӣ ва бохтариро дар назди қалъаи Бага, ки дар сарҳади Сугд ва даштҳои массагетҳо ҷойгир буд, ҷамъ карда, барои зарба задан ба ҷунӣҳои тайёрӣ мебинанд. Се ҳазор саворагони сакоихо низ ба ӯ ҳамроҳ мешаванд. Ҷунӣҳои ба муқобили ӯ лашкари қалон мефиристанд. Байни онҳо муҳорибаи шадид ба амал меояд. Сугдиҳо мардонавор ҷангиданд, аммо бо сабаби нобаробарии қувваҳо шикаст хӯрданд. Онҳо 800 ҷанговари худро талаф дода, маҷбур шуданд ақибнишии кунанд. Баъди ин муҳориба бисёр ҷанговарони сугдӣ муборизаи минбаъдаро бар зидди ҷунӣҳои беғоида шуморида, ба хонаҳояшон баргаштанд. Сакоихо озукаворӣ ва дигар ҷизу ҷораи дастаи Спитаменро гонат карда, ба даштҳои худ баргаштанд. Спитамен ва наздиконаш низ ба даштҳои Сакоихо рафтанд. Ба қавли таърихшинос Арриан, сакоихо овозаи ба даштҳои онҳо омада истиодани лашкари Искандари Македониро шунда, барои пешгирӣ кардани ин қор Спитаменро хоинона куштанд ва сарашро ба Искандар фиристоданд. Куртсий бошад, менависад, ки зани Спитамен гуё аз ин ҳаёти ноором ба ҷон мерасад ва шавҳарашро кушта, сарашро ба Искандар бурда додааст.

Муборизаи Спитамен намунаи барҷастаи матонат ва ватандустӣ мебошад. Ҳалокати Спитамен ҳеҷ гоҳ тамоман зафар ёфтани истилогарони ақнабӣ ва қомилан сари таслим фуруд овардани сугдиёро ифода намекард. Спитамен аввалин шахсе буд, ки дар сарзамини Сугд ба лашкари гуё мағлубнопазири Искандари Мақдунӣ шикаст дод.

Муборизони қалъаҳои қуҳии Сугд ва Бохтар. Баҳори соли 327 п.м. сугдиҳо ва бохтарӣҳо бо сардорони худ Оксиярт ва Сисмитр қалъаҳои қуҳии Сугд, Харена ва яқданд қалъаҳои дигари дастнораси қуҳистонро ишғол карда, бар зидди ҷунӣҳои шӯриш бардоштанд. Искандар баҳори соли 327 п.м. тамоми лашкари худро барои паҳш кардани ин шӯриш сафарбар намуда, бо мушқилии зиёд ва мақру ҳила қалъаҳоро ишғол менамояд.

Муборизаҳои далерона ва пайваستاи сугдиён ва бохтариён Искандари Ҷаҳонгирро маҷбур сохт, ки сиёсати худро нисбат ба аҳолии маҳаллӣ тағйир дода, роҳи бо онҳо муросо кардан ва наздик шуданро ҷӯяд. Бо ин мақсад ӯ баъди ишғол кардани қалъаҳои дастнораси кӯҳии Сугду Бохтар сардорони шӯришгаронро на танҳо ҷазо наодод, балки хуш пазируфт ва дар вилоятҳои худашон ӯ дар вилоятҳои дигар ҳоким таъин кард. Зиёда аз ин ӯ ба духтари Оксиарт Рухшона, ки ба қавли сарбозони юнонӣ баъди зани Дорой III зеботарин зани Осиё буд, издивоҷ намуда, ба ҷунин васила бо ашрофони маҳаллӣ иртиботи хешутаборӣ пайдо кард. Бо ин корҳо ӯ тавонист ашрофони маҳаллиро ба худ моил намуда, то андозае пеши роҳи сар задани шӯришҳои навро гирад.

Баъди пурра истило кардани Осиёи Миёна Искандари Мақдунӣ ба Ҳиндустон лашкар кашид. Пеш аз юриши Ҳиндустон Искандар ворисони худро дар мулкҳои Осиёи Миёна ҳоким таъин кард. Искандар аз дарёи Ҳинд гузашта, ба ишғоли ин сарзамин оғоз намуд. Шоҳи Ҳинд Пор ба юнониён муқобилияти сахт нишон медиҳад. Дар байни лашкари юнониён ва Ҳиндуҳо дар назди дарёи Челам задухӯрди шадиде ба амал омад. Дар ин муҳориба Искандар лашкари зиёде талаф дода, бо як душворӣ ғалабаро ба даст даровард. Ӯ меҳост сарзаминҳои боқимондаи Ҳиндустонро забт намояд, аммо лашкарони ӯ дар ҷангҳои пай дар пай хеле хаста шуда буданд, дигар ҷанг кардан намехоистанд. Онҳо аз Искандар талаб карданд, ки ба хонаҳошон баргарданд ва ӯ маҷбур шуд, ки тақлифи онҳоро қабул намояд. Моҳи декабри соли 325 пеш аз милод аз назди шаҳри Карочӣ бозгашти юнониён ба ватан сар шуд. Як қисми лашкар бо сардории Нерах бо баҳр ба Бобул баргаштанд. Қисми дигари лашкар бо сардории Кратер ба воситаи Арахосия (водии Кобул) ва Гедросия ба самти ғарб ҳаракат намуда, дар Кармания ба қисми асосии лашкар ҳамроҳ шуданд.

Қисми асосии лашкар бо сарвари Искандар бо соҳили баҳр ва биёбони Балучистон ба самти Бобул равона гардида, дар шаҳри Сӯз маркази идораи давлати Ҷаҳоманишиҳо қарор гирифт. Дар ин ҷо тӯйҳои арусии зиёде барпо шуд.

Аввалин шуда худ Искандар дар ин ҷо бо духтари ашрофи бохтарӣ Оксиарт – Рухшона хонадор шуд. Ба ӯ пайравӣ карда, қариб ҳамаи фармондеҳони ӯ аз ҷумла, Гефестион, Кратер, Птоломей, Эвмен, Непарх, Селевк ва 80 нафари дигар аз ҷумлаи дӯстонаш ба духтарони ашрофони маҳаллӣ хонадор шуданд. Ба ғайр аз сарлашкарон 10 ҳазор аскарони македонӣ низ духтарҳои осиёиро ба зани гирифтанд. Мақсади Искандар аз ин тадбир дар он буд, ки мардуми Осиё ва Аврупоро ба ҳам наздик намуда, бо ин восита меҳост давлатҳои осиёиро дар тобеияти худ нигоҳ дорад ва дар ин қор ашрофони маҳаллиро истифода барад. Намунаи бехтарини ин сиёсат Оксиарти бохтарӣ буд, ки баъди бо Искандар хеш шуданаш ба ӯ содиқона хизмат мекард.

Аввали соли 324 пеш аз милод нахустин дастаҳои лашкари Искандар ба Бобул расид. Ба ҳайати империяи ӯ ғайр аз Македония ва Юнон қариб тамоми қаламрави собиқ империяи Ҷаҳоманишиҳо, яъне Осиёи Хурд, Сурия, Бобул, Миср, Эрон, Порт, Сугд, Бохтар, шимолу ғарбии Ҳиндустон дохил мешуданд. Македония ва Юнон дар ин империя мавқеи асосиро ишғол мекард, лекин бо сабаби дар қанори нисбатан дури ин империя ҷойгир буданаш, наметавонистанд пойтахти он бошад. Бо ин сабаб шаҳри Бобулро пойтахти империя қарор дод. Искандар 13 июни соли 323 пеш аз милод, дар синни 33 солагӣ аз олам даргузашт.

Баъди марги Искандар дар байни сарлашкарони бонуфузи ӯ барои соҳиб шудан ба тоҷу тахт мубориза оғоз гардид. Рухшона, ки ҳомии буд дар ин вақт писаре таваллуд кард ва ӯро Искандари IV номиданд. Шӯрои маслиҳатӣ ба ҷунин ҳулоса омад, ки Арридея бо лақаби Филиппи III ва Искандари IV писари наводии Искандару Рухшонаро шох эълон карда, сарлашкар Пердикка то бузург шудани Искандари IV ҳомии ӯ бошад ва ба лашкари Осиёи фармонфармой кунад. Аммо баъд аз як чанд сол Рухшона бо писараш бо фармони Кассандри хунҳор, ки Македонияро дар соли 316 пеш аз милод истило карда буд ва меҳост аз меросхӯрони Искандар ҳалос шавад, ба ҳаёти гирифта дар Амфилол нигоҳ медошт. Баъдтар онҳо бо фармони ӯ соли 309 пеш аз милод дар ҳаёти ба қатл расонида шуданд.

Соли 301 пеш аз милод дар натиҷаи муборизаи дохили империяи ташкилкардаи Искандар ба 3 давлати мустақил, Мақдуния, Сурия (селевкиҳо) ва Миср тақсим шуд. Баъди заволи империяи Искандари Македонӣ ҳукмронии Осиёи Миёна ба дасти Селевкиён гузашта, бо ҳамин ҳукмронии сулолаи мазкур идома ёфт.

3. Аҷлодони тоҷикон дар ҳайати давлатҳои Селевкиён, Порт ва Юнону Бохтар

Давлати Селевкиён. Баъди вафоти Искандари Мақдунӣ дар байни сарлашкаронаш барои ҳокимият мубориза сар шуд. Соли 321 пеш аз милод дар Трапарадиз анҷумани дуоми сарлашкарони юнону македонӣ баргузор гардид. Антигон дар ин анҷуман тамоми шохӣ Осиё, Селевк-шоҳи Бобул, Филипп - сатрапи Порт ва Стаснори кипрӣ сатрапи Бохтару Сугд интихоб шуданд.

Антигон соли 315 пеш аз милод Селевкро аз вазифааш озод менамояд. Селевк соли 312 пеш аз милод бо дастгирии шохӣ Миср Птолемей, ба Бобул ҳучум карда, онро ишғол менамояд. Дар он чо ҳокимияти худро барқарор намуда, онро мустаҳкам мекунад. Ҳамин тавр соли 312 пеш аз милод давлати Селевкиён таъсис меёбад.

Селевк солҳои 311 - 306 пеш аз милод аз дасти Стаснор мулкҳои Порт, Бохтар ва Сугдро кашида гирифт. Селевк (312 - 280 п.м.) дараҷа ва ҳуқуқи сатрапияҳоро хеле маҳдуд кард, то ин ки иқтисодии муқобилиятнишондиҳашон суғ гардад. Ӯ дар ихтиёри худ 20 - 30 сатрапия дошт. Селевк соли 293 пеш аз милод идора кардани Бохтар, Сугд, Порт ва умуман қисмҳои шарқии давлатро ба писараш Антиох, ки модараш аз Осиё Апома (духтари Спитамен) ном дошт, супорид.

Дар охири асри IV ва ибтидои асри III пеш аз милод дар замони ҳукмронии Селевк ва Антиох халқҳои кўчманчӣ ва барзгарони Осиёи Миёна якҷанд шўриш бардошта, селевкҳоро ба ташвиш оварданд. Дар натиҷаи ин шўришҳо шаҳрҳои Искандарияи Марғиёӣ ва Искандарияи Аксо хароб гардиданд. Антиох (280-261 п.м.) чунин шўришу баромадҳои халқиро ваҳшиёна пахш кард.

Дар давраи ҳукмронии Селевкиён ҳам тангаҳо сикка зада мешуд. Дар ин тангаҳо акси Селевк (312 - 280 п.м.) ва Антиох (280-261 п.м.) акс ёфтаанд. Умуман, се намууди тангаҳои он давра петра дирҳам (вазнаш 16,3-16,7 г), дирҳам (3,8-4 г) ва нимдирҳам (2 г) ёфт шудааст. Селевкиҳо тангаҳоро аз тилло, нукра ва мис сикка мезаданд. Пулҳои тиллоиро статер меномиданд. Дар Ҳазинаи Амударё, ки аз Қубодиён соли 1878 ёфт шуда буд, 6 статери Антиох I, 3 статери Антиох II ва як ду статери Селевк мавҷуд аст. Ҳамин тавр, бори аввал дар таърихи Осиёи Миёна сикказани дар давраи ҳукмронии Антиох I сар мешавад. Баъд аз вафоти Селевк соли 280 пеш аз милод Антиох аз шаҳри Бохтар ба Селевкия меравад. Ӯ натавонист, ки тамоми давлатро идора кунад. Дикқати ӯ асосан ба бартараф намудани муқобилияти гурӯҳҳои зиддидавлатӣ дар гарби мамлакат равона гардида буд. Дар Осиёи Миёна бошад, гурӯҳҳои ҷудоиҳои кайҳо боз кўшиш доштанд, ки мустақилияти сиёсӣ ба даст оваранд. Оммаҳои меҳнаткаш низ барои пурра нест кардани зулми истилогарон мубориза мебудрданд. Дар замони Селевкиён юнониҳо ба Осиёи Миёна хеле зиёд кўчида омаданд ва сиёсати мустамликадории онҳо дар ин чо пурзўртар гардид.

Ба Осиёи Миёна омадани юнониҳо ба он оварда расонид, ки баъзе унсурҳои маданияти юнонӣ ба монанди хат, театр ва санъати тасвирӣ ба маданияти маҳаллӣ омезиш ёфтанд. Натиҷаи чунин омезиши маданияти Юнону Македония бо Шарқ боиси пайдоиши маданияти нав бо номи эллинизм гардид. Дар навбати худ, маданияти халқҳои Осиёи Миёна ба Юнон ва тавассути юнониён ба бисёр мамлакатҳои Ғарб роҳ ёфта, ба тамаддуни онҳо таъсир расонид.

Дар замони Селевкиён савдо бо мамлакатҳои Ғарбу Ҷануб, инчунин дар дохили худӣ Осиёи Миёна тараққӣ кард. Ҳаёти шаҳр, ҳунармандӣ ва обёрӣ каму беш инкишоф ёфтанд. Яъне ин даврае буд, ки қувваҳои истеҳсолии дар натиҷаи забткориҳои Юнону Македонӣ харобшуда, аз нав барқарор мегардид ва муттаҳидшавии бохтариҳо, сугдиён, портҳо ва дигар халқҳои Осиёи Миёна бар зидди Селевкиён

меафзуд. Дар натиҷа дар миёна асри III то миллод сатрапияҳои Бохтар ва Порт мустақил шуданд.

Дар ин давра подшоҳони селевкиҳои Антиохи II (солҳои 261 - 246 п.м.) ва дар охир Селевки II (246 - 236 п.м.) ба ҷанги зидди сатрапҳои Ғарбӣ машғул буданд. Дар Осиёи Миёна халқ бар зидди зулми юнониёну македонӣҳо шӯриш бардоштанд. Аммо ин шӯришхоро ашрофони юнонӣ ба манфиати худ истифода мебуданд. Соли 250 пеш аз миллод Диодоти юнонӣ роҳбари шӯришро ба ӯҳда гирифта буд, ки хусусияти зиддиселевӣ дошт.

Дар Бохтар бошад, аз ҳаракати халқӣ бар зидди юнониёну мақдуноҳи Аршак ном намояндаи қабилани дохҳо ё парихо, ки дар наздикии дарёи Таҷан зиндагӣ мекард, мохирона истифода бурд.

Селевкӣён на танҳо халқро бераҳмона истисмор мекарданд, балки доираи нуфузи аристократияи гуломдории маҳаллиро танг карда, онҳоро аз ҳаёти ҷамъиятии мамлакат дур мекарданд. Аз ин рӯ, муносибати байни ашрофи маҳаллӣ ва ҳокимони юнону бохтарӣ ҳеле тезу тунд гардида буданд, нақши асосиро дар ин вазъият халқии шӯришбардошта мебозид.

Халқ аз сиёсати пешгирифтаи ҳокимони охирини хонадони Селевкӣён норозӣ буд. Хусусан дар замони ҳукмронии Селевки III (226 - 223 п.м.), Антиохи III (223 - 187 п.м.) зиддиятҳои дохилии давлат ҳеле пурзӯр гардида буд. Ҳамин буд, ки дар давраи ҳукмронии яке аз намоёндагони охирини хонадони Селевкӣён Антиохи IV (186 - 95 п.м.) дар натиҷаи мустақил гаштани сатрапияҳои Осиёи Марказӣ мавқеи Селевкӣён ҳеле заиф гардида, дар солҳои 83 - 69 то миллод мавқеи худро пурра аз даст медиханд.

Давлати Порт ва Юнону Бохтар

Дар нимаи дуюми асри III то миллод тамоми ҳудуди Портро шӯришҳои халқӣ фаро гирифта буд. Аршак аз ин вазъият мохирона истифода бурда, ҳокими Порт Андрагорро кушта, худро подшоҳ эълон намуд. Ташкил шудани давлати Порт зиддияти байни он ва давлатҳои Селевкӣёну Юнону Бохтарро пурзӯр намуд.

Сипас подшоҳи Юнону Бохтар Диодот бо подшоҳи Селевкӣён Селевки II бар зидди Аршак иттифок баст.

Азбаски Селевк ба ҷанги зидди подшоҳи Миср Птоломей III банд буд, ба муқобили Порт лашкар қашида нагавонист. Асосгузори давлати Юнону Бохтар Диодот буд. Ӯ соли 250 пеш аз миллод Бохтарро аз давлати Селевкӣён мустақил эълон намуда, подшоҳии Юнону Бохтарро ташкил дод. Ба ин давлат Бохтар, Сугд, қисми Шарқии Марғиён, дар ҷануб то сарғахи Ҳинд ва дар шимол то соҳили дарёи Сир ҳамроҳ гардида буд. Дар байни Бохтария ва Порт аввал муносибат ҳеле тезу тунд буд. Подшоҳи Бохтар Диодот дар ҷанг, ки соли 238 п.м. миёни кӯшунҳои Селевки II ва Порт ба амал омад, ҷонибдори Селевкӣён буд. Аммо дар давраи Диодоти II Бохтария бо Порт муносибати хуб дошт. Баъдтар давлати Юнону Бохтар ба вазъияти душвор дучор шуданд. Дар Сугд ошӯбхое ба амал омаданд, ки дар онҳо ашрофони сугдӣ низ ширкат менамуданд. Ба гурӯҳи ашрофон сатрапи юнонӣ Эвтидем роҳбарӣ мекард. Эвтидем соли 212 дар натиҷаи табалдулоти давлатӣ Диодотро сарнагун карда, худаш подшоҳи Бохтар шуд. Ӯ кӯшиш мекард, ки сарҳадашро аз ҳучуми сақоихою массагетҳо муҳофизат намояд. Селевкӣён, ки дар Ғарб машғули ҷанг буданд, ба қорҳои Порт ва Юнону Бохтар даҳолат карда нагавонистанд.

Соли 211 то миллод пас аз Тиридот Артабони I (211 - 196 п.м.) подшоҳи Порт шуд ва сарҳадашро то Эқбатан васеъ намуд. Порт дар ин давра рӯ ба таназзул оварда буд. Подшоҳи Селевкиҳои Антиохи III (223 - 187 п.м.) давлати худро ҳаматарафа мустаҳкам намуда, Порт ва давлати Юнону Бохтарро мутеи худ гардонид. Аммо пас аз ба Ҳиндустон ва Миср сафар кардани ин ҷойҳо боз мустақил гаштанд.

Подшоҳи Юнону Бохтар Эвтидем аз Порти суस्ताшта ҳарос надошт ва чун ҳамеша аз ҳучуми тарафи шимол дар хавфу хатар буд. Ба ҳайати давлати Эвтидем бойтарин ноҳияҳо - Бохтар, Сугд, Арея ва Марғиён дохил мешуданд. Халқҳои барзғари ин ноҳияҳо бо бодиянишинҳо ҳамеша муносибати иқтисодӣ ва доду гирифт доштанд. Порт бошад, бо ёрии аспасиҳо бо мулкҳои шимол муносибати хуб дошт. Эвтидем меҳост, ки иқтисодии иқтисодии давлати худро пурзӯр ва доираи ҳукмронияшро васеъ намояд. Аммо ин қорро аз ҳисоби Хоразм ва Фарғона карда наметавонист.

Зеро нафрати халқҳои маҳаллӣ нисбат ба ҷониҳои зиёд буд ва кӯшиши забт намудани ин ноҳияҳо ба муттаҳид гардиан ва ба муборизаи якҷоя бархостани мардуми Хоразму Фаргона ва халқҳои мазлуми дохили давлати Юнону Бохтар оварда мерасонид. Бинобар ин, Евтидем ба забт намудани Ҳиндустон пуруӣ намуда, ин корро писари ӯ Деметрий (200 - 167 п.м.) анҷом дод.

Пеш аз ҳучум намудан ба Ҳиндустон Деметрий дар идоракунии давлат ислоҳот гузаронид. Вай дар дохили давлат якҷанд ноҳияҳо ташкил дода, ба монанди Искандари Мақдунӣ аёну ашрофи маҳалиро ба ҳаёти сиёсии мамлакат ҷалб намуд. Ӯ ният дошт, ки бо ин роҳ ба муттаҳиднавини онҳо ҳалал расонад.

Пас аз забт кардани Ҳиндустон Деметрий пойтахтро ба чануб - шаҳри Таксил кӯчонид. Аз вазият истифода бурда, дар шимолии Бохтар шӯриши калони халқ ба вучуд омад. Аз ин шӯриш истифода бурда, соли 174 то милод яке аз саркардаҳои урдуи ҷониӣ Евкратид табаддулот гузаронид ва баъдтар ба шимоли Ҳиндустон ҳучум кард. Деметрий, ки бар зидди Евкратид баромада буд, шикаст хурд ва соли 167 то милод кушта шуд. Баъд аз ин давлати Юнону Бохтар ба чанд мулкҳои хурд тақсим шуд. Порт бошад пуркуват гашта, кӯшунҳои хурд ба сарҳади ғарбии давлати Юнону Бохтар даровард. Ҳокими Порт Митридат I (172 - 138 п.м.) ба осонӣ Марғиёро гирифт, ки ин барои аз ҳайати давлати Юнону Бохтар ҷудо шудани Суғд ёрӣ расонид. Баъд Митридат ҳучумро ба Бохтар давом дода, сарҳади давлати хурд то қисми ғарбии Ҳиндукуш васеъ намуд ва яке аз давлатҳои пуркувати Шарқро ташкил намуд.

Ин воқеа ба он овард, ки соли 155 то милод Евкратидро писараш Гелиокл кушта, хурд подшоҳи давлати Юнону Бохтар эълон кард. Вале рӯзҳои ҳукмронии ҷониӣ дар Бохтар ба шумор монда буд. Дар байни солҳои 141 - 128 то милод Бохтарро қабилҳои бодиянишин забт мекунанд. Ба ин гурӯҳи кӯчманчиён асосиҳо, пасиянҳо, тохариҳо, сакараулаҳо ва сарауқҳо дохил мешуданд. Баъди 100 сол ин панҷ қабиларо қабилҳои гуйшуан (қўшон)

муттаҳид мекунад. Дар охири асри I пеш аз мелод Бохтар ба зери ҳокимияти Қўшониён афтод.

4. Давлати Қўшониён

Дар байни солҳои 141-128 п. м. қабилҳои кӯчманчиӣ эронинажод аз шимоли - шарқии Тяньшон ба Осиёи Миёна ҳучум карда, аз Фаргона гузашта, Бохтарро ишғол менамоянд. Қисми дигари онҳо Қошғар ва Ёркандро забт мекунанд. Дар ин бора солномаҳои ҷинӣ хабар дода, ин қабилҳоро «юэч» номидаанд. Дар бораи эронинажод будани Қўшониён ҳамчунин забони онҳо, навиштаҷоти сиккаҳо, тасвири шохон дар сиккаҳо, мучассамаҳои шохон, сохт ва қиёфаи устухончусаҳои ғўристонҳо ва маводи дигар шаҳодат медиҳанд.

Дар солномаи ҷинӣ Хоу Хан Шу марҳалаи аввали ҳукмронии ин қабилҳоро сарфи назар карда, якбора дар бораи ташкил шудани давлати Қўшониёни Бузург маълумот додааст. Мувофиқи он Кучула Кадфиз чор мулки дигарро ба худ тобест карда, хурд шохоншох эълон намуд ва подшоҳии ӯ Қўшонӣ ном дошт. Ӯ бо Порт ҷангида, Кобулро ишғол кард, баъд Арахосия ва Кашмирро низ забт намуда, ба мулкҳои худ ҳамроҳ кард. Тобеияти Бохтари Шимоли ба ин шох маълум нест, чунки сиккаҳои ӯ дар он ҷо пайдо нагардида, ҳол он ки сиккаҳои дигар шохонӣ қўшонӣ дар Бохтари Шимоли ба микдори зиёд ёфт шудаанд. Кучула Кадфиз тақрибан дар солҳои 20 - уми то мелод - аввали асри I мелодӣ ҳукмронӣ кардааст ва асосгузори давлати Қўшониён ба ҳисоб меравад. Дар замони Кудзула Кадфиз музофотҳои Бохтария, қисми ҷанубу ғарбии Афғонистон ва шимолии Ҳиндустон ба давлати Қўшон ҳамроҳ карда шуд. Қисми зиёди Осиёи Миёна ҳанӯз ба давлати Қўшон дохил намешуд.

Баъди Кучула Кадфиз писараш Вима Такту тақрибан солҳои 35-65 мелодӣ подшоҳи давлати Қўшониён мешавад. Номи ӯ дар яке аз сангнавиштаҳои Канишка ёд шудааст. Сиккаҳои ин шох бо унвони Сотер Мегаас аз шимоли Ҳиндустон то Тошканд ёфт шудаанд ва дар бораи густариши ҳудуди давлати Қўшониён дар давраи ҳукмронии ӯ шаҳодат медиҳанд.

Баъди Вима Такту писараш Вима Кадфиз (65-105) ба тахт менишинад. Ӯ ноҳияҳои марказии Ҳиндустон, Тибет ва

тарафи рости Бохтар аз ҷумла Вахш, Ҳисору Кубодиён, Шахринав ва Душанберо забт намуда, қаламрави Кӯшониёнро васеъ мекунад. Вима Кадфиз ислоҳоти пулӣ гузаронда, сиккаҳои тиллоии 8 граммаро, ки динор ном доштанд, ба муомилот мебарорад. Сиккаҳои дудинора ва нимдинора низ бароварда мешуданд. Дар мубодилаи ҳамарӯза сиккаҳои мисин низ васеъ дар истифода буданд. Дар рӯи онҳо шох дар назди оташдони зардушӣ ва дар пушташон Шива тасвир шудаанд. Суратҳои сиккаҳои ин шох бо сабки миллии иҷро шудаанд.

Дар давраи ҳукмронии Вима Кадфиз муносибати Кӯшониён бо Хитой тезуғунд мешавад. Дар солҳои 70-80-ум хитойҳо ба самти ғарб лашкар қапида, Турфон ва Қошғарро забт мекунанд. Кӯшониён ба ин на танҳо монев нашуданд, балки мусоидат ҳам карданд. Эҳтимол онҳо меҳостанд барои таъмини бехатарии сарҳадҳои шарқии давлати худ бо ин ҳамсоия абарқудрат муносибатҳои дӯстона дошта бошанд. Аммо хитойҳо ба ин моил набуданд ва сафирони Кӯшонро барқасдона ба ҳабс гирифтанд.

Солҳои 90-91 Кӯшониён бо лашкари азими 70-хазорнафара ба Қошғар ҳучум менамоянд, аммо бинобар надоштани озуқавории кофӣ ба гуруснагӣ дучор шуда, бе ҷанг ба қафо бармегарданд. Баъдтар ба Кӯшониён муяссар шуд, ки ба тахти Қошғар ғумоштаи худ Чен Панро шинонанд. Аммо соли 125 ҷинҳо Қошғарро аз нав забт карданд.

Баъди Вима Кадфиз писараш Канишка тақрибан солҳои 105-128 ба тахт менишинад, ки яке аз машхуртарин шохони кушонӣ ба ҳисоб мерафт. Канишка пойтахтро ба шимолу-шарқи Ҳиндустон ба Пешовар мекӯчонад. Дар давраи подшоҳии ӯ Бохтар, қисми зиёди Осиёи Миёна, аз ҷумла Хоразм, Фарғона, Ҳиндустони шимолӣ ва марказӣ дар ҳайати давлати Кӯшониён буданд. Давраи ҳукмронии Канишка бо он машхур аст, ки ҳудуди давлат аз соҳилҳои Сирдарё то ба мулки Хутан васеъ шуд. Канишка ба барпо намудани муносибатҳои дӯстӣ хамкорӣ бо мамлакатҳои Шарқу Ғарб муваффақ гардид. Вай соли 99 милодӣ сафорати хешро ба давлати Рум мефиристад. Баробари ин румиҳо низ ба давлати Кӯшониён намонядагони сиёсии хешро

фиристода буданд. Дар аҳди ӯ дини зардушӣ дар Бохтару Сугд ва динҳои буддизму шивопарастӣ дар Ҳиндустон хеле ривож ёфта буданд. Дар ин бора маъбадҳои ин динҳо, ки бо фармони ӯ сохта шуда буданд, сиккаҳо ва сарчашмаҳои ҳаттӣ шаҳодат медиҳанд. Аз ҷумла, дар Сурхкӯтал ва Робақи шимоли Афғонистон маъбадҳои зардушӣ сохта шуданд, ки дар ин бора сангнавиштаҳои Канишка шаҳодат медиҳанд.

Дар бораи вазъияти давлати Кӯшониён баъди Канишка сарчашмаҳои ҳаттӣ маълумоти дақиқ надодаанд. Аммо аз сиккаҳо бармеояд, ки баъди ӯ Хувишка (32-164), Канишка II (164-184) ва Васудева (184-218) ҳукмронӣ кардаанд. Дар навиштаҷоти кӯшонӣ номи шох Васишка низ зикр шудааст, вале сиккаҳо бо номи ин шох ёфт нашудаанд.

Бо ташиқ шудани давлати Сосониён (соли 224 м.) Кӯшониён дар ғарб рақиби нав пайдо мекунанд. Барои пешгирӣ кардани ҳучуми Сосониён Кӯшониён ба шоҳи Арманистон дар муборизааш бо Эрон ёрии ҳарбӣ мерасонанд, аммо дар ин ҷанг Арманистон шикаст мехӯрад. Кӯшониён барои бастани шартномаи дӯстӣ бо Хитой соли 230 сафорати худро ба ин мамлакат мефиристанд. Вале кӯшишҳои Кӯшониён натиҷаи дилхоҳ надовданд. Солҳои 242-243 Сосониён Кӯшониёнро шикаст дода, як қисми сарзаминҳои ғарбии онро ишғол карданд.

Кӯшониён дар нимаи дуоми асри III Хоразм ва ноҳияҳои марказии Ҳиндустонро низ аз даст медиҳанд. Бо вучуди ин талафот Кӯшониён ҳанӯз ҳам нерӯманд буданд ва ба вориси тахти Сосониён Бахроми II барои ба шоханшоҳи Эрон шудан ёрӣ расонданд. Кӯшониён бо Рум, ки рақиби Сосониён буд, муносибатҳои дӯстона барқарор карданд. Сосониён кӯшиш мекарданд бо Кӯшониён муносибатҳои дӯстона дошта бошанд. Бо ин мақсад шоханшоҳи сосонӣ Хурмузи II (301-309) духтари шоҳи Кобулро ба занӣ мегирад.

Дар охири ҳукмронии Шопури II (309-379) Сосониён ба Кӯшониён яқчанд зарба заданд. Аммо Кӯшониён ҳанӯз ҳам нерӯманд буданд. Шоҳи онҳо Кидара Балхро аз нав ба итлоати худ дароварда, пойтахтро аз Ляншӣ ба ин шаҳр

кӯчонд. Баъдтар ӯ аз кӯхҳои Ҳиндукуш гузашта, панҷ вилояти шимоли Ҳиндустонро забт намуд.

Хукмронии Кӯшонӣ ба се дараҷа ҷудо мешавад:

1. Аз байн рафтани давлати Юнону Бохтар, ташкил ёфтани якҷанд ҳокимиятҳои нав охири асри II аввали асри I пеш аз мелод;

2. Давраи ташкилӣ ва гулгулшукӯфии Кӯшонӣ аз аввали солшумории мо то нимаи асри III;

3. Сустшавӣ ва аз байн рафтани давлати Кӯшонӣ дар миёнаи асри III ва IV.

Дар давлати Кӯшонӣ шаҳрсозӣ ва маданияти шаҳрӣ хеле инкишоф ёфта буд. Бостоншиносон дар Кубодиёну Шахритус димнаҳои Қалъаи Мир, Кайкубодшох, Мунҷактепа ва Тешаи Шох, дар водии Вахш - Кӯҳна Қалъа ва Кумтепа, дар водии Бешкент - Оқтепа, дар Евон - Ғаравқалъа, дар Ғозималик-Ҳалқачар, дар Фархор-Саксанохур, димнаҳои Душанбе ва Шаҳринав, дар водии Сурхондарё - Тирмиз, Зарттепа ва Хайрбодтепа, дар Сарисий - Холҷиён, дар Самарқанд - Афросиёб, дар назди Кобул - Бағром, дар назди Кундуз Сурхкӯтал, дар шимоли Ҳиндустон Каписо ва Таксила ва дар дигар минтақаҳо даҳҳо шаҳру қалъахоро кашф карда, мавриди тадқиқ қарор додаанд. Шаҳрҳо аз қаср, биноҳои бохашамати ашрофон, гузарҳои хунармандон, кӯчаҳо, девор ва бурҷҳои муҳофизӣ ва дигар сохтмонҳои иборат буданд. Масолеҳи асосии сохтмон хипти хом, похса, ҷуб ва дар кӯҳистон ҳамчунин санг буд. Шаҳрҳо ба воситаи шабакаҳои лулаҳои сафалини обкашӣ бо оби нӯшиданӣ таъмин карда мешуданд.

Ёдгории дигари Кӯшонӣ тангаҳо мебошанд. Аз рӯи маълумоти Е. В. Зейнал то ба имрӯз дар ҳудуди 200 - тангаи тиллоии Канишка то ба замони мо омада расида, 112-тои он таҳқиқ карда шудаанд. Агар дар рӯи ростӣ тангаҳои сурати шох бошад. Дар рӯи чапи онҳо ҳудудҳои зерин бо Гелиос, Селена, Гефест, Нанайя ё Нана, Мехр, Мох, Оташ, Буддо ва ғайра.

Ҳамин тавр, дар замони Кӯшонӣ забон ва фарҳаги халқҳои маҳаллӣ боқимондаи таъсири юнониёнро танг карда баровардааст.

Қабристонҳои Тӯпхонаи Ҳисор, ки ба асрҳои I-III мелодӣ тааллуқ дорад, нишон дод, ки соқинони ин ҷо қасди мурдари дар қабр ба пушт, пойҳояш ба ҷануб ва сараш ба суи шимол мегузоштанд ва дар назди ӯ дастпона, оинаи биринҷӣ, гушвор, ҳалқа ва ғайра мегузоштанд. Дар Душанбе ҷунин ёдгори дар соҳили дарёи Душанбе ёфт шудааст.

ТОҶИКОН ДАР ДАВРАИ ПАЙДОИШ ВА ТАШАККУЛИ МУНОСИБАТҲОИ ФЕОДАЛӢ

Нақша:

1. Вазъи сиёсии Осиёи Миёна дар ҳайати ҳокимиятҳои феодалии Кидориён ва Хиёниён
2. Ташкилҳои давлати Сосониён
3. Давлати Хайтолиён
4. Ҳоконии Турк

Адабиёти истифодашуда:

а) асосӣ

1. Гафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. - Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. - С. 223-337.
2. Историya таджикского народа. Том II. Эпоха формирования таджикского народа. - Душанбе, 1999. - С.36-50.
3. Историya Таджикской СССР. Под. общ. ред. Б. А. Антоненко. Душанбе, 1983. - С. 36-44.
4. Раҳмонов Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби сеюм. Аз Ориён то Сомониён. - Душанбе: Ирфон, 2006. - С.65-137.
5. Раҳмонов Э. Ш. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориён. - Душанбе: Ирфон, 2006. - С.182-217.
6. Ҳотамов Н., Довудӣ Д., Муллоҷонов С., Исомаев М. Таърихи халқи тоҷик. - Душанбе: Эр - граф, 2015. - С.61-86.

б) тавсиявӣ

1. Дьяконов М. М. Маданияти қадими тоҷикон. Сталинобод: Нашрдавлтоҷ, 1959. 144 с.
2. Назаров Х. Нақши эронӣ - тоҷикон дар таърих ва фарҳаги ҷаҳон. - Душанбе, 2005. - 492 с.

3. Нейматов Н., Носирова Ф. Ю., Бобомуллоев С., Довутов Д., Исоматов М. Таърихи халқи тоҷик. Китоби 1. Аз инсонии оқил то тоҷики баркамол. – Душанбе: Сарпараст, 2003. – 368 с.

4. Ориёнома. Ҷ.1. Ҷуғрофиё, таърих ва фарҳанги мардуми ориёӣ дар ингишорот. Душанбе: Эр – граф, 2006. – 504 с.

1. Осиёи Миёна дар давраи Кидориён ва Хиёниён

Кидориён Дар бораи арзи вучуд кардани сулолаи Кидориён маъхазу хуччатҳои таърихӣ ҳеле кам аст. Дар солномаи "Бей - ши" ривоят карда мешавад, ки ҳокими юечихо аз ҳамлаи жожхо хавф бурда, дарбори худро ба шаҳри Боло кӯчонид. Пас аз ин подшоҳи диловари юечихо Сидоло аз кӯхҳои баланд убура карду ба шимоли Хиндустон ҳамлавар шуд ва шимолтар аз Гаитоло панҷ давлатро ба даст овард. Баъди ин солнома воқеаҳои соли 424-ро нақл мекунад. Сидоло дар ноҳияҳои юечихо ҳам ҳукмфармо будааст, вале баъдтар хунхо ўро пеш карданд ва ў ба Ғарб рафта, ҳукуматро ба дасти писараш додааст. Давраи пайдоиши Кидориён ба солҳои 390-430 мансуб аст. Кидориҳо дар тӯли солҳои 412-437 Тахористон ва Қандахорро ишғол карда буданд.

Кидор дар Хиндустон ҳукмронӣ мекард ва пойтахташ Ляншӣ буд. Дар зери таҳдиди қабилаҳои жуан ё худ хунхо Кидор пойтахташро ба Боло (Балх) кӯчонда, дар воқеаҳои асри IV ғазолана иштирок карда ва хатто ҳамчун иттифокчии Шопури II соли 359 бар зидди Рум ҷангид. Онҳо дар соли 456 бар зидди Сосониён ҷангиданд. Соли 477 Кидориҳо ба Чин сафарат фириристоданд. Таърихи минбаъдаи хонадони Кидориҳо норавшан аст.

Хиёниён Хиёниён яке аз шохаҳои мардуми маҳаллии массагету сарматҳо буданд, ки бо гуннҳо омехтагӣ доштанд. Вале дар айни ҳол Хиёниён аз гуннҳо фарқ дошта, дар онҳо нишонаҳои гунӣ - туркӣ баръало намоёнанд.

Хиёниён ҳам тақрибан дар баробари Кидориҳо пайдо шуда, душмани асосии Эрон буданд. Вале бо вучуди ин онҳо соли 359 ҳамчун иттифокчии Шопури II бар зидди Рим баромаданд. Эҳтимол Кидориҳою Хиёниён дар ибтидо тобей Сосониён будаанд.

Соли 371 Кидор бо ҳамроҳии Хиёниён бар зидди Сосониҳо якҷоя амал карда, мустақилият ба даст дароварданд. Андаке пас Хиёниён Кидориҳоро танг карда, замини онҳоро то Қандаҳор соҳиб шуданд. Саргузашти минбаъдаи Кидор мисли таърихи Кушониён номаълум мондааст. Хиёниён бошанд заминҳои тарафи рости дарёи Омуро ба даст дароварданд ва бо Эрон дар ҳолати душманӣ қарор доштанд.

2. Ташиқилёбии давлати Сосониён

Дар аввали асри III милод дар натиҷаи ҷангҳои тӯлонии зидди римӣҳо давлати Порт ҳеле суғур шуда буд. Аз ин заифии онҳо истифода бурда, ҳокими вилояти Истахр Ардашери I Бобакони Сосонӣ ба муқобили шоҳи Порт-Артабони V (213-224) ҷангҳои қудратталабона бурд ва аз соли 221 то 224 як қатор шаҳру вилоят ва маҳалҳои ҳавзаи Форс - Истахр, Исфаҳон, Кирмон ва Ахвизро ишғол намуд. Ниҳоят, дар маҳалли Хурмузгони Хузистон байни аскарони Артабони V ва Ардашери I ҷанги хунине рӯй дод, ки дар он Артабони V кушта шуд. Ардашери I бо духтари Артабони V издивоҷ намуда, аз лиҳози ҳуқуқӣ ҳокимияти ҳешро қонуний гардонид ва баҳори соли 227 дар маъбади Анахито дар Истахр маросими тоҷгузорӣ доир кард ва худро «шоханшоҳи Эрон» эълон намуд. Ў тавонист, ки баъди панҷ аср анъанаи давлатдорӣи эрониёно, ки дар соли 330 пеш аз милод Искандари Мақдунӣ аз байн бурда буд, аз нав зинда намояд. Муносибатҳои феодалӣ ба вучуд омада, давлати Сосониён марказонида шуд ва дини зардуштӣ таъягоҳи бозғастимодӣ он гардид.

Сосон ибни Баҳман васият карда буд, ки агар мулк ба дасти ту расад, савганди маро иҷро кун, то ки рӯи заминро аз Ашкониён пок соӣ. Аз байни Сосониён ин васиятро Ардашер иҷро кард. Рӯзе дар баробари зару сим ба назди ў духтари зебо оварданд. Ў ба вай хонадор мешавад. Баъди ҷанге мефурсад, ки ту аз авлоди кӣ, посух медиҳад банда ашкониам. Ў фармон медиҳад, ки занро кушанд, вале яке аз вазирони ў Ибни Сом ўро накушта, дар таххона пинҳон мекунад. Даре нагузашта зан писар таваллуд мекунад. Рӯзе шох ба вазир гуфт ман писар надорам, ки баъди ман

подшоҳӣ кунад. Он гоҳ вазир сирро мекушояд. Писарро бо ҳазор тан оварданд, маърака оростанд. Дар ин ҷо Ардашер гуфт, эй писар ҷи ном дорӣ, гуфт Шопур. Ардашер Шопурро ба писарӣ гирифт, баъди вафоти Ардашер Шопур ба тахт нишаст.

Давлати Сосониён дар аҳли писари Ардашер Шопури I (242 - 272) хеле ташаккул меёбад. Шопур дар ҷангҳои зидди Рим ғолиб меояд. Дар ҷанги якум соли 244 императори Рим Гардиони III -ро ба қатл мерасонад, дар ҷанги дуюм соли 260 подшоҳи римиён Валериан (253-260) бо аҳли оилааш, яқҷанд нафар сенатору донишмандон ва бо 70 ҳазор нафар аскарони римиро асир мегирад. Шопури I дар сохтмони шаҳрҳо, кӯшкҳо, дарғогу пулҳо, роҳу урдугоҳҳо, кандани ҷўйҳо ва бунёди системаи обёрӣ аз донишмандону ҳунарамандон ва асирони римӣ моҳирона истифода кард. Дар ин давра иқтисоди кишвар пеш рафта, сарҳадҳои шимолу ғарбии он бехатар мегардад. Дар давраи ҳукмронии Шопури II (309 - 379) Сосониён дар Шарку Ғарб бо ғалабаҳои бузург ноил шуданд. Шопури II дар зарфи 70 соли подшоҳиаш давлати Сосониёнро аз ҷиҳати ҳарбӣ хеле мустаҳкам намуд. Лашкари ягонае, ки ӯ аз қабिलाи форсҳо ташкил намуда буд, дар асри IV бехтарин урдуи ҷангӣ ба шумор мерафт. Дар баробари ин дар замони Шопури II дини зардуштӣ пурра мақоми давлатӣ пайдо карда, дар рушди давлати Сосониён саҳмгузор шуд. Аммо баръакси Шопури II шох Яздигурди I (399 - 420) ҳуқуқи ашрофон ва коҳинони зардуштро маҳлуд карда, ба насронӣ имтиёзҳо медод. Сабаб дар он буд, ки дар дохили давлати Сосониён шумораи насронӣ хеле зиёд буданд. Тартиботи саҳти давлатдорӣ Яздигурди I ба дигар ворисони вай низ таъсир намуд.

Пайдо шудани давлати Хайтолиён дар Осиёи Миёна аҳоли Сосониёнро ба танг овард. Хайтолиён баҳри он мубориза мебуданд, ки вилоятҳои аз Кушониён меростирифтаи Сосониёнро баргардонанд. Ин буд, ки барои баргардонидани Хуросон байни Сосониёну Хайтолиён дар соли 427 ҷанг сар шуд. Дар ин ҷанг қувваҳои Сосониён бо сардорӣи шох Баҳроми Гур (420 - 438) ғолиб омада, водии Марвро ишғол карданд. Хайтолиён шикасти хеле сахт хӯрданд ва дар ин муҳориба шохҳои онҳо қушта шуд.

Муқовимати Сосониёну Хайтолиён дар замони ҳукмронии Яздигурди II (438 - 457) низ давом кард. Яздигурд истиқлолияти Хуросону Тахористонро аз асорати Хайтолиён эмин нигоҳ дошт. Баъди он Хайтолиён қувват гирифта, Балх, Бадахшон, Тахористон, Ҷағониён, Ҷузҷонро забт намуданд. Барои муътадил намудани вазъи сиёсӣ яқпорчагии давлати Сосониён Фирӯз (459 - 484) мубориза бурда бошад ҳам, ба қомеъӣ ноил нагашт. Ӯ дар ҷанги соли 484 байни Сосониёну Хайтолиён ба вукӯъ омада, бо ҳафт писараш қушта гардид.

Давлати Сосониён дар замони шохигарии Хурави I Анушервон (531 - 579) ба авҷи баланди тараққиёти худ расида буд. Хурави I бар зидди мамлакатҳои ҳамсоя мубориза бурда, Яманро тобеи худ намуд. Хурави I барои мустаҳкам намудани давлат як қатор ислохотҳо гузаронид. Маҳсусан ислохоти соҳаи андоз, ҳарбӣ ва маъмури дорои аҳамияти бузург буданд. Ин ислохотҳо дар мустаҳкам гардидани ҳокимияти марказӣ нақши бузург бозид.

Дар нимаи дуюми асри VI ва ибтидои асри VII Сосониён барои тобеъ намудани ноҳияҳои ҷанубию шарқии Осиёи Миёна кӯшишҳои зиёде ба ҳарч доданд. Аммо кӯшишҳои онҳо натиҷаи дилхоҳ надовданд. Танҳо ноҳияҳои ки ба Туркменистони Ҷанубии имрӯза мансубанд, зеро итлоати онҳо гузашт. Давлати Сосониён дар миёнаи асри VII ба ҳуҷуми арабҳо дучор гардид ва аз байн рафт.

Ҳаракати Маздак. Ҷангҳои бенатиҷаи Фирӯз бо Хайтолиён Эронро хароб кард. Андохҳои давлатӣ дар ин давра дучанд зиёд шуда, аҳоли мардуми меҳнаткашро боз ҳам вазнинтар гардониданд. Истисморгарон ба сари мардум гуруснагию хароби оварданд. Аз ин сабаб мардуми ба дод одамонро тарғиб мекард, пайравӣ менамуданд. Таълимоти Маздак дар зерӣ ғояҳои динии муборизаи некӣ ва бадӣ мегузашт.

Неҳзати Маздак соли 494 дар замони ҳукмронии Кубодшоҳ (488 - 531) дар даврае оғоз гардид, ки зулму истиқсморӣ феодалони навбаромад аз болои деҳқонон хеле авҷ гирифта буд. Ҳамаи хароҷоти ҷангҳо, ҳукумат, кӯшун, ашрофони муфтиҳур ва руҳониёни зардуштӣ ба души

деҳноне, ки ба заминҳои амалдорон вобаста карда шуда буданд, афтода буд. Ба сар шудани шӯриш каҳии ҳафтсола ва ғалларо пинҳон кардани заминдорони калон баҳона шуд. Маздак дар таълимоти хеш дар бораи барҳам задани нобаробарии иқтисодии ҷамъият, умумӣ кардани молу мулк ва барҳам задани имтиёзи табақаҳои ашрофон ва ҳокимонро талаб мекард. Дар баробари ин Маздак пешниҳод карда буд, ки занон аз ҳарамхонаи бойҳо бароварда шуда, ба одатҳои бисёрзани ҳогима дода шаванд. Бо ин усул хонадоршавии камбағалонро низ ӯ нишон дода буд.

Дар натиҷаи пурзӯр шудани таъсири сохти нағтавледи феодали деҳқонон саҳт истисмор карда мешуданд. Онҳо меҳостанд, ки ба ҳаёти пешинаи ҷамъияти озоди худ, ки баробариашонро талқин мекард, баргарданд. Аз ин рӯ, онҳо гурӯҳ - гурӯҳ ба таълимоти Маздак пайравӣ намуданд. Маздак бошад тарафи гуруснагонро гирифта, ба Кубодшоҳ таълим меод, ки дари анборҳои ғалларо ба рӯи онҳо боз кунад.

Ҳаракати Маздак боиси он гардид, ки дар пойтахти Эрон гуруснагон ба издиҳом ҳамроҳ гашта, анборҳои ғаллаи бою ашрофноро талаву тороч менамуданд. Баъди он дар муддати ҳеле кӯтоҳ ҳаракат тамоми мамлакатро фаро гирифт. Кор ба ҷое расид, ки Маздак молу мулки бойҳоро дар байни камбағалон тақсим кард. Бисёр заминдорони калону бойҳои Сосонӣ кушта шуда, қисме ба мамлакатҳои ҳамсоя фирорӣ шуданд. Ҳаракати Маздак салтанати ашрофон ва давлатмандони Сосонию ба ларза овард. Ашрофони заминдору бои Сосонӣ ба таълимоти Маздак розӣ шуда наметавонистанд. Аз ин рӯ, онҳо роҳи барҳам додани онро меҷустанд.

Дар навбати худ барои мустаҳкам намудани мавқеи ҳукумат Кубодшоҳ ночор худро пайрави ҳаракати Маздак эълон намуд. Кубодшоҳ барои суғуст намудани таъсири заминдорони калон, ашрофону бойҳои форс маҷбуран ба ин таълимот пайравӣ намуда буд. Аммо аёну ашрофон забон як намуда, соли 496 Кубодшоҳро аз тахт воҷун намуда, ӯро зиндонӣ карданд. Кубодшоҳ баъди ҷанде бо ҳилаву найранг аз ҳабс гузехта, назди подшоҳи Хайтолиён, ки ба ӯ домод буд, рафт. Вай бо ёрии лашкари Хайтолиён соли 499 ба

мулки худ баргашт. Дар ибтидо ӯ зидди аёну ашрофи форс мубориза бурд. Пас аз он сӯикаси пинҳонии маздакиёро сар кард. Вай соли 524 Маздак ва ҳазорон нафар пайравонашро бо қувваи лашкар ваҳиёна ба қатл расонд. Дар мамлакат куштор оғоз ёфт. Боқимонда тарафдорони ҳаракат ба пинҳонкорӣ гузаштанд.

Сабаби асосии шикасти ҳаракати Маздак дар он буд, ки ба муқобилияти саҳти заминдорони калону феодалини навбаромад шӯришгарон истодагарӣ карда нагавонист. Сабаби дигари шикаст дар он аст, ки тарафдорони ақидаи Маздак оммаро ба ҷамъияти ибтидоӣ даъват мекарданд, ки ин назария танҳо барои камбағалон хос буд.

3. Давлати Хайтолиён

Дар асрҳои III-IV қисми ҷанубии давлати Кушониён то водии Марв ба ҳайати давлати Сосониён дохил шуда буд. Дар миёнаҳои асри V Кушониҳо ба зарбаи саҳти қабилаҳои бодиянишин гирифтور мешаванд, ки онҳоро юнониён «хайтоли», римҳо «хунҳои сафед» ва сарчашмаҳои арабӣ «хайтолия» меноманд. Сарчашмаҳои ҷинӣ бошад, Хайтолиёноро яке аз шоҳҳои да-юеҷӣ тоҳарихо меҳисобанд. Хайтолиён қабилаҳои муғулшакл буда, ба забони дарӣ харф мезадад. То кунун санаи аниқӣ ташкил шудани ин давлат маълум нест. Аммо ҷунин маълумотҳо ҳаст, ки дар солҳои 50-уми асри V давлати Хайтолиён ҳеле пурқувват мешавад. Хайтолиён дар соли 456 ба давлати императории Чин сафири худро фириристоданд.

Дар замони ҳукмронии Фирӯз (459 - 484) муборизаи Сосониёну Хайтолиён авҷ мегирад. Вакте, ки Фирӯз Тахористонро ишғол намуд, ғавран подшоҳи Хайтолиён Хушнавоз лашкари хешро дар Балх омодаи ҷанг намуд. Фирӯз савганд хурд, ки бо Хайтолиён намеҷангад. Мувофиқи шартнома Фирӯз дар тағи бурҷе, ки Баҳроми Гур ҷун нишонаи сарҳади байни давлатҳо сохта буд, қарор гирифт. Хайтолиён низ худро омодаи мубориза сохтанд. Ҷи ҳеле, ки Табарӣ ёдовар мешавад, «...Ва малики Хайотила (Хайтолиён) бифармуд, то санг аз кӯҳҳо бикананд ва бад он биёбон бурданд ва бар сари он сад манора карданд, ҳамаи он санг яклухт ҷунон ки ҷовидона бимонад ...». Пас аз шаш моҳ девор устувор гашт. Ин сарҳади байни давлатҳо буд.

Баъди он Хушнавот ба Фирӯз одам фириастода, ўро назди худ хонд:

« ... Ва ҳар моҳ Хушнавот аз амирони лашкар ва ҳукамову уламо аз Таҳористон ба сӯи Фирӯз фириостод, то ўро ба наздики он манора бурданд ба он мардумон, ки бо ӯ буданд. Ва савганд додаш, ки ҳаргиз аз ин ҳалди манора нагузарӣ ва ин манораро аз пой нафканӣ ...».

Бо ташаббуси Хушнавот ба Фирӯз ва ҳамсафонаш чизу чораи зиёде пешкаш намуданд ва ӯ тасмим гирифт, ки аҳдшикан набояд. Вале дере нагузашта, Фирӯз ба қавли хеш истодагарӣ накард. Вай омодаи ҷанг шуд. Ба сарҳади давлати Ҳайтолиён сад ҳазор марди ҷангӣ ва панҷсад филро омода сохт. Сарлашкаронаш аз Фирӯз илтиҷо карданд, ки савгандшиканӣ накунад, аммо ӯ қачрафторӣ намуд. Вай ҳилаеро ба қор бурд. Фирӯз ба тағи бурҷ расиду фармуд, ки 50 фил ва 300 паҳлавонро бар он илҳок созанд ва бурҷро пеш мекашанд, ки аз паси онҳо Фирӯзу лашкар пеш мерафт. Фирӯз мегӯяд маро савганд аст, ки аз ин сӯи манора наравам, дар пеши ман мекашед, то ман аз пас ҳама роҳҳо ба ҳама сипоҳ то савганд дурӯғ нашавад. Хушнавот аз ин савгандшиканӣ Фирӯз ғоҳ шуду лашкари хешро дар Балху Таҳористон омода сохт. Бо амри Хушнавот лашкари ӯ хандақҳо кофта, онҳоро бо об пур карда, рӯи онҳоро ноён пушониданд. Бо пайраҳаи нозук Хушнавоту лашкараш гузаштанд.

Ҳангоми ба пеш ҳаракат намудан Фирӯз ва сипоҳиёнаш ба хандақ афтода, нобуд гаштанд. Ба гуфтаи Табарӣ Фирӯзро дар хандақ бо санг зада, ҳалок намуданд. Қисми зиёди лашкари Фирӯзро қушта, боқимондашро ҳамроҳи духтараш Фирӯздухт асир гирифтанд. Дар баробари Табарӣ, инчунин дигар сарчашмаҳо низ доир ба аҳдшиканӣ Фирӯз накл мекунанд. Дар ҷанги якуми Сосониёну Ҳайтолиён Фирӯз асир мешавад, вале шохӣ Византия Зенон (474-491) миёнаравӣ карда, ўро озод мекунад. Дар задухӯрди дувум бошад, баъди асири Фирӯз ваъда медиҳад, ки дигар сарҳадшиканӣ нахоҳад кард ва илова ба ин ба Ҳайтолиён 30 ҳаҷир танга медиҳад. Азбаски дар рафти ҷангҳо ҳазина ҳолӣ шуда буд, ӯ писаронаш Булаш ва Кубодро ба гарав монда, аз асирӣ ҷон ба ҳалосӣ бурд.

Аммо дафъи сеюм ҳилаю найранги Фирӯз ба қор нарафт. Дар ин мубориза ба лашкари Сосониён шикасти ҳалокатовар расонида шуд. Ҳамин тавр, қушта шудани Фирӯз ва пош хӯрдани лашкар обрӯ ва нуфузи Сосониёро дар арсаи олам паст кард.

Муваффақиятҳои ҷангӣ Ҳайтолиёро хеле нерӯманд сохт. Акнун ба онҳо танҳо императории Чин дар Шарқ ва Византия дар Ғарб ҳамвазн шуда метавонистанд. Сосониён бошанд, ба бозичаи дастӣ Ҳайтолиён табдил ёфт, акнун шоханшоҳи Сосон на ба русумоти суннатӣ, балки бо раъйи онҳо подшоҳ интиҳоб мешуд. Чунин ҳолат дар салтанати дунавбатаи Кубод (488-496; 499-531), Ҷомосп (496-498) ва пештар бо Билош (484-488) рӯй дода, Сосониён аз лиҳози сиёсӣ иқтисодӣ нисбат ба Ҳайтолиён мавқеи тобеиятро касб карданд. Аз ин истифода карда, Ҳайтолиён аз вилоятҳои Сакистону Хилманд, Синду Рухоч (Арахозия) Сосониёро берун кашида, ба Ҳинд ҳучум оварда, аз соли 460 то 530 Қандахору Синд, Панҷобу Раҷистон, водии Гангу Ҷамна ва қисматҳои ҷануби Ҳиндукушро то Сиёлкут (Сағала) тасхир намуда, салтанати мустақили Ҳайтолиёну Ҳиндро барпо карданд. Ҳамзамон то соли 509 ба Қошғару Турфон, Хутану водии ғарбии Туркистони Шарқӣ, навоҳии ҷанубии назди Помир ҳамла оварда, тақрибан 30 мулкӣ, яъне давлатҳои мустақилро тасхир карданд, ки ин нуфузи ҳарбӣ сиёсӣ онҳоро афзун намуд. Тахтгоҳи Ҳайтолиён шаҳри Бомиён, наздикии шаҳри имрузаи Қундузи Афғонистон ва пойтахти салтанати Ҳайтолиён Ҳинд - шаҳри Сиёлкут (Сағала) буд.

Ҳайтолиён ба муддати кӯтоҳ бошад ҳам, ба қушиҳои пайвастаи Сосониён, ки меҳостанд Хуросону Варазрудро пурра ба тасарруфи худ дароранд, хотима гузошта, раванди мустақилонаи инкишофи муносибатҳои иқтисомӣ иқтисодӣ ва сиёсӣ ин ду кишвари тоҷикнишинро таъмин намуданд. Ба таъбири Фирдавсӣ, ба ҳаёти давлати Ҳайтолиён дар ин давра Балху Шугнон, Омӯю Зам, Ғарҷистону Хуталон, Тирмизу Висагирд, Чочу Маймург, Самарқанду Бухоро то сарҳадоти Чин, дохил мегардид.

Сохти сиёсӣ ин империя номаълум аст. Дар ҳаёти сиёсӣ Ҳайтолиён марказҳои пурқуввати иқтисодӣ -

Тахористон, Сугд ва Фаргона мавқеи махус доштанд ва дар ин ҷойҳо ҳукмронии сулолаҳои пештара давом мекард. Хайтолиён мулки Сугдро низ ғасб карда буданд. Ин забткории онҳо ба солҳои 467 - 470 ва 480 рост меояд. Сипас онҳо соли 479 Турфон, солҳои 490 - 497 Урумчӣ, 497 ва 509 Қошғарро истило карда буданд. Хайтолиён дар ибтидои асри VI ба тамоми Туркистони Шарқ соҳиб буданд. Аз охири асри V ва ҷорӣи аввали асри VI сар карда, давраи парокандашавии давлати Хайтолиён оғоз меёбад. Дар миёнаи асри VI Ҳиндустони Шимоли давлати мустақил мегардад.

Ҳиёниҳо, Кидориҳо ва Хайтолиён бо Эрон ҷангҳои пай дар пай мебарданд. Ин ҷангҳо ба ду давра тақсим кардан мумкин аст.

Дар давраи якум, ки ҷанг дар байни Ҳиёниҳою Кидориҳо ва Сосониён мерафт, подшоҳони Сосонӣ Бахроми Гур (420 - 437), Яздигурд (238 - 457) ва Фирӯз (459 - 484) ҳар дафъа галаба ба даст меоварданд.

Давраи дуввум. Ҷанги байни Сосониёну Хайтолиёно дар бар мегирад. Ханӯз соли 459 подшоҳи Хайтолиён Хушнавоз лашкари Сосониёро мағлуб карда буд. Бори дигар соли 484 лашкари Сосониён дар зери фармонҳои шоханшоҳ Фирӯз бар зидди Хайтолиён ҳучум оварда, тамоман шикаст хӯрд. Ин ҷанг ҷунон даҳшатовар буд, ки дар Эрон шунидани номи Хайтол мардумро ба ларза меовард. Подшоҳони минбаъдаи Сосониён ба муқобили Хайтолиён рӯи рост ҷангида наметавонистанд. Зеро шикасти ҳалокатовари соли 484 устувории давлатро зери шубҳа гузошт. Баробари Сосониён инчунин Хайтолиён бар зидди дигар давлатҳо низ ҷангида, дар асри V давлати тавоное ташкил намуда буданд. Вале давлати Хайтолиён ноустувор буд.

Сустнави ва аз байн рафтани давлати Хайтолиён. Сосониён дар натиҷаи ислоҳоти гуногунҷабҳаи Хусрави I Анушервон (531-579) ба таҳаввулоти азими ҳарбию сиёсӣ ва иқтисодӣ расида, Хайтолиён бошанд, дар натиҷаи муборизаҳои озодиқонаи Ҳиндувон аз ақсар сарзаминҳои худ дар шимолу ғарби Ҳиндустон маҳрум шуданд. Дар ҷунин вазъияти тақдирсоз, солҳои 40-уми асри VI Хайтолиён

ба ду дӯшмани абарқудрат Сосониён ва Ҳокони Турк рӯ ба рӯ шуданд. Сосониён аз солҳои 40-уми асри VI сар карда, аз ҷароҳати хироч ба Хайтолиён раҳо ёфта буданд. Ҳокони Турк баъзе сарзаминҳои Варзрудро то Ҷоч тасхир намуда буд. Инчунин Ҳокони Турк нахуст бо мақсади зарба задан ба аварҳои Кавкази Шимоли бо Эрону Византия равобиги ҳасана пайдо карда, ба таъйику таҳдиди Хайтолиён шурӯъ менамоянд. Ҷағониён ва Кобулу Зобулистонро аз Хайтолиён бозпас мегиранд.

Хусрави Анушервон бо Ҳокони Турк аҳднома баста, иттиҳоди ҳарбию сиёсиро, ки амалан ба нест кардани давлати Хайтолиён нигаронида шуда буд, созмон медиҳад. Подшоҳи Хайтолиён Ғотифар аз мақсади ҳадафноки иттифокчиён хабардор шуда, иқтисодӣ мудофиавии давлатро ҷоннок намуда, ба ҷамъ кардани сипоҳ шурӯъ мекунад.

Дар ин фосила Ғотифар аз шаҳру воҳаҳои дар «Шохнома» зикр шуда, сипоҳ ҷамъ оварда, бо лашкари зиёде дар атрофи Бухоро камин мегирад. Ниҳоят, ҷанги тақдирсози Хайтолиёну «иттиҳоди Сосониёну Туркон» дар атрофи Бухоро ба вуқӯъ пайваст, дар муқоробаи нобаробари ҳаштгӯза, ки Фирдавсӣ мушаххасан нақл кардааст, Хайтолиён аз нерӯи аскарӣ «иттиҳоди Сосонӣ ва Туркон» шикаст меҳӯранд. Бо ҳамин давлати Хайтолиён дар солҳои 563-567 расман аз байн меравад.

Худуди давлати Хайтолиён дар байни қудратҳои ғолиб тақсим карда шуд, ҷанубтарин навоҳии Варзруд, аз ҷумла худудҳои имрӯзаи ҷануби Тоҷикистон, вилояти Сурхандарёи Ўзбекистон ва Туркманистон ба ҳайати шоханшоҳии Сосониён ва воҳаҳои шимоли Варзруд то Баҳри Хазар дар ихтиёри Ҳокони Турк монд, вале салтанати Хайтолиён комилан аз байн нарафт."

Хайтолиён аз ҷиҳати сиёсӣ ҳалқиятҳои гуногунро дар як империя ба ҳам муттаҳид сохта, нахустин давлати феодалиро ташкил намуданд. Гарчанде ин давлат аз ҷиҳати сиёсӣ монанди империяи Кушониён он қадар пуриқтидор набояд ҳам, вале аз ҷиҳати худуд хеле калон буд. Онҳо зиёда аз якуним аср авзои ҳарбию сиёсӣ ва иқтисодӣ минтақаро мӯътадил нигоҳ дошта, барои тадриҷан инкишоф

ёфтани муносибатҳои иқтисодию тичоратӣ, табодули фарҳангӣ вусъат гирифтани раванди шаклирии халқи воҳиди тоҷик заминаи мусоидеро фароҳам оварданд.

4. Ҳокони Турк

Дар асри VI дар Олтой ва Сибири ҷанубӣ бо номи Ҳокони Турк (551-744) давлате ташкил ёфт, ки дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна нақши муҳим бозид. Туркҳо дар манбаъҳои ҳагӣ бо номҳои гуногун навишта шуданд, вале онҳо ба ҳамдигар иртиботи кавӣ доранд. Онҳо худро «тюрк» мегуфтанд, сугиёну форсҳо онҳоро «турк» меномиданд. Туркҳо бо сарвариҳои ҳокими худ Бумон аввал Теле ном кабилаеро тобеи худ сохта, қувват гирифтанду баъдтар кабилаҳои жоҳхоро низ мутеи худ карда, дар Муғулистону Олтой давлати пуққувате ташкил доданд. Қабилаҳои туркҳо дар як муддати кӯтоҳ бо ҳам муттаҳид шуда, ба забти сарзаминҳои оғоз намуда, дар ғарб ба баҳри Сиёҳ рафта расиданд. Чин аз сарзаминҳои шимолӣ худ маҳрум гашта, амалан тобеи туркҳо гардид, ба онҳо боч месупориданд.

Туркҳо то соли 555 қисми зиёди сарзаминҳои Туркистони Шарқӣ, шаҳрҳои соҳили дарёи Ому ва соҳили баҳри Аралро тасхир намуда, бо Ҳайтолиён рӯ ба рӯ мешаванд. Онҳо Ҳафтрӯд, Хоразм, Чоч, Кеш ва Нахшабро забт намуда, дар иттиҳоди ҳарбӣ бо Сосониён солҳои 563-567 давлати Ҳайтолиёноро барҳам дода, ба Осиёи Миёна соҳиб шуданд.

Сосониён аз ҷунин вазъияти мувофиқ истифода бурда, сарҳади худро дар шимолу шарқ васеъ намуданд ва ҳамзамон аз ҳудуди дарёи Ому то Сурия ноziри ҳақиқии «Шоҳроҳи бузурги абрешим» гардиданд. Ба ин васила қисмати шоҳроҳи калон тахти назорат даромада, табодули тичорат ба дастӣ Сосониён гузашт. Ҳанӯз аз давраи Кушониён ба воситаи Осиёи Миёна шоҳроҳи «Роҳи бузурги абрешим» мегузашт, ки Осиёи Миёнаро бо Рум бо ҳам мепайваст. Ба абрешиме, ки ба Византия мерафт, тоҷирони Форс миёнрав буданд. Онҳо аз ин кор фоидаи калон ба даст медароварданд.

Ҳоконати турк аз сабаби давлати хеле калони номуғамарказ буданаш соли 603 ба ду давлати мустақил - Ҳокони Шарқии Турк ва Ҳокони Ғарбии Турк тақсим шуд.

Осиёи Миёна дар ҳаياتи Ҳокони ғарбии туркҳо дохил мешуд. Солҳои 630-682 Ҳокони шарқии туркҳо тамоман заиф шуда, аз байн рафт.

Туркҳо ба Осиёи Миёна сар дароварда, ба ҳаёти сиёӣ, иҷтимоӣю иқтисодии халқҳои муқимии ин сарзамин таъсир расонданд. Чунон, ки таъкид шуд, Ҳокони Турк бо вучуди масоҳати беандоза калон доштани давлати муттамарказ набуд. Асоси онро иттифоқи ҳарбии туркӣ, ки аз халқиятҳои зердасти муқимӣ, сатҳи зиндагӣ ва фарҳангиашон хеле паст буд, ташкил медод. Нобаробарии сатҳи зиндагӣ, фарҳангиву маънавият, ҷангҳои пай дар пай Ҳокони Туркро суст намуда, Осиёи Миёнаро ба парокандагии сиёӣ оварда расонид. Ҳокони Турк соли 744 пурра аз тарафи арабҳо барҳам дода шуд.

ОСИЁИ МИЁНА ДАР ҲАЙАТИ ХИЛОФАТИ АРАБ

Нақша:

1. Пайдоиши ислом ва таъсиёбии хилофати Араб
2. Давраҳои асосии ҳуҷуми арабҳо ба Осиёи Миёна
3. Муборизаи халқҳои Осиёи Миёна бар зидди истилогарони араб: Шӯриши Деваштич, неҳзати Абу муслим, шӯришҳои халқӣ бо сардори Сумбоди Муг, Шарик ибни Шайх ва Муқаннаъ
4. Оқибати забткориҳои хилофати Араб дар Осиёи Миёна

Адабиёти истифодашуда:

а) асосӣ

1. Фафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асрии миёна ва давраи нав. - Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. - С. 341-372.
2. Истории таджикского народа. Том II. Эпоха формирования таджикского народа. - Душанбе, 1999. - С. 51-86.
3. История Таджикской ССР. Под. общ. ред. Б. А. Антоненко. Душанбе, 1983. - С. 44 - 53.
4. Раҳмонов Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби сеюм. Аз Ориён то Сомониён. - Душанбе: Ирфон, 2006. - С. 138-216.
5. Хотамов Н., Довудӣ Д., Муллоҷонов С., Исоматов М. Таърихи халқи тоҷик. - Душанбе: Эр - граф, 2015. - С. 87-101.

б) тавсияӣ

1. Айни С. Исёни Муқаннаъ. Очерки таърихӣ. - Душанбе, 1971.
2. Бартольд В. В. К истории арабских завоеваний в Средней Азии. Соч. Т.4. -М.: Восточная литература, 1964. - С.380-387.
3. Бартольд В. В. Работы по истории ислама и Арабского Халифата. Соч. Т.6. М: Восточная литература, 1966. - С. 785-796.
4. Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. -М: Наука, 1965, 280 с.
5. Гойбов Г. Раннее походы арабов в Средней Азию. - Душанбе, Донниш, 1989.
6. Джалилов А. Д. Согда накануне арабского нашествия и борьба согдийцев против арабских завоевателей в первой половине VIII века. - Сталинабад: Изд. Ак.наук. Тадж ССР, 1961. - 168 с.

1. Пайдоиши ислом ва таъсиёбии хилофати Араб

Қабилаҳои араб дар ғиммқазираи Арабистон умр ба сар мебарданд. Арабистон ба минтақаҳои ҷанубу ғимол тақсим мешуд. Ба ҷанубии он асосан водихои Ҳирот ва Яман дохил мешавад. Ҳирот иқлими мӯътадил ва мулки хуррам мебошад. Пурфайзтаринаш Яман буда, заминҳои он ҷо ҳосилхез ва барои зироаткорӣ мувофиқ буд. Дар қисми зиёди сарзамини араб мардум ҳаёти ғакирона ба сар мебарданд. Қисми зиёди аҳолии ин минтақаро қабилаҳои бодиянишин, ки онҳоро бедуинҳо (бадавихо) мегуфтанд, ташкил дода, асосан бо ҷорводорӣ шугл доштанд.

Аз ҷиҳати сиёӣ қабилаҳои араб дар охири асри VI ва ибтидои асри VII давраи ғайроншавии муносибатҳои авлодӣ ва ташаккули бодиянишинии синфиро аз сар меғузaronиданд.

Пайдоиши дини Ислом пеши роҳи кӯчманчиӣ ва бодиянишинии арабхоро гирифт. Он дар муттаҳидшавии қабилаҳои араб саҳми арзанда гузошт. То қабули ислом қабилаҳои араб ба динҳои бутпарастӣ, насронӣ ва ғайра эътиқод доштанд. Сарзамини араб маркази асосии савдон Шарқу Ғарб ба шумор мерафт. Аз ибтидои асри VII сар

карда, Арабистони ҷанубӣ ҷои васлшавии роҳҳои тиҷоратии байни Ҳиндустон, Эрон, Бобулистон, Ҳабашистон, Сурия ва Фаластин ба шумор мерафт.

Дар охири асри VI ва аввали асри VII дар ҳаёти иқтисодӣ онҳо дигаргунҳои кулӣ ба вуҷуд омад.

Муҳаммад (С) пайғамбари дини ислом буда, соли 570 дар шаҳри Макка таваллуд шудааст. Овони кӯдакии ӯ ба саҳтӣ гузаштааст. ӯ таваллуд напудда, падараш Абулло оламро падруд гуфтааст. Дар синни шашсолагииаш аз модараш Омина маҳрум гардида, дар синни 9-10 солагииаш бобояш Абдулмуталиб аз олам даргузашт. Парастории ӯро амакаш Абутолиб ба зимма мегирад.

Муҳаммад (С) дар синни 25 солагӣ бо яке аз савдогарони калони шаҳри Макка, Ҳатича хонадор мешавад ва бо кӯмаки ӯ ба обрӯ ва нуфузи зиёд соҳиб мешавад. Сипас ӯ барои муттаҳид кардани қабилаҳои парокандаю бодиянишини араб камар мебандад. ӯ ҳамчун расули Худо яккаву ягонагии Худовандро талқин мекунад. Ҷун дар зодгоҳаш шаҳри Макка ба ҷизе муваффақ нашуд, 26 июли соли 622 бо пайравонаш ба Мадина ҳиҷрат кард, ки аз ҳамин сана солшумории мусулмонии ҳиҷрӣ оғоз меёбад. Тоифаҳои Мадинаро ба итлоати худ дароварда, баъдтар соқинони Маккаро ҳам ба «Ҷамоати мӯътақидин» дохил намула, як қатор қабилаҳои дигари арабро, ки бо оллоҳ ва пайғамбари ӯ-Муҳаммад (С) эътиқод карда буданд, тахти тасарруфи худ даровард. Рамзу эътиқоди дини ислом ин аст, «Худо яккаву ягона аст, Муҳаммад (С) пайғамбари ӯст». Онҳое, ки дини исломро қабул карданд - мусулмон, ки маънои итлоатро дошт меномиданд. Таълимоти асосии дини ислом дар китоби муқаддас - «Қуръон», ки аз 114 сура (боб) иборат аст, гирд оварда шуданд. Қуръон маънои хонданро дорад.

Ҳамин тавр, дар нимаи якуми асри VII дини ислом ба дини ҳукмрон табдил ёфт. Ин ба арабҳои кӯчманчию бодиянишин имкон дод, ки дар рафти ҷангу ҷидоли дохилӣ ва хориҷӣ таҷрибаи кофӣ ҳосил намула, охиста-охиста ҳаёти ғулумдориро паси сар карда, ба сохти феодалӣ қадам гузоранд. Ба сохти феодалӣ рӯ овардани арабҳо пеши роҳи ҷангҳои байниқабилавиро гирифта, ба онҳо роҳи забти

сарзаминҳои бегона ва ба таври зӯрӣ қорӣ намудани дини исломро кушод.

Хучуми истилогаронаи арабҳо асосан пас аз вафоти Мухаммад (С) дар соли 632 ва баъди ғайриқонунии шудани давлати теократии хилофати Араб сар зад.

Хилофати Арабро нахуст, халифаҳо, яъне қонишони пайғамбар, «хулафои рошидин» Абубакри Сиддик (632-634), Умар ал-Хаттоб (634-644), Усмон ибни Аффон (644-656), Али ибни Абутолиб (656-661), сулолаҳои Уммавиён (661-750) ва наомандаи Аббосиён (750-1258) идора карданд.

Давлати арабҳо дар давраи хукмронии халифаи дуюм - Умар бини Хаттоб (634-644) ба ҷангҳои истилогарона ва забт намудани мамлакатҳои ҳамсоя сар кард. Арабҳо дар зери ғайримусулмон, яъне кофирон ҷангҳои муқаддас эълон намуда, дар як вақт ба муқобили ду империяи пурқудрати он давра, Византия (Рум) ва шоханшоҳии Сосониён ба ҷанг даромаданд. Охири шоханшоҳи Сосониён Яздигурди III (632-651) бо вучуди кӯшину талонҳо мардуми Эронро ба муқобили нерӯи ҷангии арабҳо бархезонда нагавонист. Сабаб дар он буд, ки шохони Сосонӣ дар натиҷаи ҷангҳои тулонӣ бо Ҳайтолиён, туркҳо ва румиҳо очиз шуда, аҳолии хунардандону барзгаронро вазнин карда буданд. Кашмакашиҳои дарборӣ, парокандагии феодалий, таъшиқоти бардуруғу ваъдаҳои беасоси арабҳо доир ба баробархукукӣ ва озодии ҳама халқҳо, волеияти ислом бар зардушӣ, рухияи кавии имонии арабҳо давлати Сосониёнро аз байн бурд. Дар натиҷаи якҷанд муқоробаҳои тақдирсоз, махсусан дар ҷангҳои Қолисия (дар соли 637), Хулвон (дар соли 637), Нахованд (дар соли 642) ва Кирмон (дар соли 649) арабҳо тамоми нерӯи муттаҳиди ҷангии Сосониёнро торумор карда, соли 651 маркази Хуросон - шаҳри Марвро тасхир намуданд, ки ин амалан маънии забти ҳама сарзамини Сосониёнро дошт.

Нихоят, соли 651 бо марги шоханшоҳ Яздигурди III давлати Сосониён ҳам расман барҳам хӯрд ва арабҳо ба марзи Осиёи Миёна наздик шуда, барои тасхири ин сарзамин омодагӣ гирифтанд, вале ҷангҳои дохилӣ дар хилофати Араб, ки ахиран сулолаи Уммавиёнро ба сари

хокимият овард, раванди забти ин сарзаминро андаке ба таъхир андохт.

2. Давраҳои асосии хучуми арабҳо ба Осиёи Миёна

Дар ибтидои асри VII Осиёи Миёна парокандагии феодалиро аз сар мегузаронид. Хучуми арабҳо барои халқҳои Осиёи Миёна ҳеле душвор буд. Зеро онҳо лашкари ягона ва низоми муайян надоштанд. Амалиётҳои ҷангии арабхоро муаррихон дар Хуросону Мовароуннаҳр ба се давра тақсим кардаанд:

- Давраи якум - солҳои 644-704-умро дар бар мегирад. Дар ин давра арабҳо аввал Хуросонро пурра истило намуда, ба мулк - давлатҳои ҷудогонаи Мовароуннаҳр якҷанд ҳамлаи ғоратгарона мекунанд, вале ин ҷангҳо бештар хусусияти ғоратгаронаро доштанд.

- Давраи дуюм - солҳои 705-715-умро дар бар мегирад. Ин давра ба ҷангҳои пуршиддати арабҳо ва муқовимати саҳти мулк-давлатҳои ҷудогона ва ниҳоят ба забти мақсаднок сарзамини Мовароуннаҳр аз тарафи арабҳо рост меояд;

- Давраи сеюм - солҳои 715-821-умро дар бар мегирад. Ин давра дар навбати худ боз ба якҷанд давраҳо ҷудо мешавад. Ин замони паҳншавии дини ислом, шиддат ёфтани сиёсати мустамликавии арабҳо, муқовимати саҳти халқҳои Мовароуннаҳру Хуросон алайҳи истилогарони араб, ниҳоят таъсири давлатҳои миллӣ ва истиқлолият пайдо кардани халқҳои ин сарзамин аст.

Ҳамзамон раванди муҳоҷирати қабिलाҳои фотехи араб ба сарзаминҳои тасхиршуда шуруъ шуд. Дар соли 671-672 тахти васояти сарлашкар ар-Рабиъ ибни Зиёд (671-673) панҷох ҳазор марди ҷангии араб бо хонаводаҳои хеш, ки нима бошандагони Басра ва ними дигар сокинони Куфа буданд, ба Хуросон омаданд. Агар шумораи ҷангии панҷох ҳазор бошад, аз эҳтимоли дур нест, ки теъодиди афроди ғайриҷангӣ занону кӯдакон, хидматгоруно роҳбаладон ва ғайра ҳадди ақал ба се баробари ин рақам рост ояд. Аз ин рӯ, шумораи арабоне, ки дар ин кӯчбандии бузург иштирок доштанд, дусад ҳазор нафарро тақрибӣ тақдир кард.

Аслан истилои ниҳоии якчанд шахру минтақаҳои Хуросон - Балху Марварруд, Хироту Бодғис, Бомӣёну Фориёб, Сарахсу Ҷузҷон, ҳамзамон хучумҳои Уммавиён ва қомилан истиқрор ёфтани хилофати Араб сурат гирифт.

Соли 673 сарлашқари араб Убайдуллоҳ ибни Зиё (673-675) аз дарёи Ому гузашта, ба Бухоро хучум намуд. Шаҳрҳои Пайқанду Рометанро гораг карда, ба муҳосираи шаҳри Бухоро шуруъ мекунад, лашқари муттаҳидаи сугдиёни Бухоро ва туркҳо дар ҷанг бо арабҳо бархурд карда, онҳоро қисман шикаст доданд. Ба сабаби он ки шахзодаи Бухоро хурдсол буд, модари ӯ малика Хутак-Хотун Бухороро идора мекард. ӯ бар ивази додани сад ҳазор дирҳам бо арабҳо сулҳ мебандад. Арабҳо ғайр аз бочи зиёд, аслиҳаву либос, тиллову нуқра, боз ҳамроҳи чор ҳазор нафари асиргирифта, ба Марв бармегарданд.

Соли 676, яъне пас аз се сол, амири нави Хуросон Сайид ибни Усмон (675-677) бо лашқари худ боз ба Бухоро ҳамла мекунад. Маликаи Бухоро ба як садӯ бист ҳазор нафар қувваи ҳарбӣ, ки аз мулкҳои Самарқанд, Кеш ва Нахшаб ба ёрӣ омада буданд, эътимод карда, барои ҷанг бо арабҳо лашқари худро равона мекунад, вале ин иттифокчиён ба воҳима афтада, Бухороро ба тақдири худ монда, аз майдони муҳориба мебароянд. Дар натиҷа, малика маҷбур мешавад, ки боз бочи зиёд дода, бист нафар маликзодагону деҳқонони асилзодаро ба асирӣ супорида, бо арабҳо сулҳ бандад. Дар соли 680 амири нави Хуросон Салм ибни Зиё (680-683) ба Хоразм, Сугду Самарқанд, Бухоро ва Хучанд ҳамла оварда, ин мулк-давлатҳоро гораг карда, бо ғаниматҳои зиёд ва асирони сершуморе аз Мовароуннаҳр баромада рафт.

Ҳокимони Самарқанд, Бухоро, Кешу Нахшаб, Хатлону Ҷағониён ва Ҷоч барои пурқувват гардондани ҳокимияти мутлақи худ аз арабҳо ёрӣ ҷустанд, ки ин кори арабҳоро дар забти Мовароуннаҳр осон гардонд.

Дар давраи аввал арабҳо ҳафт маротиба рӯди Ҷайхунро убури карда, шахру вилоятҳои ҷудогонаи Мовароуннаҳрро гораг намуда, ҳаёти осоиштаро қомилан вайрон намуда, одамонро асир гирифта, ба бонгарии зиёде соҳиб шуда, ба Марв баргаштанд.

Давраи дуюми хучумҳои арабҳо ба Мовароуннаҳр аз соли 705 оғоз шуда, то соли 715 давом мекунад ва дар ин давра ин сарзамин пурра забт карда мешавад. Соли 705 яке аз сарлашқарони пучоъ, серғайрат ва макқори араб Қутайба ибни Муслим (705-715) амири Хуросон таъин мешавад. Қутайба соли 705 ба забти вилояти Балх шуруъ кард. Дар ин фосила вилояти Ҷағониён бе ҷанг ба арабҳо таслим шуд.

Соли 706 Қутайба бо лашқари бисёре аз рӯди Ому гузашта, ба Бухоро ҳамла овард. Қутайба аввал шаҳри қадимаи ободи Мовароуннаҳр-Пайқандро ба муҳосира гирифт. Пайқандиҳо дар якҷоягӣ бо нерӯи харбии Сугд ва дигар вилоятҳо, ки ба ёрӣ омада буданд ба муқобили арабҳо саҳт ҷангида қаҳрамонӣ зоҳир карданд. Муҳосираи Пайқанд панҷоҳ рӯз давом кард. Арабҳо девори мудофиавии шаҳрро раҳна карда, ба дохили шаҳр даромада, аҳолии шаҳрро нобуд карда, Пайқандро ба даст дароварданд. Аҳли Пайқанд ба Қутайба ибни Муслим бар ивази пардохти бочи зиёде сулҳ бастанд. Қутайба яке аз ҳамқавмони хеш - Варқаъ ибни Насрро волии Пайқанд таъин карда, худ ба тарафи Бухоро лашқар кашид, вале лашқари араб ханӯз панҷ фарсах (30 км) дур нарафта, аҳли Пайқанд шӯриш карданд ва арабҳои дар он ҷо истодаро ба қатл расониданд. Қутайба аз роҳ баргашта, Пайқандро дубора ишғол карда, онро тамоми ба харобазор мубаддал гардонид, ҳама мардони ҳозирбударо қушта, занону кӯдаконро ба гуломӣ дод. Арабҳо дар ин ҷо ҳамон қадар сарвату бонгарӣ ба даст дароварданд, ки то ин вақт дар ҳеҷ кучо ин миқдор ғанимат насиби онҳо нагардида буд. Пайқанд бошад, ба харобазор табдил меёбад.

Солҳои 707-709 Қутайба боз ба Бухоро ва музофотҳои атрофи он се бор хучум карда, қалъаҳои зиёд, воҳаҳо ва заминҳои ободро забту гораг кард. Мувофиқи муҳоидае, ки Бухорхудот бо Қутайба дар соли 709 ба таъсиби расонда буд, мардуми Бухоро бояд ҳар сол ба ҳазинаи Хилофат ба миқдори муайяне боч супорида, ба ғайр аз ин ними ҳавлӣ ва манзилашонро ба асқарон ва муҳочирони араб ҳолӣ карда медоданд.

Соли 710 Қутайба Шумону Ахорун ва Нахшабу Кешро забт карда, барои хучум ба Самарқанд омодагии ҳарбӣ

гирифт, вале фурусати муносибе барои тасхири Хоразм ба вучуд омад. Кутайба бо бахонаи кӯмак расонидан ба Хоразмшох Хоразмро забт карда, исёни халкиро фуру нишонда, бародари Хоразмшох Хуроздро қатл намуд. Аз ин ёрӣ Хоразмшох ҳеҷ бурде намекунад. Баракс, ӯ истиқлолияти давлати аз даст медиҳад ва ба яке аз вилоятҳои бочдихандаи хилофати Араб мубаддал мешавад, зеро мувофиқи муоҳидаи сулҳ - Хоразмшох вазифадор шуда буд, ки ба тариқи подош даҳ ҳазор сар чорво ба арабҳо диҳад ва дар амалиётҳои ҷангӣ ба Кутайба аскар равона кунад.

Ниҳоят, соли 712 Кутайба бо лашкари муттаҳидаи арабҳо ва қушунҳои маликони Бухоро ва Хоразм ба Самарқанд ҳуҷум мекунад. Дар ин давра ихшид Тархун бо сабаби ба арабҳо иттифок шуданаш аз тахт дур карда шуда, ба ҷои он Гурак (709 - 738) ихшиди Сугд ва афшини Самарқанд шуда буд. Ҳаракати вай дар таърихи муборизаи озодиҳои он вақт сӯғдиён воқеаи муҳим ба шумор мерафт, зеро Гурак арбоби машури давлатӣ, сиёсатмадор ва ватанпарастӣ замони худ буд, ҳарчанд муборизаи ӯ бахри муҳофизати Сугд хусусияти умумихалқиро нагирифт, вале ӯ тавонист, ки дар лаҳзаҳои муайян ба муқобили арабҳо муташаккилона ҷангад. Гурак ба ҳокими Ҷоч, ҳокони Турк ва ихшиди Фарғона сафир фиристода, аз онҳо ёрӣ меиҷорад. Ҳокони Турк нерӯи ҳарбии худро, ки аз саворагонӣ тирандоз иборат буданд, бо роҳбарии писараш Инал-ҳокон ба ёрӣ мефиристад, вале Кутайба аз омадани саворагонӣ турк хабардор шуда, ба муқобили онҳо қушуни баргузидаеро мефиристад, ки қушуни туркони торумор менамояд.

Сугдиён як моҳ, шахрро қаҳрамонона мудоғиба карданд. Аз камон тир ҳолӣ карда, аз шахр берун баромада, беамон ҷангида, ба арабҳо талафоти калон мерасонанд, вале Самарқанд таслим мешавад. Байни сугдиён ва арабҳо муоҳидаи сулҳ баста шуд, ки онро ихшид Гурак бо сарлашкар Кутайба имзо карданд.

Мувофиқи муоҳидаи сулҳ ихшид Гурак бояд ба арабҳо якбора ду ҳазор дирҳам, ҳар сол бошад, дусад ҳазор дирҳам, илова бар ин сӣ ҳазор гулом дода, дар шахр сарбоз нигоҳ

надошта, шахристонро ҳолӣ карда, дар он ҷо ба ҷои оташкадаи зардуштиён масҷиди ҷомеи мусулмонӣ бунёд намуда, бутҳои зарринро ҳам бояд ба арабҳо месупорид. Бар ивази ҳамаи ин Кутайба Гуракро ихшиди Самарқанду Кеш ва Нахшаб таъин менамояд. Гурак амалан вассал, яъне тобеи арабҳо мешавад.

Соли 713 водии Ҷоч ҳам бо пойтахташ шаҳри Бинокат забт карда мешавад. Кутайба дар водии Уструшан ҷангро карда, Хӯчанду Канд ва Косонро забт менамояд. Соли 714 ӯ бо мақсади ҷудо сохтани нерӯи ҷангии ҳокими Ҷоч ва ҳокони Турк ба Исфичоб лашкар кашида, он чорро низ забт мекунад ва то Қошғар мерасад. Ниҳоят, соли 715 ба Фарғона ҳамла оварда, ин водиро низ пурра тасхир мекунад.

Бо забти Фарғона - марҳилаи дуюми ҳуҷумҳои истилогаронаи арабҳо анҷом ёфт. Дар ин марҳила, муддати даҳ сол арабҳо бо сарвариини Кутайба ибни Муслим аввал ҳама мулк-давлатҳои Мовароуннахрро пурра забт карданд. Сипас муҳочирон ва аскарони арабро, ки бо аҳли хонаводашон ба ин сарзамин кӯч баста буданд, дар шахрҳои марказии Мовароуннахр дар хонаводаи мардуми маҳаллӣ ҷой карданд, сеюм, арабҳо шахро воҳаҳои ободу хуррами Мовароуннахрро горагу вайрон карда, ба харобазор табдил дода, одамонро асир гирифта, ба боитарии хайратангези ин сарзамин соҳиб шуданд ва ниҳоят арабҳо дар сарзаминҳои тасхиркарда ба тарзи қатъӣ ба паҳн кардани дини ислом шурӯъ карданд.

Соли 725 амири нави Хуросон Асад ибни Абдуллоҳ (724 - 728 - 735) ба муқобили Хатлон амалиёти ҷиддии ҳарбӣ сар мекунад. Арабҳо аз мулки Балх ба Хатлон гузашта, ба қувваи муттаҳидаи ҳокими Хатлон ва ҳокони Турк рӯ ба рӯ мешавад. Дар натиҷа арабҳо шикаст хӯрда ба Балх бармегарданд. Мардуми Балх дар ҳаққи онҳо тамасхуromез суруди зеринро меғунд:

Аз Хуталон омадия, рӯ ба табоҳ омадия,

Овора боз омадия, хушкунизор омадия.

Арабҳо дар муҳорибаи Хатлон ҷунон саҳт шикаст хӯрда буданд, ки дар муддати даҳ сол ишғол кардани онро ҳатто ба гӯшаи хотирашон наоварданд. Танҳо дар соли 737 арабҳо бори охири ба Хатлон ҳуҷум оварданд. Ин нават

нерӯи чанговари ҳокони Турк аз муборизаи минбаъда даст кашид. Ҳокими Хатлон – Бадр – Тархун бо сарбозонаш ҳарчанд дар муҳосира афтада бошанд ҳам, бо аскарони араб ҷангро давом медоданд. Азбаски қувваҳо нобаробар буд, онҳо маҷбур шуданд, ки бо арабҳо гуфтушунид карда, сулҳ банданд. Арабҳо ваъда доданд, ки ба Бадр-Тархун осеба намерасонанд, вале ваъдаи ғайриқонунии карда, уро ҳам мисли Деваштич аҳдишканона ба қатл расониданд.

3. Муборизаи халқҳои Осиёи Миёна бар зидди истилогарони араб

Шӯриши Деваштич (720-722) Зулму истибдоди арабҳо косаи сабри аҳолии маҳаллиро лабрез намуд. Аҳолии маҳаллӣ бар зидди истилогарони араб ба мубориза бархостанд. Ҳокими Сугд Ғурак сарвари муборизаи умумихалқиро ба ӯҳда гирифт. Ӯ ҳокимони Панҷакент, Бухоро, Чочу Фарғонаро ба ёрӣ даъват намуд. Ғурак аз императори Чин низ кӯмак пурсида, туркҳоро ба ёрӣ даъват намуд.

Соли 720 аҳолии минтақаҳои марказии Сугд бо якҷоягии нерӯи туркҳо арабҳоро аз Самарқанд ронданд. Кӯшиши арабҳо дар хусуси аз сари нав соҳиб шудан ба Самарқанд натиҷае надод. Он гоҳ халифаи араб яке аз сарлашкарони машҳур Саид ал-Ҳарроширо амири Хуросон таъин кард. Ӯ бо исёнгарони Самарқанд фавран ба музокира нишаста, қисме аз аёну ашрофи сугдиёро ба тарафи арабҳо моил сохт. Дар ин миён ихшиди Сугд – Ғурак аз тарси нуфузи ҳокими Панҷакент Деваштич Ҳиёнаткорона ба тарафи арабҳо гузашта, ҳамроҳи онҳо бар зидди раияти худ ҷангида, ҳамзамон ба арабҳо пардохтани андозро ваъда кард, вале ин қалби исёнгарони сугдиёро пурра нашикаст. Исёнгарони сугдӣ бо сарвари пешвоёнаш Корзанч, Чаванч, Моҳун, Собит ва ғайра аз ихшиди Фарғона Алутар ёрӣ ва паногоҳ пурсиданд. Алутар ба сугдиён паногоҳ ва химоя ваъда дод.

Қисми зиёди сугдиҳо бо сарвари Карзанч роҳи Фарғонаро пеш гирифтанд, вале ихшиди Фарғона тавассути бародараш Нилон амири Хуросон Саид ал-Ҳарроширо аз омадани исёнгарон ба Ҳучанд хабардор кард. Арабҳо аз ин

истиғода карда, маҳалли исёнгарони сугдиёро ба муҳосира гирифтанд. Ҷанги арабу сугдиҳо дар Ҳучанд рӯй дод, ки дар натиҷа ҳам сугдиҳо ва ҳам арабҳо ба талафоти зиёде рӯ ба рӯ шуданд. Арабҳо ҳафт ҳазор аҳолиро қушта, шахро деҳоти атрофро харобу горат карда, бо ғанимати зиёде ба Марв баргаштанд.

Деваштич бо роҳи ағбаи Шахристон, хангоми ба Ҳучанд рафтанд, дар назди деҳаи Куми ноҳияи имрӯзаи Айни аз тарафи лашкари арабҳо ба муҳосира гирифта мешавад.

Пайравони Деваштич ба арабҳо муқовилати сахт карда, ба тарафи қалъаи кӯҳи Муг, ки дар он ҷо хуччатҳои сугдӣ ёфт шудаанд, ақибнишинӣ карданд. Онҳо дар дохили девори қалъа ҷойгир шуда, муборизаро давом доданд, вале арабҳо роҳи даромади қалъаро гирифтанд. Муҳосираи қалъа ва муқовимати сугдиён се чор моҳ давом кард, ахиран захираи ӯро хӯроки муҳосирони сугдӣ тамом шуд. Ҳамчунин фасли сармо фаро расид ва онҳо маҷбуран бо арабҳо сулҳ бастанд. Мувофиқи муоҳада сугдиён розӣ шуданд, ки дар сураи ба ҳаёти сад нафар исёнгарон ва ахли оилаи онҳо аз ҷумла, худ Деваштич қаролати амният додан, ба арабҳо таслим мешаванд. Ин шарт табиист, ки аз ҷониби арабҳо риоя нашуд, ба он далел, ки сарвари муқовилати сугдӣ Деваштичро арабҳо тирамоҳи соли 723 дар маҳалли Арбінҷон ваҳшиёна ба қатл расонида, сарашро ба Ироку дасти ҷапашро ба Хуросон назди Сулаймон ибни Абусури, ки дар Маҷористон иқомат дошт, фирисоданд. Бо ҳамин, тақдирӣ ҳаракати муқовимати сугдиён, ки хусусияти возеҳи истиклолхоҳона дошт ҳал шуд. Аммо муборизаҳо минбаъд ҳам давом карданд. Масалан, муборизаи мардуми Сугди Самарқанд дар солҳои 725-730, ки дар якҷоягӣ бо қувваи ҳарбии ҳокими Нахшаб, Чоч, Уструшан ва Фарғона рӯй дод. Дар ин муҳорибаҳо дар якҷоягӣ бо сугдиён туркони низ ба муқовили арабҳо меҷангиданд.

Нехзати Абумуслим Аз сиёсати халифаҳои Уммави, ки химоятгари манфиатҳои аёну ашроф буданд, на танҳо халқҳои ба зери зулми арабҳо дучор шуда, балки аҳолии араб низ норозӣ буданд. Ин мубориза дар замони халифа Марвони II (744-750) боз ҳам пурзӯр гардид.

Ба муқобили сиёсати Уммавиҳо ду гуруҳи калони феодалӣ мубориза мебуд. Ба гуруҳи якум - табақаҳои дохил мешуданд, ки аз баланд шудани мартабаи ашрофи араб норозӣ буданд. Ба гуруҳи дигар тарафдорони Алӣ (амакзода ва домоди Ҳазрати Мухаммад (с.а.с), шавҳари Фотима) буданд, ки ташкилоти худ, яъне хизб (шиа)-ро ташкил доданд, дохил мешуданд. Ин гуруҳ усули меросӣ будани тахти хилофатро ҷонибдорӣ карда, факат авлоди Алиро ворисони ҳақиқӣ медонистанд. Дар ҷунин шароит гуруҳи дигари ашрофони араб сулолаи Аббосиён дар солҳои 30-уми асри VIII бар зидди Уммавиён муборизаро сар карданд. Тақрибан аз соли 718 сар карда, авлоди Аббос амаки Мухаммад тарғиботи зидди Уммавиҳоро сар карданд. Дар тарғиботи Аббосиён дар Хуросон саҳми Абуумуслим хеле зиёд буд. Шӯриши бо роҳбарии Абуумуслим сар шуда, дар солҳои 747-748 тамоми аҳолиро фаро гирифт.

Абуумуслим (номи аслиаш Абу Исҳоқ Иброҳим бинни Ҳайқон) тақрибан солҳои 719-723 дар хонаводаи деҳкони Марв ё Нишопур ба дунё омадааст. Вай дар ибтидо гуломи Абӯ Мӯсо Сарроҷ буда ва дар охири давраи ҳукмронии Ҳолид бинни Абдуллоҳ ҳамроҳи соҳибаш аз Исфаҳон ба Куфа рафтааст.

Вакте, ки дар Куфа ҷунбишҳои зидди Уммавиён сурат гирифт, Абуумуслим ба ин шӯриш ҳамроҳ шуда, зиндонӣ мешавад. Дар зиндон бо Бақир ном шахсе, ки аз ғаълолони шӯриши зидди Уммавиён буд, ошно шуд. Яке аз наздикони Бақир, бо номи Абу Салама дар соли 744 Абуумуслиро ба унвони гулом ва ходими худ ба Хуросон овард ва Абуумуслим маҳфиёна мардумро бар зидди хилофати Уммавиён даъват кард.

Доҳии Куфа Иброҳим Имом аз зиракӣ ва доногии ӯ дар ҳайрат монда, ӯро аз гуломи озод намуд ва муддати ду сол назди худ нигоҳ дошт. Абуумуслим бо хоҳиши Иброҳим Имом номи худро иваз намуд. Ӯ аз Иброҳим писари Алӣи Мухаммади Аббос дастури роҳбарии Хуросонро гирифта, ба Марв меояд ва бар зидди Уммавиён ба мубориза медағояд.

Ҳангоме, ки Абуумуслим ба Марв расид, қори даъват дар ин ҷо бар ӯҳдаи Сулаймон бинни Касир буд. Иброҳим Имом, ки қори даъвати шӯришчиёро ба Абуумуслим

супорида буд, ба ҳаводорони худ дастур дод то ба Абуҳалим итоат намоянд.

Дар ибтидои қор миёни Абуумуслим ва Сулаймон бинни Касир доҳии Хуросон буд зиддият пеш омад. Сулаймон бинни Касир ба Абуумуслим, ки дар воқеъ ҷавон буд, ба чашми рақиб нигарист ва ба ӯ эҳтиром накард. Абуумуслим наҷмед шуд ва ҳост ба Куфа бозгардад ва ҳагто то Кумис рафта буд. Аммо Иброҳим Имом пайгоме ирсол дошт ва ӯро маҷбур кард ба Хуросон баргардад. Абу Муслим моҳи марти соли 747 ба Марв баргашт ва дар рустой бо номи Сафедниҷ икомат гузист. Сипас ҳаводорон ва мубаллиғони худро ба гӯшаю канорҳои Тахористон, Хуросону Хоразм ва аз эҳтимоли қавӣ ба Мовароуннаҳр низ фиристод.

Абуумуслим дар ин ҷо тарафдорони зиёде пайдо кард ва бо ҳама гуруҳҳои зиддиуммавӣ ҳамкорӣ менамуд. Хуросон дар зерӣ назари Абуумуслим қарор гирифт ва лашқар ба баҳрҳои дигари Хуросон мефиристод. Аммо Марв ханӯз ҳам дар зерӣ таъсири Наср бинни Сайёр қарор дошт.

Ҳарифони Абуумуслим, ба хусус Сулаймон бинни Касир ва ёрони вай аз ин муваффақияти Абуумуслим норозӣ буданд ва меғуфтанд: «мо бо ранҷи бисёр ҷӯе кандем, акнун дигаре омад то дар он об равон кунад». Аммо Абуумуслим ба ин гапҳо қоре надошт ва қори худро мекард. Вай дар муҳимтарин шаҳрҳои Хуросон бо баҳонаи ҳаҷ сафар кард, вале қасди асли даъват ва омода кардани мардум ба қиёми зидди уммавӣ буд.

Вакте ки замина пайдо шуд, соли 747 Абуумуслим байрақи сиёхро, ки аз они Аббосиён буд, барафрохта, халқро ба муборизаи ошқоро даъват намуд.

Даъвати Абуумуслим дар байни ҳам арабҳо ва ҳам халқҳои мутен хилофат муваффақияти қалоне пайдо кард. Муаллифи арабизабон Абуҳанифи Динаварӣ чӣ навъ афзудани қувваҳои аскарӣ Абуумуслиро ба ин тариқа тасвир менамояд: «Мардуми Хирот, Фушанҷ, Марворӯд, Толикон, Марв, Нисо, Абевард, Тӯс, Нишопур, Сарахс, Балх, Ҷағониён, Тахористон, Хатлон, Кеш ва Насаф ба назди Абуумуслим ҳаракат мекарданд. Ҳамаи онҳо ба аломати ҳамрағӣ либоси худро ранги заданд, инчунин

нимаи гурҳои ҷӯбишонро сиёҳ карданд. Ин мардумсавори аспу хар ва ё пиёда харҳои худро пеш давонида ва ба онҳо харро Марвон гуён фарёд зада, яъне халифаи Марвон ибни Муҳаммадро тамасхурунон ба хар нисбат дода, ба ин ҷониб меомаданд ва иддаои онҳо ҳазор нафар буд. Даста-даста арабҳои Яман, ки шӯриши онҳо ҷанде пеш фуру нишонда шуда буд, дар тахти байраки Абумуслим гирд меомаданд. Ҳатто ғуломон, ки аз ин неҳзат ба сабук шудани ҳолати табохи худ умедвор буданд, ба қувваи ҳарбии ӯ ҳамроҳ мешуданд. Қоиммақоми Хуросон Наср ибни Сайёр, ки тамоми бори вазнини муборизаи зидди Абумуслим ба зиммаи ӯ афтода буд, аз халифаи араб Марвон кӯмак пурсид, аммо дар ҷавоб ба вай гуфт, ки бояд худӣ ӯ аз ӯҳдаи фуру нишондани ошӯбҳо дар Хуросон барояд. Наср ибни Сайёр дар вазъи бисёр нугуворе қарор гирифт. ӯ дар бобати муттаҳид кардани арабҳо ба муқобили ин неҳзат ҳеле қушиҳои бефоида ба харҷ дод.

Аёну ашрофи тоифаҳои ҷудогонаи араб, пай дар пай барои ҳокимият мубориза мебуданд, дар ин вақт ба ҷаҳду талоши худ бештар вусъат дода буданд. Дар дохили қабилаҳои араб раванди тақсимоги синфӣ босуръат ба амал омада, бисёрии арабҳо, алаҳхусус онҳое, ки аз табақаҳои фақир буданд, тахти байраки Абумуслим қарор мегирифтанд.

Дар аввали соли 748 Наср ибни Сайёр маҷбур шуд, ки пойтахти Хуросон шаҳри Марвро ба қиёмқунандагон гузашта, ба тарафи Нишопур ақиб нишинад. Лекин яқе аз сарлашкарони Абумуслим, ки таъқиб кардани Наср ибни Сайёрро ӯҳдадор шуда буд, дар наздикии Нишопур ба қувваи ҳарбии ӯ зарбаи ҳалокатовар расонид. Наср ибни Сайёр ба сӯи Рай шитофт ва мунтазири омадани сипоҳи кӯмаки аз тарафи халифа буд. Аҳолии Рай, ки бештарашон ҷонибдори халифа буданд, шаҳрро тарк намураданд, моли гурехтагон байни шӯришчиён тақсим карда шуд. Наср ибни Сайёр аз Рай фирор карда, дар роҳ бемор шуд ва моҳи октябри соли 747 дар сини 85 солагӣ дар Сова вафот кард. Шаҳрҳои Кум, Исфаҳон, Сова ва шаҳрҳои дигари хилофат ба дасти сиёҳҷомагон гузашт.

Агар ҷанде халифа Марвон тамоми қувваи дар ихтиёраш бударо ба қор дароварда, шӯришчиёро шикаст дод ва Имом Иброҳим Аббосро дар пеши назари умум ба қатл расонид. Лекин ин ҳам хилофати Уммавиҳоро аз сукут наҷот дода натавонист. Шӯришчиён дар Ироқ ба қушунҳои ӯ яқҷанд зарбаи саҳт дода, бузуртгарин марқази хилофат шаҳри Димишқро ишғол намураданд.

Ҳамин тариқ, он лашқаре, ки дар вилоятҳои шарқии хилофат асосан аз аҳолии Осиёи Миёна ва аз арабҳои муҳолифи сиёсати Уммавиҳо бо сардории Абумуслим ташкил шуда буд, дар Ироқ тавонистанд, Абу-л-аббос Абдуллоҳ мулаққаб ба Саффоҳро, ки бародари Иброҳим Имом буд, дар моҳи октябри соли 749 ба тахти хилофат нишонанд.

Охири намояндаи хонадони Уммавай халифа Марвон, ки баъд аз шикаст ба Миср гурехта буд, июли соли 750 дар Бӯсари Миср ба дасти хуросониён қушта шуд.

Ҳамин тавр ба сари ҳокимият сулолаи Аббосиён омаданд. Абумуслим амири Хуросон таъин карда шуд. ӯ мардуми Хуросон ва Мовароуннахрро муттаҳид намуда, аз эътирози онҳо ба муқобили ашрофони араб ва табақаҳои муқдори маҳаллӣ истифода карда, дар байни мардум эътибори қалоне пайдо кард, вале ӯ ҳам монанди аббосиҳо барои иҷрои ваъдаҳои худ дар бобати бехбудии аҳволи халқ ҷорae наандешид.

Дар натиҷа соли 750-751 дар Бухоро шӯриши зидди арабӣ бо сарвари **Шарик ибни Шайх ал-Мухрӣ** сар зад. Шӯришгарон бо даъвати он, ки Аббосиёро аз хилофат дур карда, ба ҷои ӯ аз авлоди Муҳаммад паёмбар ва домоди ӯ Алӣ ибни Абутолиб ба тахти хилофат оянд, баромад карда ба муваффақиятҳо ноил шуданд. Абумуслим ханӯз ба Аббосиён бовар мекард ва интиқоли қудрат ба Алавиёро намехост. Аз ин рӯ ба муқобили исёнгарони Бухоро нерӯи ҷангии дах ҳазор нафараро фиристод. Ҷанг бо исёнгарон сино ҳафт рӯз давом кард. Сарвари исён Шарик ибни Шайх ҳалок шуд. Нерӯи ҷангии Абумуслим баъди Бухороро гирифтанд шаҳрро оташ зад.

Абумуслим дар мубориза бар зидди императори Чин, ки аз ҷангҳои дохили хилофат истифода намуда, хост

хукмронии худро дар Осиёи Миёна барқарор кунад, низ ҳамчун Ҳомийи Ғаюри Ҳилофати Аббосиён шучоат нишон дод. Соли 751 дар мухорибаи шадиде, ки дар соҳили наҳри Талас, наздикии шаҳри кунунии Ҷамбул рух дод, кӯшуни арабҳо бо сардории яке аз сарлашкарони Абумуслим ба торумор намудани лашкари императори Чин муваффақ гардиданд.

Ба вучуди он, ки Абумуслим бо душманони хориҷӣ ва ҷунбишҳои дохилии зидди Аббосиён мубориза бурда, онҳоро самимона тарафдорӣ мекард. Аббосиён ба вай он қадар боварӣ надоштанд ва ҳавф мебуданд, ки ӯ рӯзе ба тахти Ҳилофат даъво хоҳад кард.

Халифа Саффоҳ (749-754) аз ғузур шудани Абумуслим дар ҳарос буд. Вале ҷуръати садди роҳи ӯ шуданро надошт. Аз ин рӯ, бародари худ Абуҷаъфарро ба Хуросон фиристод. Вай ҷун ба Марв расид, Абумуслим ӯро ба хубӣ истикбол намуд, вале баъдтар фаҳмид, ки Абуҷаъфар меҳодад валиаҳди Хуросон шавад ва бо душманони ӯ созмон бастааст. Абумуслим қудрати худро барои нишон додан, дар яке аз маҷлисиҳои худ фармони катли Сулаймон бини Касирро, ки душмани ӯ ва яке аз ҳамкорикунондаи Абу Ҷаъфар буд, дод. Ин воқеа Абуҷаъфарро саҳт ба ташвиш андохт ва вақте, ки ӯ ба Куфа баргашт, бародарро аз Абумуслим камқувватар гуфт ва катли Абумуслиро талаб намуд. Халифа катли Абумуслиро ғайриимкон дониста, бародари худро дар ҷунин қор боздошт.

Дар воқеъ, қудрат ва эътибори Абумуслим халифа Саффоҳро тахти таъсири худ қарор дода буд ва халифа дар муҳимтарин таъсироташ раъйи Абумуслиро меҳост. Бародари халифа Абу Ҷаъфар аз қудрат ва тавонмандии як марди хуросонӣ, аз номи халиф бар муҳимтарин манотиқи Ҳилофат фармонравӣ мекард, саҳт нигарон буд.

Ба ғуфтаи муаррих Табарӣ, соли 754 Абумуслим аз халифа Саффоҳ иҷозаи ҳаҷ гирифт, аммо муддате бар сари шумори сарбозоне, ки бояд ӯро ҳамроҳӣ мекарданд, бо халифа маслиҳат кард. Халифа барои 1000 тан сарбоз иҷозат дод. Аммо Абумуслим, ки худ медонист дар ин муддат ҷӣ душманонро бар алайҳи худ барангехтааст, бо 8000 тан раҳсинор шуд. Вай як қисми онро дар Рай ғузошта, фақат бо

1000 тан ба тарафи Ироқ рафт. Халифа аз Абумуслим даъват ба амал овард. Абумуслим вориди Ироқ шуд. Абуҷаъфар бародараш халифа Саффоҳро ба катли Абумуслим водор кард. Халифа бо бародараш ҳамдаст шуд. Аммо ҷун Абумуслиро дид, бародараш Абуҷаъфарро аз анҷоми қасд боздошт.

Халифа бародари худ Абу Ҷаъфарро ба қорвони Абумуслим ҳамроҳ намуд ва ҳар ду ҷониби Макка равон шуданд. Иллати ҳамроҳ шудани Абуҷаъфар ба Абумуслим шояд нигаронии халифа аз сардори сиёҳҷомгон буд, ки мабодо бо Алавиёни Макка ва Мадина, ки онон ҳам даъвогарии Ҳилофат буданд, ҳамқорӣ накунад ва Ҳилофатро ба онон интиқол надихад. Дар ин сафари муштарак Абуҷаъфар бори дигар мутмаин шуд, ки то Абумуслим зинда аст, тахту тоҷи Аббосиён вобастаи ӯ хоҳад буд.

Ҷун маросими ҳаҷ бо охир расид ба Ироқ бозгаштанд ва дар роҳ хабари марги халифа Саффоҳ ба онҳо расид ва ӯ ба Абуҷаъфар номаи тасаллият фиристод, вале тахнияти Ҳилофат нагуфт. Ба ривояте, Абумуслим ҷун ба пойтахт расид ва хост Исо бини Мусоро бар Ҳилофат бинионад ва ҷун Исо напазируфт, нома ба Абу Ҷаъфар ирсол намуд ва ӯро халифа хонд, Абу Ҷаъфар, ки валиаҳд буд Ҳилофатро қабул кард ва ба худ лақаби «Мансур»-ро гирифт.

Моҳи ноябри соли 754 амаки халифа Абдуллоҳ, ки фармондеҳии лашкари Ҳилофатро дар Рум бар ӯҳда дошт ва сипахсолори варзидае буд, ба муқобили бародарзодааш Мансур сар бардошт. Халифа Мансур аз Абумуслим сарқубии Абдуллоҳро даъват кард. Абумуслим бо ҳар бахонае сар меҷечид ва мегуфт, ки бояд аз Хуросон нигарон шуд, на аз Рум ва Абдуллоҳ. Аммо Халифа иерор кард ва Абумуслиро ба Шом фиристод. Абдуллоҳ ҷун аз расидани лашкари Абумуслим огоҳ шуд, 70 ҳазор тан сипоҳиёни хуросонии худро аз бими ин, ки ба сиёҳҷомгон напайванданд, ба қатл расонд, аммо дар ҷанги зидди он шикаст хӯрд. Абумуслим ғанимати зиёдеро ба даст овард.

Халифа барои сабти тақсими ғанимате, ки ба дасти Абумуслим афтода буд, шахсеро равон кард. Аз ин рафтори халифа Абумуслим саҳт дар ҳашм шуд ва расули халифаро таҳдид ба марг кард ва гуфт, ки маро «амини Оли Муҳаммад

мехонанд. Ман дар хуни мусалмонон аминам ва дар моли онҳо нестам?» ва он гоҳ ба Мансур ҳам носазо гуфт.

Халифа Мансур медонист, ки агар Абумуслим ба Хуросон равад, дасташ барои ӯ кӯтоҳ хоҳад шуд ва ғапаш ба ӯ намегузарад. Аз ин сабаб ҳукумати Шому Мисрро ба ӯ супорид, ва хост ки ба назди ӯ баргардад.

Абумуслим медонист, ки фақат дар Хуросон метавонад устувор бошад, таклифи халифиро рад кард ва худ ба сӯи Хуросон равон шуд. Халифа боз ҳам найрангҳои дигареро ба кор бурд, то Абумуслиро ба Хуросон рафтан нигоҳ дорад.

Ҳамчунин ёрони Абумуслиро водошт, то калби сардорашонро ба дӯстии халифа гарм кунанд. Билохира, Абумуслим дар канои Зоб таваккуф намуд ва номае ба халифа Мансур навишт ва дар он гуфт, ки аз наздикӣ ба ӯ дурӣ мегузинад. Дар бораи муҳтавои ин номаи Абумуслим ривоёте ироа шудааст. Аммо он чӣ аён аст, ки халифа меҳост бо ҳар роҳ Абумуслиро ба даргоҳ даъват намояд. Вай вонамуд карда, ки меҳоҳад бузургдошти Абумуслим дар хузури ӯ баргузор гардад. Бо ин роҳи макр аз Абумуслим даъват ба амал овард ва таъкид намуда, ки дар ғайри сурат худ ба пайкори ӯ хоҳад омад.

Дар асл халифа Мансур миёни сарварони хуросонӣ фитна эҷод намуд. Бо ҳадафи ин ки миёни муттаҳидони қаблӣ тафрика бияндозад, ба бархе аз наздикони Абумуслим вазифаҳои воло дод. Аз ҷумла, Абу Довудро, ки ноиби Абумуслим буд, ваъдаи аморати Хуросон дод. Ҳамчунин ба чанд тан аз ниғахбонони Абумуслим ваъдаҳои зиёд дод, то онҳо бар алайҳи Абумуслим кор кунанд.

Ба қатл расидани Абумуслиро таърихшиносон чунин қайд менамоянд, ки ӯ дар вазияти бисёр ногуворе монд ва тасмим гирифт, ба мулоқоти халифа биравад. Бо ин ҳадаф ба наздикии Мадонин расид. Чанд тан аз ёронаш ӯро аз рафтан ба назди халифа Мансур бим доданд, аммо Абумуслим бо чанд нафар аз наздиконаш ба Мадонин ворид шуд. Халқи зиёде ба фармони халифа аз Абумуслим истикбол намуданд. Халифа Мансур низ ӯро ғиромӣ дошт ва гуфт то истироҳат намояд. Халифа ба саркардаи ниғахбононаш фармон дод то чанд тан аз ниғахбонон пушти парда камин бигиранд ва он

гоҳ, ки ӯ даст ба ҳам занад, бар сари Абумуслим резанд. Фардои он рӯз, яъне панҷ рӯз монда ба моҳи шабони соли 137 хифри-қамарӣ / январ-феврари соли 755 мелодӣ. Халифа Мансур рақибаш Абумуслиро барои лидор ба назди худ хонд ва бо ӯ якка ва танҳо сӯҳбат намуд. Дар хусуси сӯҳбат он ду матолибе қобили таваҷҷуҳе ироа шудааст. Аммо саранҷоми ин сӯҳбат ин аст, ки халифа даст ба ҳам зада ва ниғахбонон вориди толор шуда тег бар ҷонаш кашиданд. Тибқи яке аз ривоёт, ниғахбонон дар он хангом тег кашиданд, ки Абумуслим дар ҳоли узри гуноҳон меҳост ва дастӣ халифиро бӯса мезад. Халиф Мансур, ки бо лаззот ба пайкари бечони Абумуслим нигоҳе мекард, дастур дод, то ӯро ба оби Дачла афканданд.

Абумуслим ба хангоми қатл 33 ва ба ривояте 37 сол дошт. Тибқи ривоёте, халифа Мансур пас аз анҷоми қатл дар хутбааш Абумуслиро ба хиёнат муттаҳам намуд ва таъкид кард, ки ӯ ба ҳамон гуноҳе қушта шуд, ки гурӯҳеро бад-он гуноҳ ба қатл расонида буд.

Ҳамин тавр, Абумуслими далеру шучоъ, ки Аббосиёро ба сари қудрат оварда буд, аз тарафи онҳо хоинона ба қатл расида шуд.

Марги Абумуслим сахтарин ва аламноктарин барои хуросониён буд, ки баъди ин воқеа бар зидди арабҳо дар Мовароуннахру Хуросон як қатор шӯришҳо ба амал омаданд, ки яке аз онҳо соли 755 дар Нишопур тахти роҳбарии Сумбоди Муг буд, ки номи аслиаш Фирӯз-Испаҳбад аст, рӯй дод.

Исёни Муқаннаъ. Беш аз пеш ба қашшоқӣ ва хонавайронӣ дучор гардидани аҳолии захматкаш ва рӯйдани хисси танаффури онон нисбат ба золимони худ дар аҳди халифа ал-Маҳдӣ (775-785) ҷунбиши бузурги халқиро бар зидди Аббосиён ба вучуд овард, ки дар солҳои 70-уми асри VIII тамоми Мовароуннахрро фаро гирифта буд.

Яке аз ҷунин ҷунбиши халқӣ солҳои 70-80-уми асри VIII дар Мовароуннахр рӯй дод ва он дар таърих бо номи «исёни Муқаннаъ» машҳур аст. Сарвари исёниро Муқаннаъ ба ӯҳда дошт, ки дар деҳаи Қоз наздикии шаҳри Марв зиндагӣ мекард. Номи аслии ӯ Хошим ибни Ҳаким ва Муқаннаъ бошад, лақаби ӯст. Худи калимаи «муқаннаъ»

арабӣ буда, маъноаш чодарпӯш ва ё никобдор мебошаад. Ин лақаб ба иллати он, ки Муқаннаъ ҳама вақт ба рӯиш чодари сабз пӯшида мегашт, ба ӯ дода шудааст.

Наршаҳӣ дар китоби худ «Таърихи Бухоро» навиштааст: ва ӯро «Муқаннаъ» бад-он хонданд, ки сару рӯи хеш пӯшида дошт, аз он ки бағоят зишт буд ва сараш кал буд ва як чашмаш кур буд ва пайваста чодари сабз дар сару худ дошт.

Муҳаммад ибни Ҷаъфар овардааст, ки панҷох ҳазор тан аз лашкари Муқаннаъ аз аҳли Мавароуннаҳр ва турки ба дари хисори Муқаннаъ чамъ шуданд ва сачдаву зорӣ карда, аз вай дидор хостанд, ҳеч ҷавоб наёфтанд, илҳок карданд ва гуфтанд: «бознагардем, то дидори Худованди ҳешро набинем». Ғулومه буд ӯро Ҳочиб ном, Муқаннаъ ӯро гуфт: «Бигуӣ бандагони маро...», ки Мусо аз ман дидор хост, нанамудам, ки тоқат надошт ва ҳар ки бинад маро тоқат надорад ва дарҳол бимирад». Эшон тазарруъ ва хохии зиёдат карданд ва гуфтанд: «Мо дидор хоҳем, агар бимирем, раво бошад!». Вай эпшорро ваъда кард, ки ғаълон рӯз биёед, то шуморо дидор намоям. Пас вай занонро бифармуд, то ҳар зане ойнае бигиранд ва ба боми хисор бароянд ва баробари якдигар медароянд, бад-он вақт, ки нури офтоб ба замин афтода бувад ва ҷумла ойнаҳо ба даст гирад ва баробар доранд, бе тафовут. Халқ чамъ шуда буданд. Чун офтоб бар ойнаҳо битофт аз шуъои он ойнаҳо он ҳавлӣ пурнур шуд. Он ғох гуломро гуфт: «Бигуӣ бандагони маро, Худой рӯи хеш ба шумо менамояд, бингаред». Чун бидиданд, ҳамаи ҷаҳонро пурнур диданд, битарсиданд ва ҳама якбора сачда карданд ва гуфтанд: «Худовандо, ин кудрату азамат, ки дидем, бас бошад. Агар зиёдат бинем, захираҳои мо бидарад». Ва ҳамчунон дар сучуд мебуданд, то Муқаннаъ фармуд он гуломро, ки бигуӣ бандагони маро то сарҳо аз сачда бардоранд, Худой шумо аз шумо хушнуд аст ва гуноҳони шуморо бахшид. Он қавм сар аз сачда бардоштанд бо тарсу бим. Он ғох гуфт: «Ҳамаи вилоятҳо бар шумо мувоҳ кардам ва ҳар ки ба ман нагаравад, хуну мол ва фарзандони ӯ ба шумо ҳалол аст.

Олими Немис Бертолд Шпуллер дар робита бо қазии рӯи зишт ва ниқоби Муқаннаъ чунин навиштааст, «вале вай,

ки аз як чашм нобино буд ва манзари бисёр нозебое дошт пайваста ба ин далел, ки мардум тоби ламъони симои вайро надоранд» ниқоби заррин ё сабзрангӣ бар чехраи худ мезад.

Исёни Муқаннаъро таърихнависон бештар шӯриши сафедҷомгон меғунд. Баъзе сарчашмаҳои таърихӣ хабар медиҳанд, ки ӯ яке аз сарлашкарони Абумуслим буд ва дар неҳзати зидди хилофати Уммавиҳо иштирок дошт. Ӯ шахси соҳибмаърифате буд. Чунин фикр беасос нест, ки дар вай ғояи маздакиён таъсири ҳеле калоне дошт ва ӯ ин ғояро таблиғ мекард.

Муқаннаъ дар солҳои 50-уми асри VIII ба тарғиботи ақидаҳои маздакиён дар хусуси баробарии иҷтимоӣ ва ҳаёти озодонаи шахрвандон шуруъ карда, барои барқарор кардани ин ғояҳо одамонро ба муборизаи ғаёлол даъват намуд. Барои чунин ташвиқот дар солҳои 60-уми асри VIII ҳукуматдорони хилофати Араб ӯро дар маҳбасхонаи Бағдод бандӣ карданд. Баъди чанд соли ба ҳаёти афтидан Муқаннаъ аз зиндон гурехта, ба Марв омад ва ба муборизаи ҷиддӣ шуруъ кард. Дар ин ҷо тарафдорони худро чамъ намуд, дар соли 776 онҳоро барои даъват намудани аҳолии ба муборизаи зидди зулму асорати аҷнабиён ба тамоми ноҳияҳои Осиёи Миёна равона кард. Ин тарғибот маҳсусан дар Насаф ва Кеш, ки дар ин ҷойҳо бештар сугдиён иқомат мекарданд, муваффақияти калоне пайдо кард.

Маъмурони халифа боз аз паси дасттир кардани Муқаннаъ афтоданд. Онҳо дар соҳили дарёи Аму як дастаи сершумори савораҳои мусаллаҳро гузоштанд, то рӯзу шаб назорат карда, нагузоранд, ки Муқаннаъ аз Марв ба Сугд равад. Ин албатта бесабаб набуд. Зеро дар Сугд тарафдорони ӯ рӯз аз рӯз зиёд мешуданд. Ҳокимони маҳаллӣ ба ҳуби медонистад, ки агар Муқаннаъ ба Мовароуннаҳр роҳ ёбад, вазъияти онҳо ғавқулодда душвор хоҳад шуд. Бо вучуди он ҳама мамониатҳо Муқаннаъ бо ҳамроҳии даҳҳо тарафдорони худ аз дарёи Аму гузашта, ба Сугд паноҳ бурд.

Тарафдорони Муқаннаъ ба водии Қашқадарё, маҳсусан ба Кешу Нахшаб ва атрофи Бухоро чамъ омаданд. Маркази тарғиботии онҳо деҳаи Субҳ дар Кеш буд.

Барзгарону хунармандон, деҳқонони мулкдор ва қисман аҳолии бенавою миснаҳол ба даъватҳои Муқаннаъ

гаравида, уро пайравӣ мекарданд. Дар як муддати кӯтоҳ, водии Қашқадарё ба дасти пайравони Муқаннаъ гузашта, ҳаракати сафедҷомгон васеъ паҳн гардида, ба шӯриши бениҳоят калони халқӣ табдил ёфт.

Исёни Муқаннаъ дар қисматҳои марказии Мовароуннаҳр маҳусан дар Сугд, водии Чоч ва Илок пайравони зиёде пайдо карда, ба табақаҳои гуногуни ҷомеа таъсир мерасонад. Ҳар як гурӯҳ ва табақаи иҷтимоӣ дар исёни Муқаннаъ манфиатҳои худро меиданд. Агар халқи оддӣ меҳнаткаш барои ҳалос шудан аз зулму истисмор ва нобаробарии иҷтимоӣ иқтисодӣ ба шӯриш гаравад, табақаи сарватманди ҷомеа бо мақсади ҳокимиятро аз дасти арабҳо пурра гирифтанд, ба исён гаравида, онро ҷонибдорӣ мекард. Мақсади умумии исёнгарон дар маҷмӯъ озод кардани Ватан, яъне Мовароуннаҳру Хуросон аз зулму истибдоди истилогарони араб ва ташиқ кардани давлати мустақил буд. Дар ин вақт, чӣ навиё ки Наршаҳӣ меғӯяд, «қандар Сугд аглаб деҳаҳо ба дини Муқаннаъ даромаданд ва аз деҳаҳои Бухоро бисёр қофир шуданд ва қуфр ошқоро карданд ва ин фитна азиям шуд ва бало бар мусулмонон саҳт шуд».

Наршаҳӣ дар бораи нехзати Муқаннаъ суҳан ронда, нисбат ба пешвои шӯриш назари душманона доштани худро рӯйрост қайд кардааст. Ин тарика рафтор намудан нисбати Муқаннаъ барои ҳамаи муаррихони феодализм хос мебошад.

Сабаби асосии мавриди эътирофи омма қарор гирифтани таълимоти Муқаннаъ дар он буд, ки ин таълимот бартараф намудани нобаробарии молӣ ва мулкро талаб карда, бар зидди ҳукмронии истилогарони араб нигаронида шуда буд.

Соли 775 пайравони Муқаннаъ дар деҳаи Нумиҷқати Бухоро ҷой гирифта, шаб ба масҷиди он ҷо даромада, муаззин ва понздаҳ нафари дигарро кушта, мулки феодадон ва рухониёро мусодира карданд, инчунин заминҳои вақфро низ ба даст дароварданд. Ин воқеа ба шӯриши умумӣ як ишорae шуд ва исён дар як муддати кӯтоҳ ба тамоми Мовароуннаҳр паҳн шуд. Ситоди исёнгарон деҳаи Наршах наздикии Бухоро буд. Дар ин марҳила ба исён туркон низ ҳамроҳ шуданд. Соли 776 дар назди деҳаи Наршах байни

қувваи ҳарбии арабҳо ва пайравони Муқаннаъ муҳорибаи хунине ба миён омад, ки дар он исёнгарон шикаст хӯрда, ҳафтсад нафар аз пайравони Муқаннаъ сари худро дар роҳи талаби озодӣ қурбон карданд. Вале, ин ғалабаи арабҳо вазъияти ҳарбию сиёсиро тағйир дода натавонист. Арабҳо исёни сафедҷомгонро дар Наршах суст карда, барои мубориза бурдан бо пайравони онҳо ба Самарқанду Кеш қувваи ҳарбӣ сафарбар карданд.

Халифаи араб Ал-Маҳдӣ (775-785) Сайид-ал-Ҳарроширо амири Хуросон таъин карда, тамоми қувваи ҳарбии арабҳо барои паҳш кардани исёни сафедҷомгон ва асир гирифтани Муқаннаъ сафарбар кард. Сафедҷомгон дар якҷоягӣ бо туркон дар Самарқанд ба муқобили арабҳо ду сол ҷангиданд ва азбаски қувваҳои ҷангӣ нобаробар буд, пайравони Муқаннаъ шикаст хӯрда, Самарқандро ба арабҳо тақлим карданд. Пас аз ин неруи ҷангии арабҳо бо сарвари Сайид ал-Ҳаррошӣ барои сарқуб кардани сафедҷомгон ба водии Қашқадарё, яъне шаҳри Кеш ҳучум карданд. Дар марҳилаи охирини задхӯрдҳо дар водии Кеш пайравони Муқаннаъ дар кӯҳҳо ва ғирду агрофи қалъаи Сиём муттаҳид шуда, ба муқобили арабҳо ҷангиданд.

Лекин ин ғалабаи арабҳо вазъиятро ба таври асосӣ тағйир дода натавонист. Ба зудӣ шӯриш боз бо қувваи тоза сар зада қиёмкунандагон мавзёҳои агрофи Бухоро ро тахти тасарруфи худ дароварданд.

Халифа Маҳдӣ чун дид, ки шӯриш торафт вусъат пайдо мекунад, барои пурқувват кардани муборизаи зидди нехзати Муқаннаъ дар як сурати таҷилӣ аз Бағдод ба Нишопур омад ва ба амири Хуросон фармон дод, ки барои кӯмаки ҳокими Бухоро фавран қувваи иловагӣ фиристонад.

Сардори лашкари иловагии аз Хуросон фиристодаи арабҳо Ҷабраил ибни Яҳё муддати дуру дароз Наршахро дар ҳолати муҳосира нигоҳ дошт. Вале аз ин натиҷае ҳосил нашуд. Шӯришчиён бо ҳамлаҳои пай дар пай худ қувваи ҳарбии Ҷабраилро ҷунон заиф карданд, ки ӯ дигар бидуни қувваи иловагӣ ҷангро давом дода натавонист. Дар ҳамин вақт қўшуни ҳафтхазорнафараи халифа аз Балх расида омада бошад ҳам, вале сардорони он муваффақиятҳои

шӯришчиёро дида, хатто барои дохил шудан ба муҳориба ҷуръат накарданд.

Нихоят, қувваи эҳтиёгии амири Хуросон, ки мебоист нафароти кӯшуни ба Мовароуннахр фиристодаи халифари ду баробар меафзуд, ба ёрӣ омад. Аммо ин ҳам самарае набахшид шӯришчиён ин қувваи ҳарбии арабхоро ханӯз дар роҳи Мовароуннахр ба кулӣ торумор намуданд. Вазъияти Ҷабраил ибни Яхё ниҳоятдараҷа пурхатар гардид. Роҳи алоқаи ӯ аз Балх ва Марв бурида шуда буд. Ҷабраил тамоми қувва ва техникаи ҳарбии дар ихтиёри худ дошташро ба гирифтани истеҳкоми Наршах, ки дар ин ҷо қувваи асосии шӯришчиён ҷамъ шуда буд, равона кард. Кӯшуни арабҳо ҷор моҳ бехуда Наршахро муҳосира намуд. Дар охир ҳар ду тараф, ки аз задухӯрдҳои муттасил ҳеле ҳаста шуда буданд, барои сулҳ кардан дохили музокирот гардиданд.

Сардорони кӯшуни арабҳо дар вақти бастанӣ мушоҳидаи сулҳ яке аз роҳбарони шӯришро ҳиёнаткорона куштанд. Онҳо умедвор буданд, ки ба ин восита шӯришро бесарвар карда, мақсадро ба даст хоянд овард. Вале ин кори онҳо натиҷаи бар акс дод. Кушта шудани як нафар аз роҳбарони шӯриш муқовимати шӯришчиёро чандин баробар зиёд кард.

Сарчашмаҳои таърихӣ араб тасдиқ мекунанд, ки охируламп шӯришчиёни Наршах мағлуб шуданд, лекин дар аини замон, шӯриш беш аз пеш вусъат ёфта, ноҳияҳои зиёди Осиёи Миёнаро фаро мегирифт. Ин марҳалаи дуввуми мубориза буд.

Агар дар марҳалаи аввал баъзе гуруҳҳои ашрофӣи Сугд ба неҳзати Муканнаъ пуштибонӣ карда бошанд, пас дар марҳалаи дуввум онҳо аз тарси вусъати ҷунбиши халқ қомилан ба тарафи хилофат гузаштанд. Аммо табақаҳои васеи барзгари Сугд торафт бештар ба сафи муборизон дохил мешуданд.

Сафедҷомагон (пайравони Муканнаъ) соҳибони Мовароуннахр мегардиданд ва «бӯстони амиралмуъминини Хуросон ва Мовароуннахр бо ин ном ёд мекарданд ба як мамлақати аз хилофати араб мустақил ҳисоб меёфт».

Халифа Маҳдӣ қоймамақоми Хуросонро ба ноҳдабарой айбдор намуда, иваз кард ва ба ҷои ӯ Муоз

ибни Муслимро ба сари ҳокимият овард. Муоз ибни Муслим соли 778 дар навоҳии байни Бухоро ва Сарв кӯшуни зиёде ҷамъ намуда, бо кӯмаки кӯшуни арабҳо, ки дар назди Самарқанд ва дастӣ шӯришчиён ба аҳволи босе душвор афтада буд, равон шуд. Лекин ин лашкаркашии Муоз ибни Муслим низ бо вучуди он, ки аз тарафи ашрофи маҳаллӣ ҳеле ҳимоят медид, бо шикасти нангин анҷом ёфт. Шӯришчиён дар дашти назди Пайканд ба лашкари Муоз рӯ ба рӯ шуда, ба он чанд зарбаи саҳт заданд. Дар натиҷаи ин Муоз ибни Муслим ҳаракати худро ба Самарқанд давом дода натавониста, ба тарафи Бухоро ақиб нишаст.

Фақат дар соли оянда ба кӯшуни халифа муяссар гардид, ки Самарқандро забт намоянд, бо ҳамин марҳалаи савум ва охири мубориза сар шуд.

Дар ин вақт қувваҳои асосии шӯришчиён дар қалъаи кӯхи Санам, наздикии Кеш, ҷамъ омада буданд. Муоз ин қалъаро муҳосира намуд, вале ба зудӣ маҷбур шуд, ки аз муҳосира даст кашад. Муаррихони араб тасдиқ мекунанд, ки сабаби аз муҳосира даст кашидани Муоз расидани фасли зимистон буд. Лекин сабаби асосии ин шояд ба зарбаи саҳти дастаҳои Муканнаъ дучор гардидани ӯ бошад. Ба зудӣ пас аз ин воқеа аз мансаби қоймамақоми Хуросон дур карда шудани ӯ ва аз тарафи халифа таъин гардидани шахси дигар ин фикрро собит менамояд.

Ҷунон, ки Наршахӣ мегуянд, Муоз ибни Муслим ду соли тамои бар зидди Муканнаъ мубориза бурд. Волии нави Хуросон Мусайиб ибни Зухайр, ҳам аз ҷиҳати лавозимоти ҷангӣ пурра таъмин будан ва ҳеле зиёдтар аскар доштани худро истифода бурда, туфайли ҳамин афзалияти қалони худ баъди задухӯрдҳои хунини дуру дароз тавонист, муқобилати оммаи халқро, ки ба он Муканнаъ роҳбарӣ мекард, бартараф намояд. Тобистони соли 780 кӯшуни арабҳо қалъаеро, ки Муканнаъ дар он ҷо иқомат менамуд, забт карданд ва аз мудофиакунандагони қалъа ҳар қасе, ки ба дасташон афтод, ба қатл расониданд. Аммо ҳуди Муканнаъ таслим шудан нахоста, худро ба қатл расонид. Пас аз марги ӯ низ дар зарфи чандин сол шӯришҳои «сафедҷомагон» дар маҳалҳои мухталифи Осиёи Миёна ба амал меомаданд.

Дар он солҳое, ки мардуми Мовароуннахр дар роҳи истиқлолияти худ мубориза мебуданд, хилофати араб аз пуриктидортарин давлатҳои он замон ҳисоб мешуд. Муборизае, ки аҳолии ин сарзамин дар тахти байрақи Муканнаъ солҳои бисёр бо ҷунин як давлати муктадир бурданд, дар бораи диловарӣ ва озодию дӯстии халқҳои Осиёи Миёна боз як мисоли дурахшон аст.

Ҷунон, ки муқовимат ва муташаккили ин мубориза нишон медиҳад, Муканнаъ роҳбари ҳеле боистеъдодӣ ҳарбӣ ва сиёсӣ буд, ки халқро ба ҷанги зидди истилокорони аҷнабӣ ва золимони маҳаллӣ ташвиқ ва рӯҳбаланд мекард.

Шӯришҳои халқии давраи хилофати Аббосиён аз шӯришҳои замони хукмронии Уммавиҳо фарқи калоне доштанд. Шӯришҳои халқӣ дар давраи Уммавиҳо асосан бар зидди хукмронии аҷнабиён равона шуда, ба ин шӯришҳо одатан аъён ва ашрофи маҳаллӣ сарварӣ мекард. Аммо дар давраи хилофати Аббосиён мо тамоми як вазъияти дигареро мушохида мекунем. Дар ин давра оммаи халқ на фақат ба муқобили Аббосиён, балки алайҳи ҳомии онҳо, яъне аъён ва ашрофи маҳаллӣ низ сар мебардоштанд.

Неҳзати Муканнаъ табақаҳои захиаткаши аҳолӣ ва пеш аз ҳама, барзгарон буда, яке аз равияҳои асосии онро мубориза бар зидди асорати беш аз пеш қувватгирандаи феодалӣ ташкил мекард. Ин аст, ки шӯриши Муканнаъ дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна аҳамияти бузургро дарбар мекардааст. Ҳарчанд шӯришҳои халқӣ шикаст мехӯрданд, вале фаъолияти оммаи захиаткаш инкишоф ёфта, руҳияи асоратнописандӣ ва озодидӯстӣ халқҳои Осиёи Миёнаро тарбия менамуданд ва як дараҷа дасти истисморгарони феодалии нав ба рӯи қор омадаиҳодаи маҳаллиро кӯтоҳ мекарданд.

4.Оқибати забтқориҳои хилофати Араб дар Осиёи Миёна

Сабаби асосии ғалабаи арабҳо дар Хуросону Мовароуннахр парокандагии сиёсии ин сарзамин буд. Сарлашқарони араб вазъияти ноиттифоқонаи байни ҳокимони мулк-давлатҳои Хуросону Мовароуннахрро моҳирона ба манфиати истилогаронаи худ истифода бурда тавонистанд. Ё худ арабҳо ба воситаи нерӯи аскарии

ҳокимони маҳаллӣ дигар мулк-давлатҳои Мовароуннахрро забт мекарданд. Масалан, ҳангоми забти Бухоро нерӯи аскарии Ҷагон-худои ва ҳокими Балх, ҳангоми муҳосираи Самарқанд, қувваи аскарии ҳокимони Бухоро, Хоразм ва Ҷагонӣён сафарбар карда шуданд.

Ҳамзамон арабҳо аз як тараф аз низоҳҳои байнихамдигарии ҳокимони мулк-давлатҳо ва ихтилофи нифоқи онҳо бо туркони бодиянишин истифода бурда тавонистанд. Ба ғайр аз ин дар Мовароуннахр ва Хуросон низоми ягонаи динӣ вучуд надошт, ки ин албатта, ба парокандагии сиёсии ин сарзамин мусоидат кард. Дар натиҷа Хуросону Мовароуннахр аз тарафи арабҳо қомилан забт гардида, ҷузъи хилофати Араб гардид.

Арабҳо барои идора кардани ин сарзаминҳо воҳиди ҳудудию маъмурии Хуросонро бо марказаш Марв созон доданд, ки роҳбари онро халифа бо фармони худ таъин ва аз қор озод мекард.

Исломи дар миёни мардумони Хуросону Мовароуннахр яку яқбора қорӣ нагардида, марҳилаи тўлониеро фаро мегирад ва барои ҷалби ислом арабҳо аз усули равиишҳои мухталиф истифода мекарданд. Аз ҷумла Кутайба оташкадаи зардуштиёнро, ки дар маркази шаҳри Бухоро қомат афрохта буд, ба масҷиди ҷомеаи мусулмонӣ табдил дода, осори дар дарвозаи нави Бухоро ҳаққиқоншударо, ки мазмуну мундариҷаи динӣ дошту бо хату забони сугдӣ таълиф шуда буд, қомилан нобуд мекунад. Ё инчунин ба аҳолии маҳаллиёе, ки ба масҷиди рафта, намоз меонданд, ду дирҳамӣ ҳадя дода, бо ин роҳ онҳоро ба дини ислом меғаравонад. Ҷунин тарзи паҳн намудани ислом, ки ба ҳама ду дирҳамӣ ато карда мешуд, байни бенавоёну камбағалон ҳавасмандонӣ зиддеро ба вучуд овард. Қуръонро аҳолии Бухоро дар ибтидо ба забони форсии тоҷикӣ меҳонданд ва ҳангоми хондани намоз низ як нафар ҳамаи амалиёти намозро бо забони маҳаллӣ тарҷума мекард.

АНЧОМИ ТАШАККУЛЁБИИ ХАЛҚИ ТОЧИК ВА ДАВЛАТДОРИИ ОН

Нақша:

1. Ташкилҳои давлатҳои Тоҳирӣ ва Сафориён.
 2. Таъсиси давлати Сомониён.
 3. Сохти давлати ва тарзи идоракунии давлати Сомониён.
- Адабиёти истифодашуда:**

- асосӣ)**
1. Гафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – С. 373-437.
 2. История Таджикиской СССР. Под. общ. ред. Б. А. Антоненко. Душанбе, 1983. – С. 53 - 62.
 3. История таджикского народа. Том II. Эпоха формирования таджикского народа. – Душанбе, 1999. – С. 319-355.
 4. Раҳмонов Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби сеюм. Аз Ориён то Сомониён. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 228 с.
 5. Ҳогамов Н., Довудӣ Д., Муллоҷонов С., Исмаилов М. Таърихи халқи тоҷик. – Душанбе: Эр – граф, 2015. – С. 102-131.
 6. Пирмушо Ҳайдаршо. Давлати Сомониён дар тарзуи таърихшиноӣ. – Душанбе: Дониш, 2020. – 425 с.
- б) таъсирӣ**
1. Абдуллоев С. Фарҳанги Сомониён. – Москва, 2001. – 590 с.
 2. Айнӣ С. Маъноӣ қалимаи Тоҷик // Тоҷик-тоҷдор, тоҷвар. Душанбе: Адиб, 1990. – С. 5-38.
 3. Давлатдорӣ тоҷикон дар асрҳои IX-XIV. – Душанбе: Амри илм, 1999. – 1008 с.
 4. Мандельштам А.М. О некоторых вопросах сложения таджикской народности в Среднеазиатском Междуречье // Советская археология. – М., 1954. – № 20. – С. 57-99.
 5. Мухторов А. Амирон ва вазирони Сомонӣ. – Душанбе: Оли Сомон, 1997. – 76 с.
 6. Мухторов А. Сомониён: Замон ва макон. – Душанбе: Сурушан, 1999. – 288 с.
 7. Неъматов Н. Н. Давлати Сомониён. Тоҷикон дар асрҳои IX-X. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 304 с.

8. Неъматов Н. Н. Давлати тоҷикбунёди Сомониён. – Душанбе: Ирфон, 1999. – 40 с.
9. Ҳасани С. Саргузашти Исмоили Сомонӣ. – Душанбе, 1998.

1. Ташкилҳои давлатҳои Тоҳирӣ ва Сафориён

Баъди паҳн кардани шӯриши Муқаннаъ ва Роғеъ ибни Лайс халифаҳои араб водор шуданд, ки барои харҷи бештар ҷалб намудани ашрофони маҳаллии тоҷик ба идоракунии давлат ҳисса гузоранд. Бо ин роҳ халфа меҳост, ки ашрофони маҳаллиро бар зидди шӯришҳои халқӣ истифода барад. Асосан дар давраи ҳукмронии халифа Абӯҷафъар ал-Мансур (754-775) ва меросхӯрони ӯ халифа Маҳдӣ (775-785) ва Ҳорунарашид (786-809) вилоятҳои гуногуни Мовароуннаҳр асосан аз тарафи ашрофони маҳаллӣ идора карда мешуданд. Дар навбати аввал ба идоракунии ин ноҳияҳо ворисони насли Бармакиҳо ва Сомониён ҷалб карда шуданд. Ин тадбири хилофат боиси мустақкам гадидани ҳокимияти хилофат нагардид, балки аз ҳокимият – дур сохтани халифаҳои арабро тақозо мекард.

Аз миёнаи асри IX сар карда, ҳаракати Шуубиён сар шуд, ки ба идеологияи неҳзати халқии зидди хилофат табдил ёфт. Ба ин ҳаракат бештар сокинони деҳот ҳамроҳ мешуданд. Шуубия дар байни аҳолии маърифатноки аҳоли, ки аз ҷиҳати фарҳангӣ аз арабҳо бартарӣ доштанд, паҳн мегардад.

Халифа Ҳорунарашид дар пуркуват шудани сулолаҳои маҳаллӣ, суст шудани қудрати давлати худро меид ва аз ин сабаб тадбирҳои муайян гузаронд. Бо мақсади ба таъягоҳи худ табдил додани рӯҳониёни ислом мавқеи онҳоро баланд бардошт, заминҳои зиёдро ба онҳо тақсим карда дод. Дар як вақт сиёсати ба тарафи худ кашидани аён ва ашрофи маҳаллӣ давом дода мешуд. Арабҳо дар шахсияти Бармакиҳо пуркуват шудани ашрофони гайриарабро медонистанд, ҳонадони онҳо соли 803 қатл карда шуданд.

Баъди Бармакиён ба майдони мубориза сулолаи нави ашрофони маҳаллӣ Тоҳирӣ баромад.

Тоҳирӣ (821-873). Асосгузори сулолаи Тоҳирӣ Розик ба ивази хизматҳои ба ҳокими Сийстон дар солҳои

80-уми асри VIII шаҳри Фушанчи (Бушанг) вилояти Хиротро дар дасти худ гирифт. Вориси ин хонадон ҳокими Фушанг Тохир ибни Хусайн ба давлати мустақил асос гузошт ва дар таърих бо номи ӯ маълум аст.

Тохир дар дарбори ҳокими Хуросон Маъмун, ки баъдтар ба салтанат дар хилофат соҳиб шуда буд, нуфузи калон пайдо намуд. Соли 811 Тохир дар ҷанги ду бародар Маъмун ва Амин, ки барои ҳокимият сар шуда буд, қушунҳои Маъмурро роҳбарӣ мекард.

Тохир соли 813 шаҳри Бағдодро ишғол намуда, барои ба тахти хилофат соҳиб шудани Маъмун кӯмак расонд. Дар нагузашта, Тохир дар Бағдод сардори тамоми қушунҳои хилофат таъин карда шуда, соли 821 бошад ҳокими Хуросон таъин гардид. Аз ин давра сар карда, Тохир Хуросон ва вилоятҳои Осиёи Миёнаро мустақилона идора мекард. Ҳатто соли 822 фармон дод, ки дар хутбаи намози ҷумъа дигар номи халифа ёд карда наонавад. Ин маънои катъ намудани алоқаро дар Бағдод ифода мекард. Пас аз ҷанд вақт Тохир вафот мекунад, ки дар ин бора ақидаҳои гуногунанд. Гӯё ҷосусони хилофат Тохирро заҳр дода қуштаанд. Гарчанде, ки Тохир аз хилофат майли мустақилшавиро дошт, халифа Маъмун писари Тохир Абдуллохро (830-844) ба тахти Хуросон таъин кард. Абдуллох сиёсати падарашро давом дода, Хуросонро ба таври мустақил идора мекард. Халифа Маъмун борҳо кӯшид, ки Абдуллоро аз салтанат дур кунад, лекин ин корро иҷро карда натавонист ва кӯшиши қуштани Абдуллох дошт.

Дар замони Абдуллох шаҳри Нишопур қароргоҳи Тоҳириён гардид. Барои ташкил кардани ҳукумати мутамарказ ва ба тартиб андохтани умури зироат тадбирҳои муҳим пешбинӣ шуда буд. Сохтмони иншоотҳои обёриқунанда ва бехтар истифода бурдани онҳо тибқи қонуни давлатӣ амалӣ мешуд. Дар ин бора китобе таълиф шуд, ки муддати 200 сол дар халли мубоҳиса ва маҷрои соҳан обёрӣ ҳамаҷун дастурамал истифода бурда мешуд. Ин иқдомҳо васияти падар ба писар буд. Тохирҳои дини исломро қорӣ карда, дар ин дин тақияҳои худро меиданд. Барои қорӣ кардани дини ислом дар ноҳияҳои гуногуни давлат фаъолият карда мешуд.

Давлати Тоҳирӣ ба миклори зиёди одамони босавод эҳтиҷманд дошт. Аз ин ҷост, ки дар давраи Абдуллох ва меросхӯрони ӯ ба тайёр кардани одамони саводнок ва умуман инкишофи илму фарҳанг ва дастраси омма гардонидани он якҷанд ҷорачӯй гузарониданд.

Абдуллох худаш одами донишманд буд ва ҳамаҷун шоир маъруф аст. Бародарзодаи ӯ Мансур ба асарҳои фалсафии худ шӯҳрат дошт. Лекин ба пешрафти фарҳанг дар ин давра ихлоси дарбориён ба маданияти араб ва тамоми зухуроти он монеъ мешуд.

Дар баробари ин дар асрҳои IX-X дар Эрон ҷамоатҳои зардушӣ пайдо шуданд. Дар баробари забони арабӣ форсӣ ҳам инкишоф меёфт. Дар китобхонаи Марв асарҳои бо забони паҳлавӣ навишта шуда, нигоҳ дошта мешуданд. Бояд қайд кард, ки дар тараққиёти маданияти маҳаллӣ нисбат ба Тоҳирӣ хизмати Сафориҳо зиёдтар аст.

Сафориён (873-903). Дар асрҳои IX-X ба мисли давраҳои гузашта яке аз вазифаҳои ҳокимияти давлатӣ ташкил кардани мулофиаи ноҳияҳои зироаткори Осиёи Марказӣ аз тохтутозҳои пай дар пай бодиянишинон ба ҳисоб мерафт. Бо ин мақсад дастаҳои маҳсуси фидоӣ мусаллаҳ ташкил дода шуда буданд, ки онҳоро ғозӣён, муборизони роҳи дин меномиданд.

Ба сафи ғозӣён унсурҳои гуногуни табақаҳои ғозӣён - барзагарони муғлис, пешоварон ва ғайраҳо дохил мешуданд. Ғозӣён тақияҳо ва ҳам воситаи нооромии ҳукуматдорони маҳаллӣ буданд. Аз як тараф ба ҳуҷумҳои бодиянишинон зарба дода, ноҳияҳои зироаткориро муҳофизат менамуданд, аз тарафи дигар, дар неҳзатҳои халқии ашрофони маҳаллӣ иштирок мекарданд.

Дар охири асри IX лашкари мусаллаҳи ғозӣён ба ҷунбишҳои халқие, ки Осиёи Миёна ва Эронро фаро гирифта буд, сарварӣ мекарданд. Ин ҷунбиши халқиро бародарон Яъқуб ибни Лайс ва Амру ибни Лайс ба маңфияти худ истифода бурданд. Яъқуб ғалаба кард. Соли 862 ҳокими тоҳирӣҳо аз Сингон ронда, шаҳри Заранҷро ба даст дароварданд. Дар зарфи 10 сол як қатор ноҳияҳоро, яъне вилоятҳои шарқии хилофатро аз дасти Муҳаммад ибни Тохир (862-879) қашаида гирифт. Ниҳоят соли 873 Яъқуб

Маркази Хуросон, Нишопурро забт мекунад. Хилофат меҳост, ки пеши пахншавии ҳокимияти Яъқубро гирад, аммо ягон натиҷа надод. Бинобар ин хилофат мачбур мешавад, ки ҳокимиятро ба Яъқуб супорад.

Яъқуб дар байни лашкарон низоми сахро қорӣ намуд. Қушун ба ду гурӯҳ тақсим мешуд. Якero фидоиён ва дигарero озодагон ном мебуданд. Азбаски падару бобои Яъқуб мисгар буланд ва ба забони арабӣ саффор номида мешуд, бинобар ин давлат ба худ номи Саффорӣро гирифтааст.

Дар аввалҳо қушуни Саффорӣ 2-3 ҳазор сарбоз дошт. Дар солҳои 874-875 Яъқуб дар як муҳориба 15 ҳазор аскарро ба ҷанг фиристода метавонист. Қушун дар ҳар 3 моҳ маош мегирифт. Ҳар замон дар айёми Наврӯз тафтиши қушун гузаронида мешуд. Аз сарбоз то сардори қушун аз тарафи амалдорон маҳсусан аз назорат мегузашт ва баъди он пул мегирифт.

Яъқуб барои мустаҳкам кардани давлат хизмат карда бошад ҳам, вале ба бехтар намудани аҳволи камбағалон таваҷҷӯҳ накардааст. Соли 876 ба муқобили ҳокимияти хилофат ба Бағдод лашкар мекашад. Лекин 100 км дуртар аз Бағдод дар мавзеи Дор-ул-Ақул аз тарафи қушунҳои ҳарбии хилофат ба шикаст дучор шуда, ақиб нишаст.

Манбаҳои таъриҳӣ сабаби шикасти хӯрдани Яъқубро аз даст кашидан аз ёрии Али ибни Муҳаммади Бурқайр нишон медиҳад. Алӣ ибни Муҳаммад ба шӯриши зангиён дар Ироқ, ки тақрибан 14 сол (869-883) давом карда буд, сарвари мекард. Яъқуб, ки тарафдори гуломдорӣ буд аз иттифок бастан бо гуломон даст кашид ва кӯмаки пешниҳод кардаи пешвои шӯришчиёро рад намуд. Соли 879 Яъқуб вафот мекунад ва лашкарони ӯ бародараш Амр ибни Лайсро ба тахти подшоҳӣ бароварданд. Вай ҳам мисли бародараш бештар ба қонун таъя мекард. Хирочу андоз аз ҳисоби даромадҳо ситонида мешуд. Ин давлатро - давлати ҳарбиён гуфтан ҷоиқ аст, зеро бештар ба ҳарбиён диққат дода мешуд.

Амр худро тобеи хилофат эълон намуда, баробари Хуросон, вилоятҳои Шарқии Эронро низ дар зери итоати худ нигоҳ медошт. Вай ҳарчанд, ки истёдоди хуби лашкаркашию давлатдорӣ дошт, вале аз итоати хилофат

берун наомад. Ҳамин буд, ки бо фармони халифаи араб барои сарнагун намудани давлати Сомониён бар зидди Исмоил лашкар кашид.

СОМОНИЁН ДАВЛАТИ МИЛЛИИ ТОҶИКОН Нақша:

1. Таъсиси давлати Сомониён;
2. Сомонхудот ё Сомон-сарсилсилаи хонадони Сомониён;
3. Сохти давлатдорӣ ва шакли идоракунии давлати Сомониён;
4. Омилҳои асосии аз байн рафтани давлати Сомониён
5. Устуворшавии соҳти феодалӣ ва қувват гирифтани зиддияти синфӣ;
6. Инкишофи илму фарҳанг дар давраи Сомониён.

Адабиёти истифодашуда: асосӣ

1. Гафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – С. 438-440.
 2. История Таджикиской СССР. Под. общ. ред. Б. А. Антоненко. Душанбе, 1983. – С. 63.
 3. История таджикского народа. Том II. Эпоха формирования таджикского народа. – Душанбе, 1999. – С. 432-589.
 4. Неъматов Н., Амиршохӣ Н., Мирзобоев А., Пирумшоев Ҳ. Таърихи халқи тоҷик. Китоби дуввум. Мӯъҷизаи классикии тоҷикон. Душанбе: Сарпараст; Ношир, 2008. – С. 30-41.
 5. Ҳотамов Н., Довудӣ Д., Муллоҷонов С., Исоматов М. Таърихи халқи тоҷик. – Душанбе: Эр – граф, 2015. – С. 132.
 6. Пирумшо Ҳайдаршо. Давлати Сомониён дар тарозуи таърихнингирӣ. – Душанбе: Дониш, 2020. – 592 с.
- таъсисчиё**
1. Амиршохӣ Н. Давлатдории тоҷикон дар асрҳои IX-XIV. Душанбе: Амри илм, 1999.

2. Якубшох Ю. Тоҷикон (Перомунӣ этногенез). - Душанбе, 1994. - С. 3-68.
3. Давлатдорӣ тоҷикон дар асрҳои IX-XIV. - Душанбе: Амри илм, 1999. - 1008 с.
4. Мандельштам А.М. О некоторых вопросах сложения таджикской народности в Среднеазиатском Междуречье // Советская археология. - М., 1954. - №20. - С. 57-99.
5. Мухторов А. Сомониён: Замон ва макон. - Душанбе: Сурушан, 1999. - 288 с.
6. Неъматов Н. Н. Давлати Сомониён. Тоҷикон дар асрҳои IX-X. - Душанбе: Ирфон, 1989. - 304 с.

2. Таъсири давлати Сомониён

Сомонхудо ӯ Сомон-сарсилсилаи хонадони Сомониён (Сомонхудо аз табакаи деҳқонони мутаваассит) буд, ки дар аҳли Уммавиён соҳиби деҳае бо номи Сомон дар наздикии Балх ба ҳисоб мерафт. Дӯстии Сомонхудо бо амири Хуросон Асад ибни Абдуллоҳ ва қабули ислом ба ташвиқи ӯ ба ҷаҳири дӯстӣ ӯ писари худро Асад ном гузошт. Даре нагузашта Балхро ба даст даровард ва нуфузи худро дар қаламрави Тахористон мустаҳкам намуд.

Дар аҳли халифаи аббосӣ Маъмун ибни Ҳорунарашид фарзандони Асад ҳокимони як қатор шаҳро таъин гардиданд. Аз ҷумла, Нӯҳ-ҳокими Самарқанд, Аҳмад-ҳокими Фарғона, Яхё-ҳокими Чоч ва Уструшан, Илём-ҳокими Ҳирот таъин шуданд, ки ин амр соли 819 сурат гирифта буд. Дар байни онҳо мақоми роҳбарии Нӯҳ баланд гардида, ҳатто бо номи ӯ сиккаҳо бароварда мешуданд.

Солҳои 839-840 Нӯҳ ибни Асад ба муқобили ҳокими Ифчиҷоб лашкар кашида, онро ба тасарруфи худ даровард. Ӯ барои пуркуват гардидани Мовароуннаҳр қорҳои зиёдеро ба сомон расонида, Сугд ва Фарғонаро ба зери ҳокимияти худ даровард. Аммо бунёди ояндаи давлати Сомониёнро бародари ӯ Аҳмад гузошт, ки баъди вафоти Нӯҳ мулкҳои ӯро соҳиб мешавад. Аҳмад дар вақти ҳаёт буданаш ҳукмронии Самарқандро ба писараш Наср вогузошт. Чоч ва Истаравшан аз тарафи писари дигари Аҳмад, Яъқуб идора карда мешуд. Ҳамин тариқ дар миёнаи асри IX қисми Мовароуннаҳр, вилоятҳои Сугди Самарқанд,

Фарғона, Чоч, Истаравшан зери ҳокимияти Сомониён муттаҳид шуданд, вале Ҳирот баъди вафоти Илём (868-867) аз дасти Сомониён рафт. Баъди вафоти Аҳмад писари қалониаш Наср (864-892) сарсулолаи хонадони сомонӣ гардид.

Сарсилсилаи оли Сомон гардидани Наср ибни Аҳмад соли 864 бевосита аз ҷониби хилофати аббосӣ (875) эътироф карда шуд, ки ин нишони ибтидои сукути давлати Сафориён ва оғози салтанати Сомониён мебошад.

Аммо дар солҳои 70-уми асри IX Сомониён давраи душворро аз сар мегузарониданд. Хешовандони Наср дар мулкҳои худ мустақил шуда, ӯро ҳамчун сардори сулола эътироф кардан намехостанд. Масалан: бародараш Яъқуб, ки дар Чоч ҳоким буд, путро аз номи худаш сикка мезад. Бародари дигараш Асад дар Фарғона сиёсати мустақил мебурд. Чунин муносибати мураккаб дар байни Наср ва бародараш Исмоил низ ҷой дошт.

Яке аз бузургтарин арбоби давлати Сомониён Исмоил аз шаҳри Бухоро ба майдони сиёсӣ қадам гузошта, соли 874 соҳиби ин мулк гардид. То ин давра Бухоро ба Сомониён тааллуқ надошт. Дар Бухоро баъди пароканда шудани сулолаи Тоҳириён ҳукмати босуботе вучуд надошт. Дар ибтидои соли 874 Хусайн ибни Тоҳир бо дастаи лашкариёни Хоразм шаҳри Бухоро ба даст дароварда, онро гораг кард. Соқинони шаҳр аз ҷунин бедодгари ба дод омада, шӯриш бардоштанд ва қасри ҳокимро ба даст дароварда, Хусайнро аз шаҳр ронданд. Бо ҳошии ашрофони Бухоро Наср бародараш Исмоилро ба Бухоро мефиристад. Вай тавонист, ки бо ҳар васила баъзе намоёндагони аёнӣ ашрофи Бухоро ба итлоати худ дароварда, муқобилияти халқ, шӯриши 4 ҳазор кишоварз ва дигар табақаҳои ноҳияи байни Балх ва Ромитанро паҳш созад. Баъди ин воқеа Исмоил ибни Аҳмад волиии Бухоро таъин гардида ҳар сол ба бародараш Наср ба микдори 700 ҳазор дирҳам маблағ мефиристонд. Соли 886 аз додани андоз даст кашид, ки дар натиҷа байни бародарон задухӯрд ба амал омад, дар ин задухӯрд Наср ғалаба ба даст дароварда, бародари дигари худ Исҳоқро амири Бухоро таъин намуд. Лекин Исҳоқ Исмоил забон як карда, боз хироч насупориданд. Бинобарин

30 октябри соли 888 дар назди деҳаи Возбадин дар натиҷаи задухӯрди дуҷум Наср шикаст хӯрда, асири Исмоил гардид. Аммо Исмоил бо хиради авлодӣ ва риояи суннатҳои миллӣ тоҷикон бародари калониаш Насрро аз асирӣ озод карда, бо ҷхтиром чун сарвари хонадони Сомониён ва соҳиби тахти Самарқанд нигоҳ дошт ва аз пайи иҷрои вазифаи амирии Бухоро шуд. Ин рафтори олихимматонаи Исмоил дар тамоми кишвар паҳн гашта, ҷхтироми мардум ба ақлу заковати ӯ афзуд, вай чун сиёсатмадори хирадманди хонадони Сомониён, поквичдон, сулҳпарвар ва халқпарвар шинохта шуд.

Соли 892 Наср вафот мекунад ва тамоми ҳокимият ба дасти Исмоил мегузарад. Вай вақте, ки ҳокимиятро пурра соҳиб шуд, ба низоҳҳои байнихудии феодалҳо хотима гузошт.

Халифаи араб соли 893 ба номи Исмоил маншур фириристода, ҳокимияти ӯро бар тамоми Мовароуннаҳр расмӣ бахшид. Исмоил ва ворисони ӯро минбаъд амири Хӯросон меномиданд, ки ин ягонагии Мовароуннаҳру Хӯросонро дар назар дорад. Исмоил Бӯхороро пойтахт қарор дод, то ин дам Самарқанд пойтахти Сомониён маҳсуб мегафт. ӯ худӣ ҳамин сол ба самти Талас лашкар кашида, онро тасарруф намуд ва қонҳои бои нуқраи Шелҷиро ба даст дароварда, дар он ҷо дини исломро қорӣ намуда, қалисои онро ба масҷид табдил дод. Ин лашкаркашӣ қаламрави Сомониёнро ҷандон васеъ накард, вале сабабгори он шуд, ки ба ҳучумҳои ҳамешагии туркҳо ба ин сарзамин хотима бахшад. Гузашта аз ин паси ин лашкаркашӣ мубаллиғони мусулмон барои дар ин сарзаминҳо густариш додани ислом ба фаъолияти густурда пардохтанд.

Барои мулофиаи Бухоро аз ҳучуми бодиянишинон ханӯз қабл аз Исмоил қад-қадӣ сарҳадҳои қабिलाҳои Ҷодарнишин ва Осиёи Миёна дар масофаи даҳҳо км девори баланд кашида шуда буд. Маъруф аст, ки замоне аҳолии Бухоро хостанд, девори мулофиавии шаҳро барофрозанд, ӯ мардумро аз ин қор боздошта фармуд: «то зиндаам, девори Бухоро ман бошам».

Иқдоми дигари Исмоил забт қардани Устарушан (Истаравшан) дар соли 893 ва ба қаламрави Сомониён ҳамроҳ қардани ин шаҳри муҳим буд.

Пас аз расидани маншури халифа барои ҳукумати Хӯросону Мовароуннаҳр Исмоил ба самти Гургону Табаристон лашкар кашид. Ин сарзамин аз соли 864 аз итлоати Ҳилофат саркашӣ карда, дар ихтиёри пешвоёни шӯриши алаві ё доӣёни алаві қарор дошт. Шиаи алаві Ҳилофати аббосиро расман намешинохтанд. Сипоҳиёни Исмоил бар муқобили ҳокими Табаристон Муҳаммад ибни Зайд лашкар кашида, соли 900 дар набарди бисёр хунин ӯро шикаст доданд ва ин ҳудуд низ ба қаламрави Сомониён ҳамроҳ гардид. Соли 901 Муҳаммад ибни Ҳоруни Сараҳсӣ, ки аз тарафи Исмоили Сомонӣ бар Табаристон ҳукумат мекард, аз итлоати Сомониён сарпечӣ қард ва Исмоил барои сарқубии ӯ дубора ба Табаристон лашкар кашида, Рай ва Қазвинро ҳам ба ҳайати давлати худ ҳамроҳ қард.

Халифаи араб дар муборизаи зидди давлати Исмоили Сомонӣ ҳокими Хӯросон Амру ибни Лайсро истифода мебарад. Дар соли 898 халифа ҳоҷиёни аз Осиёи Миёна ба Бағдод омадаро ба қасри худ даъват намуда, дар ҳузури онҳо фармонеро хонд, ки дар он оид ба аз сари ҳокимият дур қардани Исмоил ва ба Амруи Саффорӣ супорида шудани ҳукмронии Мовароуннаҳр суҳан мерафт. Баъд халифа ин фармонро ба ҳадяҳои пуққиммат ба Амру фириристода, Халифаи Араб Амруро ба муқобили Исмоил барангехта, мақсад дошт, ки ҳар дуи онҳо суғт шаванд ва ҳокимияти Ҳилофатро дар Мовароуннаҳру Хӯросон мустаҳкам намоёд. Амру фармони халифаро гирифта, бар зидди Исмоил лашкар кашид. Бо маълумоти Наршаҳӣ Исмоил, оммаи пешоваронро мусаллаҳ намуда, ба муқобили Амру ба Балх ҳаракат қард ва пешӣ роҳи лашқари ӯро гирифт.

Миёни саркардаҳои тоҷик Амр ва Исмоил ду муҳориба, яке соли 899 ва дигаре соли 900-ум ба вуқӯъ пайваستا, бо шикасту асир гаштани Амр ба поён расид.

Муносибати Исмоили ғолиб ва Амри Саффорини мағлубро сиёсатмадор ва олимони бузурги тоҷик Низомулмулк дар китоби худ «Сийёсатнома» чунин баён намулдааст: «Амр аз Исмоил ба назди ӯ фириристодани шаҳси муғтамадро

хоиш карда, ба он шахс гуфтааст: ба амир Исмоил аз номи ман биғӣ, ки маро ту нашикастӣ, балки диёнати сирати неку софӣи эътиқоди ту шикаст. Ин мамлакатро Худои таъоло аз ман бирабуду бар ту арзонӣ дошт, зеро ту ба ин неъматҳои худованд сазовортар аз манӣ. Ман мувофиқи хости Худо кардам ва сар ба итоату фуруд овардам. Бидону оғах бош, ки бародари ман Якубро ганҷу дафинаҳои фаровон аст ва ман сари ихлосу муҳаббати тамои хамаро ба ту бахшидам. Пас, Амри Лайс ганҷномаеро, ки бо худ дошт, ба дасти мӯтамад дод, то ӯ ба амир Исмоил бирасонад. Мӯтамад пеши амир омад ва он ҷӣ шунда буд, ба ӯ боз гуфт ва ганҷнома назди ӯ ниҳод. Амир Исмоил аз сари диёнате, ки дар вучудаш дошт, он ганҷнома напазируфт ва ба мӯтамад фармуд, ганҷнома боз бар ва ба ӯ биғӣ, ки ту ро ва бародари ту ро ин хама ганҷу дорой аз кучо омад? Падари шумо марди мисгар буд, ки шуморо мисгарӣ омӯхт. Аз иттифоқи осмонӣ мулк ба дасти шумо афтод. Ин ганҷу дираму динор хама он аст, ки аз мардумон бо зулму ноҳақ ситонидаед ва чумла аз баҳои ресмони пиразанон, аз тӯшаи ғарибону мусофирон ва аз ниманони ятимон ва бекасон фароҳам омадааст. Фардон киёмат шумо ҷавоби ин хама пеши Худои таъоло хоҳед гуфт. Амир Исмоил он ганҷномаро бозпас фиристод ва фирефта бо молу чизи дунё нашуд».

Пас аз ин набард на танҳо Мовароуннаҳр, балки Хуросон низ ба ихтиёри Сомониён даромад. Соли 900-уми милодӣ дар таърихнигории исломӣ ҳамчун оғози қудрати Сомониён мансуб мегардад, зеро қудрати воқеӣ барои он рӯз танҳо ба амирони Хуросон нисбат дода мешуд. Дар ин давраи барои таърих хеле кӯтоҳ Исмоил тавонист, ки ба шахсияти бардастаи тамоми хилофат ва маҳсусан мардуми эронинажод мубаддал гардад.

Исмоили Сомонӣ барои ҳифзи сарҳади худ ба муқобили туркон солҳои 904-905 ҷангида, лашкари онҳоро торумор намуд ва дар охири умр ба муваффақиятҳои калон ноил гашта, соли 907 «Амири мозӣ» гардид. Соли 907 Исмоили Сомонӣ вафот мекунад ва ба ҷойи ӯ писараш Абӯнасер Аҳмад ибни Исмоил (907-914) ба тахт мешинад.

Замоне, ки Исмоили Сомонӣ аз дунё рафт, худуди давлати Сомониён аз Қошғар то Форс тӯл мекашид ва ӯ тавонист:

1. Давлатдорӣ Сомониёро аз маҳлудии Мовароуннаҳр, ки падару бародаронаш доштанд, ба самти Хуросону Эронӣ шарқӣ ва марказӣ густариш диҳад. Қисмати зиёди худудҳое, мардуми он бо забони форсии тоҷикӣ харф мезаданд, тахти як қаламрав муттаҳид гашт. Ин ҳодиса аҳамияти бузургӣ таърихӣ дошта, барои ташаккули забони ягонаи форсии тоҷикӣ нақши муҳим бозид;

2. Асосҳои низоми сиёсӣ ва идории Сомониёро тарҳрезӣ намояд. Ӯ бо тақия бар суннатҳои деринаи давлатдорӣ тоҷикон низоми муназзами давлатдориро бунёд ниҳод, ки аз даргоҳу девонҳо иборат буд. Ин усули давлатдорӣ то поёни рӯзгори Сомониён идома ёфта, силсилаҳои минбаъда ҳам онро нусхабардорӣ карданд;

3. Ба самти биёбонҳои турк лашкар кашида, амнияти Мовароуннаҳрро таъмин намуда, ҳамзамон дар ин марзҳо исломо паҳн кунад. Исмоил бо иқдомоти ҷасуруна ва ба самти биёбонҳои турк лашкар кашидан, амнияти мардуми Мовароуннаҳрро таъмин сохт.

4. Истиқлоли воқеии Хуросону Мовароуннаҳрро пас аз дусад соли ҳукмронии арабҳо бо риояи эътирофи халифай Бағдод таъмин намуд. Пас аз Исмоил амирони сомонӣ танҳо дар хутбаву сикка аз халифа зикр карда, дар тамоми умри дохилӣ мустақилона амал мекарданд.

Исмоили Сомонӣ бо фазлу хираду заковат, адлу инсоф, сиёсатмадорӣю лашкаркашии худ роҳи бузургӣ сиодусодаи давлатдорӣю пурфайзро тай кард, аз амири Бухоро ва тамоми Мавароуннаҳр то подшоҳии Мовароуннаҳру Хуросону Эрон бо худуди аз ағбаи Хулвони Ироқ то Сиёистону Синду Хинд дар ҷанубу шарқ то Райу Қазвину Табаристону Гургону Исфаҳобу Тироз дар ғарбу шимол, бо вилоятҳои Бухорову Самарқанд, Нишопуру Хирот ва Балху Фарғона расид.

Тавсифи хираду заковати Исмоили Сомониёро муаррихони тоҷик чунин қайд кардаанд: «Исмоил дар ҳақиқат лашкаркаши бузург ва донандаи ҳуби илми ҳарбӣ будааст. Исмоил ҳамчун тактик ва стратегӣ барҷаста хамаи

пахлуҳои ҷангӣ дар пешистодаро омӯхта вазифаҳои аввалину дурнамои охириро онро муайян мекард».

Исмоили Сомонӣ, ки намояндаи синфи феодалҳо буд, тамоми сиёсати дохилӣ ва таъмин намудани амнияти мамлакат ба манфиатҳои аъёну ашрофӣ феодалӣ равона карда буд.

3. Сохти давлатдорӣ ва шакли идоракунии давлати Сомониён

Таъмин кардани истиқлолияти Мовароуннахр аз хилофати араб ва напшунамой озодонаи он дар вақте имкон буд, ки агар дар мамлакат як ҳукумати марказиятнок ташкил карда шавад.

Ташкили ҷунин дастгоҳи давлатӣ ба ном ва фаъолияти асосгузори давлат Исмоили Сомонӣ вобаста аст. Дар ташкили дастгоҳи давлатӣ нақши вазирони Сомонӣ Абуабдуллоҳ Муҳаммади Ҷайхонӣ, Абулфазл Балъамӣ ва Утбӣ хеле ҳам маҳфуз буданд. Дар сари давлати Сомониён амирон меистоданд. Дастгоҳи марказии давлатӣ ба ду қисм дароҳ ва девонҳо тақсим мешуд. Дар дарбор ҳокимият дар дасти соҳиб буд, ки иҷрокунандаи фармонҳои подшоҳ ба ҳисоб мерафт.

Дар ташкили девонҳои марказӣ Сомониён аз таҷрибаи давлатдории Сосониёни Эрон, ки давраи Аббосиён дар хилофат ба низоми муайян даромада буд, истифода бурданд. Дар навбати худ Сомониён ин низомро то андозаи соддатар карда, онро тақмил доданд.

Дар замони Сомониён 10 девон мавҷуд буд. Наршахӣ маълумот медиҳад, ки дар давраи Насри II барои девонҳо дар атрофи майдони Регистон 10 бинои калон сохта шуд. Ба қатори онҳо дохил мешуданд:

1. **Девони вазир** ё **ҳочибӣ бузург**, ки девони асосӣ ҳисоб мешуд ва дигар девонҳо ба он итоат мекарданд.
2. **Девони муставфӣ** - қорҳои молиявиро пеш мебурд.
3. **Девони амид-ул-мулк** ба ҳамаи муносибатҳои дипломатӣ роҳбарӣ мекарданд.
4. **Девони соҳиб-ул-шуурот** ба таъмини сипоҳиёни дарбори шоҳ ва умуман тамоми қорҳои ҳарбӣ машғул мешуд.

5. **Девони соҳиб-ул-барид** сардори почта ба расонидани мурошилотӣ давлатӣ ва назорати маҳфӣ аз болои қори ҳокимони маҳаллӣ машғул буд.

6. **Девони муҳтасиб** ба қори бозор, нарху наво, тарозу ва риояи ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшавандаи ҳунармандон назорат мекард.

7. **Девони мушриф** (назораткунанда) ба дахл ва харҷи ҳазина ва дигар қорҳои давлатӣ.

8. **Девони қозӣ** вазифаи судро иҷро мекард.

9. **Девони аз-зиё** ё девони мамлақати ҳос (мулки давлатӣ).

10. **Девони вақф** - заминҳои назди масҷид.

Девони умури ҳарбӣ (ба қорҳои ҳарбӣ машғул буд), ки ин девон дар асоси маълумоти Ал-Хоразмӣ гуфта шудааст. Аммо дар китоби Наршахӣ дар бораи он ҷизе гуфта намешавад.

Девонҳо дар вилоятҳо ва ноҳияҳо муассисаҳои худро доштанд, ки онҳо низ ба ҳокимони маҳаллӣ худ ва ҳокимияти марказии худашон итоат мекарданд. Ба истиқнои девони соҳиб - ул - барид, ки муассисаҳои онҳо танҳо ба марказ итоат мекарданд.

Маҳаллҳо, вилоятҳо ва ноҳияҳо аз тарафи қадудо (ҳокимон) идора карда мешуданд. Ҳокимон бо тавсияи вазир ва аъёну ашрофӣ бонуфуз аз байни феодалони калон аз тарафи амирони Сомониён таъин карда мешуданд. Аскарон ба ин вазифа ба таври меросӣ намоёндагони бонуфуз ҳодимони ҳокимони гузаштаи маҳаллӣ, ки даҳсолаҳо ноҳияҳои мухталифро идора мекарданд, таъин карда мешуданд. Сипаҳсолор ба амир ва вазир итоат мекард.

Ба шаҳрҳо раисҳо роҳбарӣ мекарданд, ки онҳоро ҳокимон аз байни ашрофони маҳаллӣ аксаран рӯҳониёни мусулмон таъин карда мешуданд.

Умуман рӯҳониён нуфузи калон доштанд. Сардори тамоми рӯҳониёро устод ва баъдтар Шайхулислам, зинаи дуюм дар мансаби рӯҳониён қотиб буд. У ҳуқуқ дошт, ки дар масҷидҳои ҷомеъаҳои намози рӯзи ҷумъа хутба хонад.

Амалдороне, ки ба хизмати давлатӣ гирифта шуданд, дар баробари мансуб будан ба синфи доро инчунин лозим буд, ки дониши муайян ва дигар сифатҳо доро дошта

бошанд. Аксарияти ин одамон зинаҳои гуногуни мансабҳои давлатиро тай намуда, то ба мартабаҳои олӣ мерасиданд.

Даромади солонаи давлати Сомониён ба 45 миллион дирам баробар буд, ки 20 миллион он ба эҳтиёҷоти амалдорони давлати ва қушун сарф мешуд. Бо тамоми сиёсати марказонии Сомониён нигоҳ накарда, соҳибон ва ҳокимони мулкҳои нимтобеъ майли бештар мустақил шуданро пеш мегирифтанд. Ин боиси сар задани хуруҷҳои зидди ҳокимияти марказӣ гардид ва ба заиф гардидани иқтидорӣ сиёсии давлат оварда расонд.

Омилҳои асосии аз байн рафтани давлати Сомониён

Баъди вафоти Исмоили Сомонӣ (соли 907) ба тахти салтанат Аҳмад ибни Исмоил (907-914) баромад. Дар давраи ҳукмронии ӯ якбора дар якҷанд вилоятҳо исён сар зад. Аввал ҳокимони Самарқанд ва Рай шӯриш бардоштанд, ки баъди паҳши он дар Синстон шӯриши халқӣ ба амал омад, аммо Сомониён бо мушқилии зиёд онро паҳш карданд.

Бо сабабҳои гуногун дар байни гвардияи турк нисбат ба Аҳмади Сомонӣ муносибати душманона пайдо шуд, ки дар вақти шикор Аҳмад аз тарафи ғуломи худ қушта мешавад.

Баъди Аҳмад ибни Исмоил писари ӯ Насри II (914-943) ба тахт мешинад. Лекин ҳокимиятро асосан вазири ӯ Абӯабдуллоҳ Мухаммади Ҷайхонӣ идора мекард.

Ҷайхонӣ одами бонағрифати замони худ буд. Дар давраи вазирии худ идораи мамлакатро ба тартиб овард. Ба ин нигоҳ накарда, ҷангҳои дохилӣ ва низоъҳои байниҳамдигарӣ дар мамлакат давом мекарданд. Дар охири соли 914 ва аввали соли 915 дар Самарқанд бародарзодаи Насри II Мансур ибни Исҳоқ исён бардошт. Баъд аз он саркардаи харбӣ Хусайн ибни Алии Марвазӣ аввал дар Ҳирот ва баъд дар Нишопур исён кард, ки ба ин ҳаракати қарматия (исмоилия) ҳамроҳ гардид. Ба ин ҳаракат Аҳмад ибни Саҳл ном заминдори калон мубориза сар карда, онро паҳш кард. Хусайн Марвазӣ ба асирӣ гирифта мешавад, ки дар оянда ҳудаш ба муқобили Сомониён сар бардошт ва ин исён баъд аз як сол паҳш гардид.

Ҳаракати қарматия солҳои минбаъда дар Мовароуннахр васеъ паҳн гардид, ки ба он Мухаммад ибни Аҳмади Нахшабӣ рохбарӣ мекард. Нахшабӣ тавонист, ки ба ин ҳаракат бисёр амалдорони бонуфузи Сомониёнро ҳамроҳ кунад ва ба воситаи онҳо ба дарбор роҳ ёбад.

Худи Насри II ҳам тарафдори таълимоти қарматия шуд. Ин боиси норозигии рухонӣён нисбати ӯ гардид. Ба ӯ сӯйқасд ташкил намуданд. Сӯйқасд фаш карда шуд, лекин Насри II ба фоидаи писараш Нӯҳ аз тахти салтанат даст кашид.

Дар давраи Нӯҳ ибни Наср (943-954) аломатҳои таназули Сомониён ба таври равшан намоён гардид. Ба ин пеш аз ҳама вазъи иқтисодӣ сабаб шуд. Дар соли 942 аз аҳоли ду маротиба андоз гирифта шуд. Аз сабаби норазогии иқтисодӣ дар сари вақт ба сипоҳиён ва гвардияи амир моҳона дода нашуд. Нӯҳ дар ин ҳама душворихон молиявӣ вазири худро айбдор намуда, ба қатли ӯ фармон дод.

Амаки Нӯҳ Иброҳим ибни Аҳмад аз ҷунин вазъият истифода бурда, моҳи январӣ соли 947 бо ёрии феодалӣ калони Ҷағонӣён, Абуалии-Ҷағонӣ ҳокимиятро ба дастӣ худ гирифт. Ӯро гвардияи амирро тарафдорӣ мекард. Нӯҳ маҷбур шуд, ки ба Самарқанд баромада равад. Фақат баъди он ки Абуалӣ ба Ҷағонӣён баргашт, Нӯҳ аз сари нав ба тахт соҳиб шуд. Тамоми иштирокчиёни сӯйқасд ҷазо дода шуданд, аз ҷумла ба ҷашмони амакаш Иброҳим бо ду бародараш бо фармони Нӯҳ мил кашида шуд. Гарчанде, ки барои аз байн нарафтани Абӯалии Ҷағонӣ Нӯҳ мубориза бурда бошад, муваффақ нашуд. Нӯҳ аввал ӯро ҳокими Ҷағонӣён ва соли 952 ҳукмрони Хуросон таъин кард.

Баъди Нӯҳ писари ӯ Абдумалики I (954-961) ба сари тахт нишаст. Давраи ӯ ба қувват гирифтани нуфузи сиёсии саркардагони харбии гвардияи турк характернок буд. Дар ин вақт хуросан сардори гвардияи турк ва феодалӣ калон Алп-Тегин ба сифати хоҷиби бузург сар мебарорад. Кор ба дараҷае расид, ки Абдумалик бе розигии ӯ қасеро ба маснади вазорат таъин карда наметавонист. Барои ин мансаб тез - тез аз даст мегузашт ва дар охир ба ин вазифа дӯсти Алп-Тегин Абуалии Балъамӣ соҳиб шуд.

Баъди марги Абдумалик дар Бухоро ошӯбо ҳеле кам авҷ мегиранд. Алп-Тегин писари хурдсоли Абдумалик Насри III – ро амир зълон кард ва мақсад дошт, ки мавқеи худро мустаҳкам намояд. Аммо саркардагони дигари харбӣ ва феодалони калон инро тарафдорӣ накарданд. Ба сари ҳокимият Мансур ибни Нӯҳи Сомонӣ (961-976) баромад. Алп-Тегин бошад дар Марв ва Балх якҷанд исёнҳо карда, дар шаҳри Ғазна ҳокимиятро ба даст даровард. Фақат соли 963 Мансур баъди марги Алп-Тегин Ғазнаро ба ҳокимияти Сомониён ҳамроҳ кард.

Дар давраи Нӯҳи II (976-997) муборизаҳои байниҳудии феодалӣ дар байни дарбориён, ҳокимону феодалони маҳаллӣ ба нуктаи баланди худ расида буд. Аз ҷумла бисёр маҳалҳои Хӯросон ба дасти феодалони маҳаллӣ гузашт. Иқтидори давлат рӯз то рӯз суст мешуд. Дар ҷунин вазъият соли 992 давлати Сомониён ба аввалин ҳамлаи қабилаҳои бодиянишин дучор омад. Дар сари ин қабилаҳо хонҳо аз қабилаи яғмо меистоданд ва сулола бо номи Қарахониён маълум аст. Онҳо ба водии Ҳафтрӯд ва як қисми Туркистони шарқӣ соҳиб гардиданд.

Тамоми қушишҳои Нӯҳи II дар бобати сафарбарии қувваҳо ба муқобили Қарахониҳо натиҷа надоданд.

Саркардагони калони харбӣ аз ёрии Нӯҳ даст кашиданд. Қоимақоми Хӯросон Абӯалӣ ба таври махфӣ ба Бугроҳон созиш намуд. Лашкаре, ки ба муқобили душман фириастода шуд, бо сардории Фоик шикаст хӯрд ва Фоик хиёнат карда ба Қарахониҳо ҳамроҳ шуд. Фақат фавти ногаҳонии Бугроҳон вазъиятро тағйир дод. Қушунҳои Қарахонӣ ғанимати зиёде ҷамъ карда, ба саҳроҳои худ баргаштанд.

Воқеаи соли 992 ноустувории давлати Сомониёнро равшан нишон дод. Нӯҳи II дар ҷунин вазъият маҷбур шуд, ки бо ҳокими Ғазна Сабук-Тегин муроҷиат намояд. Ӯ бо қушуни 20 ҳазор нафарааш ба тарафи Мовароуннаҳр равон шуд. Бо ҳамроҳии Нӯҳи II аз дарёи Аму гузашта, аввал ба Кеш ва сипас ба Нахшаб (Қаршӣ) ворид шуда, ба муқобили Абӯалӣ ва Фоик ҳаракат карда, онҳоро торумор намура, ҳокимияти худро барқарор намуд.

Ба ивази хизмати Сабук-Тегин Нӯҳи II ба ӯ лақаби «носиф-уд-дин ва-давла» (ҳомии дин ва давлат) дод. Писари ӯ Маҳмуд, ки дар ҷангҳо ба муқобили исёнгарон ғайбатона иштирок дошт, лақаби «сайф-уд-давла» (шамшери давлат) – ро мегирад. Маҳмуд ба ивази хизматаш ҳокими Хӯросон таъин карда шуд.

Дар солҳои 995-996 ҳокимони ноҳияҳои гуногуни давлати Сомониён аз нав исён бардоштанд ва туркони қарахонӣ аз ин вазъият истифода бурда, вилоятҳои шимолӣро ғарбии давлати Сомониён, хавзаи Сирдарёро забт намуданд. Ин дафъа ҳам гарҷанде, ки бо ёрии Сабук-Тегин исёнро пахш кардан имкон гардида бошад, лекин таъсири Ғазнавиён торафт дар Мовароуннаҳр қувват гирифт ва Нӯҳи II амалан аз истиклолияти ҳукмронии худ маҳрум шуд.

Соли 997 Нӯҳи II ва Сабук-Тегин вафот карданд, ба тахти Сомониён писари Нӯҳи II Мансур нишаста, солҳои 997-999 ҳукмронӣ кард. Дар сари давлати Ғазнавиён писари Сабук-Тегин Маҳмуд баромад. Ҳокимони Нишопур Бектузин ва Фоик аз наздик шудани муносибати Мансур ва Маҳмуд хавф бурда, ба ҷашмони Мансур мил кашиданд, ки дар соли 999 вафот мекунад. Ба тахти салтанат бародари ӯ Абдумалики II нишаст.

Маҳмуди Ғазнаӣ бо баҳонаи гирифтани интиқоми Мансур бо лашкари худ ба муқобили Сомониён ҳаракат карда, қисми шимолӣи Афғонистонро ишғол намуд.

Дере нагузашта, Хӯросон ба ихтиёри Ғазнавиён гузашт ва дар дасти Абдумалики II танҳо Мовароуннаҳр монд. Соли 999 хони Қарахониён Насри Илоқхон пойтахти Сомониёнро ишғол кард. Абдумалик ва дигар хонадони салтанатро ба ҳабе гирифт. Ҳамин тарик давлати Сомониён аз байн рафт.

Дар сарнашмаҳо гуфта мешавад, ки бо баробари наздик шудани Қарахониён хатибони сомонӣ ба мардум муроҷиат карда, водор менамуданд, ки ба душман муқобилият нишон диҳанд. Лекин ин тақлифҳо руҳонӣён дастгирӣ накарданд.

Муаррихони зиёде доир ба сабабҳои аз байн рафтани давлати сомонӣ фикру мулоҳизаҳои хешро баён доштаанд.

Сабабҳои шикасту фурупошии давлати Сомониён инҳо буданд:

- Пас аз даргузашти Исмоили Сомонӣ то вопасин лаҳзаҳои мавҷудияти давлати сомонӣ низоъу даргирҳои дохилӣ аз миён на- рафтанд ва ҷангҳои бародаркушӣ дар хонаводаи Сомониён ҳодисаи муқаррарӣ гардида буд;

- Музофотҳои қаламрави Сомониён на ҳамеша итоати марказро зарур мешумориданд. Баъзе минтақаҳо танҳо расман ба Сомониён итоат мекарданд;

- Сомониён дар артиш намоёндагони қавмҳои бегона, аз ҷумла туркҳои чалб мекарданд. Бештари вазифаҳои баланди сӣсӣ ва низомиро ҳам туркҳо соҳибӣ карда, дар ҳолати зарурӣ ба Сомониён итоат намекарданд;

- Ситаму ҷафои коргузорони маҳаллии Сомониён нисбат ба кишоварзону хунармандон ва дигар табақаҳои иҷтимоӣ тадриҷан афзоиш ёфта, намоёндагони хонадони салтанатӣ аз зиндагии воқеии аҳолиъ беҳабар гардиданд.

Муборизаҳои тезтунди синфӣ, муқобилиятҳои байни феодалон ва ҳукумати марказ, низоъҳои байни амирони Сомониён ва саркардагони ҳарбии турк, зиддияти байни намоёндагони дарбор ва маъмурони девонҳо.

Оммаи халқ, ки аз додани андоз ба дод омада буд, Сомониёнро дастгирӣ накарданд.

Аҳолии Бухоро ва дигар шаҳрҳои Мовароуннаҳр нисбат ба сарнавишти Сомониён бетарафӣ нишон доданд ва ҳамин тавр ба ҳукумати намоёндагони маҳаллӣ садсолаҳо хотима дода шуд.

1. Устуворшавии сохти феодалӣ ва қувват гирифтани зиддияти синфӣ

Бонси таъкид аст, ки аз солҳои 30-уми асри X сар карда, дар ҳудудҳои давлати Сомониён тарғиботи равияҳои гуногуни маъбаби шиа, ки дар муҳолифати хилофати аббосӣ қарор доштанд, пурзӯр мегардад, Махсусан пас аз таъсиси хилофати Фотимӣ (909) тарғиботи мубаллиғони шиа ҳадафмандона сурат мегирифт.

Дар қаламрави Сомониён ҳам мувофиқи ахбори сарчашмаҳо дар замони салтанати Насри II ибни Аҳмад ин ҳаракат, ки бо номҳои қарматӣ, ботинӣ, исмоилӣ ва ғайра

маъруф аст якҷанд муваффақият пайдо карда, баъзе аз аъёну ашроф ва кормандони баландпояи давлатӣ онро қабул карданд.

Ин ҳаракат ҷиҳатҳои пешқадам дошта бошад ҳам, сард гаштани муносибати онҳо бо руҳониён гардид.

Раванди бавучудоеи халқи тоҷик ҳанӯз аз асри VII сар шуда буд. Вале истилои арабҳо ин равандҳоро суът гардонид. Дар замони Тоҳирӣ ва Сомониён раванди ташаккулбодии халқияти тоҷик ба анҷом расид.

Дар ҳамон даврае, ки ҳокимият дар Мовароуннаҳр дар дасти Сомониён буд, ташаккули халқи тоҷик ба охир расид. Дар шароити нави истиқлоли давлатӣ бисёр анъанаҳои маданияи пешгара боз таҷдид гардиданд, сарватҳои нави маънавӣ, аз ҷумла назми классикӣ дар тамоми дунё эътироф гардидааст, ба вучуд омад.

Гуруҳҳои этникии пайдоиши халқияти тоҷик, бохтариҳо, тохариҳо, сугдиҳо, хуросониҳо, фарғонагиҳо ва баъзе қабिलाҳои Осиёи Миёна аз ҷумла мардуми Бадахшон мебошанд. Ҳар як аз ин халқият соҳиби маданияти худ буд. Қайд кардан ба маврид аст, ки маданияти халқҳои Осиёи Миёна ба яқдигар умумият доштанд.

Бо гуруҳи иловагӣ хиониён, ҳайтолиҳо, туркҳо ва арабҳои ба Мовароуннаҳр кучида омада дохил мешаванд, ки дертар пайдоиши этникии худро гум карда, ба аҳолии маҳаллӣ омехта шуданд.

Хиониҳо-ҳайтолиҳо барои ташаккулбодии халқи тоҷик ҳиссае гузошта, давлати марказиятноки худро дар ҳудуди тоҷикнишин ташкил доданд ва то асри XIII бо тоҷикон омехта шуданд. Ҳайтолиҳо мустақилияти Осиёи Миёнаро аз Сосониён нигоҳ доштанд. То кунун ҷой ва пайдоиши забони тоҷикӣ маълум нест. Ҳаминро гуфтан ҷои аст, ки дар асрҳои IV-VI дар Сугд забони соқӣ, дар ноҳияҳои кӯҳии Тахористон ва Бадахшон забони соқӣ, дар водихҳои Тахористон забони бохтарӣ ва дар Хуросон забони - лаҳҷаи дарӣ ба ҷои забони портҳо ҷой доштанд. Забони ин халқиятҳо ба забони шарқии эронӣ мансуб буд, ки мувофиқи маълумоти маъхазҳо дар Тахористон 3 забон будааст, забони маҳаллӣ (шояд шарқӣ эронӣ бошад), тахорӣ ва туркӣ. Худи он халқиятҳо аз мардуми муқими ва кучманчӣ

таркиб ёфта буданд. Кўчманчиён ҳамонхое буданд, ки то ибтидои милод беистисно ҳама тоифаҳои шарқӣ эронӣ буданд, аз он ҷумла онҳое, ки ба иттиҳоди тоифаҳои сақой дахл доштанд. Аз асрҳои охири то милод ва аз ибтидои асрҳои милод сар карда, ба Осиёи Миёна дар баробари омадани гуруҳҳои эронизабон, инчунин кабилаҳои туркзабон низ дохил мешуданд. Алаҳусус дар давраи ҳокони Турк ба Осиёи Миёна кабилаҳои туркзабон ҳеле бисёр омаданд ва сокин гардиданд. Аз асрҳои VI-VIII сар карда, туркҳо дар таърихи этникии Осиёи Миёна мақоми муайяне пайдо кардан гирифтаанд.

Гуруҳҳои туркзабон бошанд, асрҳои VI-X дар сарзамини Сугд, Истаравшан, Фарғонаи Ҷанубӣ ва Кеш бисёр набуданд. Муносибати ҳаматарафаи тоҷикон минбаъд бо тоифаҳои туркзабон ҳарчӣ бештар ривочу равнак мегирифт. Байни ин ду халқ муносибатҳои дӯстона ва ҳешутаборӣ инкишоф меёфт. Онҳо минбаъд дар тамоми давраҳои таърихӣ паҳлӯ ба паҳлӯ истода, ба муқобили аҷнабиён мубориза бурдаанд. Дӯстии ҳамаи халқҳои Осиёи Миёна ва алаҳусус тоҷикону ўзбекҳо решаҳои устувор дошт ва дорад.

Дар Осиёи Миёна дар тӯли ҳазорон сол кўчманчиён ба тарзи муқими ҳаёт гузашта, зироаткор шуданд, ба таркиби он мардум дохил мешуданд, ки дар дехаи шаҳрҳо зиндагӣ мекарданд. Ҳамин ҷиҳат ҳам ҳеле муҳим мебошад, ки халқиятҳои гуногунизабон бо ҳамдигар ҳамсоя шуда, иртиботи зичи маданӣ, иқтисодӣ ва этникӣ барқарор менамуданд.

Шубҳа нест, ки никохи байни халқиятҳо ва дурага шудани мардум ҷой дошт ва дар ин бора маъхазҳои хаттӣ ҳам шаҳодат медиҳанд. Вале мардуми асосии Осиёи Миёна ба як наҷод Мовароуннаҳрӣ ё худ помиру фарғонӣ мансуб мебошад. Ин яке аз калонтарин шоҳҳои наҷоди аврупоӣ буда, онро антропологҳои шўравӣ Л. В. Опанин ва А. И. Ярхо ва баъзе дигарон кашф намуда, хусусиятҳои онро мукаммал сохтанд. Ин тип антропологӣ ҷунин нишонаву аломатҳо дорад, тарҳи рӯй паҳн набуда, балки каме ба пеш барҷаста аст ва ҳеле сермуй мебошад. Устуҳони руҳсораҳо аён нест ва худӣ рӯй ҳам рафидашакл намебошад, андозаи

бинӣ на калону хурд, тегдори хуштарҳо. Ранги чашмҳо асосан сиёҳ, вале дигар ранҳо ҳам ҳаст мўйҳо ҳам сиёҳ буданд. Намояндагони ин наҷод асосан миёнкад 166 - 167 см мебошанд.

Ба наҷоди мовароуннаҳрӣ тоҷикон, тозатарин намуни зоҳирии наҷоди онҳо дар симои тоҷикони кўҳистон ва ноҳияҳои даромадгоҳи Помир боқӣ мондааст ва ўзбекҳо аломати наҷоди мугул ҳеле аён ба назар мерасад.

Дар миёнаи ҳазорсолаи I милодӣ мугулнаҷод ҳеле зиёд мешаванд. Вале дар аввал мугулшавии симои наҷод нисбат ба раванди туркшавии забони он ҳеле сусттар буд.

Дар Осиёи Миёна дар давраҳои ибтидоии истилои арабҳо сугдӣ, фарғонӣ, хоразмӣ, ҳайтолӣ барин забонҳои шарқиронӣ паҳн шуда буданд. Забони портӣ, ки ба доираи забонҳои ғайриронӣ мансуб аст, дар аввалҳои асрҳои V-VI дар ҳоки Туркменистони Ҷанубӣ ва Хуросон умуман барҳам хўрда буд.

Навиштаҷотҳои форсӣ аниқтараш форсини миёнаи асри VII-VIII, ки дар ин давра дар ин ҷойҳо бо забони форсӣ тоҷикӣ, ки онро забони форсӣ дарӣ ё худ забони форсӣ ҳам номидаанд, гап мезаданд. Мувофиқи маълумоти пурарзиши Ҷаҳишёрӣ то ҳуди соли 742 дар Хуросон ҳати форсиро кор мефармуданд, эҳтимол ин хат дар асоси хуруфоти паҳлавӣ тартиб ёфта буд ва зимнан қотибонро мугон меномиданд. Мувофиқи ривояти ал-Мукаффаъ ва Макдисӣ ҳамчунин бармеояд, ки дар нимаи аввали асри VIII дар Балх забони форсӣ паҳн шуда буд.

Забони форсӣ аз Марв, Балх ва дигар марказҳои маъмури, иқтисодӣ ва маданияи Хуросони Шимоли ба тамоми Мовароуннаҳр интишор ёфта, ботадриҷ забонҳои шарқиронии Осиёи Миёна – сугдӣ, таҳорӣ (бохтарӣ)-ро фаро гирифт.

Санъати мусиқӣ, меъморӣ, кулолӣ, заргарӣ ва дигар соҳаҳои санъату маданияти халқи тоҷик ҳам дар давраи мазкур ҳеле ривоч ёфт.

Ҳамин тавр асри X дар шароити ҳукмронии соҳти феодали халқи яғонаи тоҷик пайдо шуд. Дар асрҳои XI-XII бошад, ба ташаккули халқи туркзабон шароитҳои

мувофиқе ба вучуд омаданд, зеро дар замони Қарохониён дар Осиёи Миёна миқдори туркҳо хеле зиёд шуд.

Асри X давраи феодализм мутараққӣ мебошад. Давлати Сомониён давлати феодалие буд, ки манфиати заминдорону тоҷирони калонро дастгирӣ менамуд. Ана ба хамин сабаб зикри рағиз чунин маънӣ надорад, косибӣ ва муомилоти пулӣ харғиз чунин маънӣ надорад, ки ин рағнаку ривоч боиси бехтар шудани аҳолии аҳли меҳнат мешуда бошад.

Соҳиби асосии обу замин давлат ва феодалҳои калон буданд. Вобаста ба хамин замин ба давлатӣ, феодалий, мулкӣ ва вақф тақсим мешуд. Мадракотӣ пешин шаҳодат медиҳанд, ки заминдорони хурд бо шиддати тамом шикаст хӯрда, хонавайрон мешуданд, ки маҷбур буданд, заминҳои худро «ихтиёран» ба феодалҳои калон диҳанд. Чунин раванд албатта дар асри X ҳам идома дошт.

Дар аҳли Сомониён ғайр аз мулкҳои ғайришартӣ, инчунин шартӣ, заминдорӣ шартӣ феодалий низ вучуд дошт, ки бар ивази хизмате инъом меёфт. Мувофиқи маълумоти баъзе маъхазҳои хаттӣ дар аҳли Сомониён қариб нисфи пули давлат барои маоши хизматчиён сарф мешуд ва гуё ғамин нуқта боиси пайдоиши он ақидаҳои мазкур гардидааст, маъхазӣ хаттӣ давраи баъдтар дар «Сӣсатнома» равшану возеҳ навиштааст, ки дар давраи Сомониён дар Хуросон иқтаъ дода намешуд.

Дар бобати табақҳои болоии синфи хуқмрон бошад, хуқумати марказӣ маҷбур мешуд, ки ба онҳо беш аз пеш замин инъом кунанд ва ягона қорё, ки аз дасташ меомад, барои мулкӣ меросӣ напудани ин заминҳо мубориза мебуд ва гуфтан лозим, ки ғамин муборизааш ҳам на ҳама вақт натиҷае медод.

Дар асрҳои IX-X болоравии муносибатҳои молино пулӣ боиси хеле вузъат ёфтани рентай замин гардид.

Дар воқеъ мувофиқи маълумоти маъхазҳои асрҳои IX-X хирочи виллоятҳои гуногуни Осиёи Миёна, ки ба шакли пул ҳисоб карда мешуд ва миқдори муайяне дошт, ки дар ин давра гуё ҳеҷ каму зиёд напудаст. Вале дар асл бошад, миқдори хироч сол аз сол зиёд мешуд. Зиддияти асосии дохили давлати Сомониён аз муборизаи ду синф - аз як

тараф, деҳқонону қосибон, аз тарафи диғар, синфи феодалҳо ва табақаи хуқмронии онҳо ба миён омада буд.

Ақсар вақт муборизаи синфӣ, ки бо баҳонаи иқтисодӣ масалан, зиёд шудани хироч ва ғайра сар мезад, ба худ пардае мепошид, ки он задухӯрди байни дини расмӣ ва бидъатхоро ифода менамуд ва гуфтан лозим, ки маълумон асосан зери байрақи хамин гуна бидъатҳо ба по меҳстанд. Чунин шӯришҳо дар Бухоро, Сиистон, Чағониён (Дехнав) ва диғар шаҳрҳо сар мезананд.

3. Иқтишофи илму фарҳанг дар давраи Сомониён

Бешубҳа яке аз сабабҳои неқном ғаштани хонадони сомонӣ дар таърих ба хотири нақши муҳим гузоштани ин сулола дар таъриху тамаддуни халқҳои Шарқ ба ҳисоб мерафт. Хизмати бузурги Сомониён он буд, ки амирони ин сулола бо раванди бедориву растохези фарҳангии мардуми тоҷик ҳамнаво ғашта, нагузоштанд, ки забону суннатҳои дерини ин марзу бум ба боди фаромушӣ супорида шавад. Нахустин иқдом дар ин ҷода аҳамият додан, ба забони форсӣ (тоҷикӣ) буд. Дар даргоҳу девони Сомониён забони форсӣ-тоҷикӣ ба забони давлатӣ мубаддал гардид.

Бо ишорати амири сомонӣ шоироне чун Рудақӣ бо забони форсӣ (тоҷикӣ) шеър иншо карда, бо супориши бевоситаи онҳо осори муътабаре чун «Таърихи шоҳон ва пайғамбарон»-и Муҳаммад Қарири Табарӣ ва «Савод-ул-аъзам»-и Абулқосим Ҳакими Самарқандиро бо забони форсии тоҷикӣ тарҷума карданд. Дар Бухоро китобхонаи машҳури «Савонех-ул-ҳикматайн» фаъолият мекард, ки нодиртарин асарҳо дар он қамъоварӣ шуда буданд.

Сомониён бо тақлид ба дарбори Бағдод шоиронро ба дарбор қамъ карда, муҷибӣ густариши адабиёти форсии тоҷикӣ гардиданд. Абуабдуллоҳ Рудақӣ (858-941) асосгузори адабиёти классикии форсу тоҷик дар аҳли Насри II ба авҷи иззату эҳтиром расида, барои тамоми шоирони минбаъдаи адабиёти мо чун намунаи тақлид хизмат кард. Ӯ дар тамоми намулҳои шеърӣ қувва озмуда, қасида рӯбӣ, ғазал сурудааст. Мазмуни ашъори ӯро асосан панду андарз, ғояҳои инсонпарварӣ, ҷавонмардӣ ташкил медиҳанд. Ӯ на танҳо шоир балки ҳофиз ва навозандаи забардаст буд.

Рӯдакӣ дар дарбори Сомониён, махсусан дар давраи Насри II ба мартабаи баланд расида, дар сафарҳои Марв, Нишопур, Сарахс, Ҳирот ва ғайра амирро ҳамроҳӣ кардааст. Доир ба шӯҳрату таъсири каломаш ёдовар шудани достони маъруфи сурудани шеърӣ «Бӯи ҷӯй Мӯлиён» ва ба Бухоро баргардонидани амири сомонӣ кофист.

Рӯдакӣ сад дафтар шеър ё як миллиону сесад ҳазор байт сурудааст, ки қисми ками он то ба рӯзгори мо омада расидааст. Ӯ асари «Калила ва Димна»-ро бо забони форсӣ - тоҷикӣ ба назм кашид, ки то рӯзҳои мо танҳо байтҳои ҷудогонаи ӯ бар ҷой мондаанд. Рӯдакӣ асосгузори касида дар адабиёти форсу тоҷик аст ва қасидаҳои «Модари май», «Даврони офтоб», «Шикоят аз пирӣ» аз хунари волои шоирии ин устоди бузург гувоҳӣ медиҳанд.

Ҳанӯз дар асрҳои гузашта хунари нотақрори шоирии Рӯдакӣ ро пай бурда, гузаштагон ӯро ҳамчун «устод» ёдовар шуда, ҳаққи «падари шеърӣ форсӣ» будани Рӯдакиро таъкид кардаанд. Зеро ӯ дар тамоми намуҳҳои шеърӣ кувва озмуда, онро поягузорӣ кардааст. Мардуми тоҷик бо ному осори Рӯдакӣ ифтихор менамояд.

Шоирони дигари ҳамасри Рӯдакӣ, Шаҳиди Балхӣ, Муродӣ ва дигарон низ пайравӣ аз сабки устод Рӯдакӣ кардаанд, ки бо номи «сабки хуросонӣ» машҳур аст. Робияи Балхӣ аз нахустин шоираҳои адабиёти форсу тоҷик аст, ки ашъори баландмазмуни ишқӣ сурудааст. Ӯ бо забони арабӣ ҳам шеър мегуфт. Шоир ва донишманди тоҷик Муҳаммад Авфии Бухорӣ дар асари худ дар бораи Робия мефармояд: «агарчӣ зан буд, аммо ба фазл бар мاردони ҷаҳон бихандидӣ. Ба назми арабӣ қодир, дар шеърӣ форсӣ бағоят мохир буд».

Дақиқӣ (ваф. 977) бошад камар барои сурудани «Шоҳнома» баст, вале бо қушта шудани ӯ ин қор ногамом монд ва ин рисолати ӯро Абулқосим Фирдавсӣ (934-1020) анҷом дод. Ин шоири бузургвор сӣ сол ранҷ кашида, дар 60 ҳазор байт «Шоҳнома»-и безаволро суруд. Ӯ дар симои Рӯстамӣ баҳодур ва қаҳрамони мусбат достони муборизаҳои фидокоронаи аҷдодони тоҷикро ба риштаи тасвир мекашад. Фирдавсӣ пеш аз ҳама ватанпараст буд ва меҳост, ки ҳамназодонаш дар шароити ноороми давр

муттаҳид гарданд, аз ин рӯ руҳияи эронӣро тӯрониён дар тасвири Фирдавсӣ ҳамеша ватанхоҳонаву қаҳрамонона аст. Ӯ ба ғайр аз қорнамоиҳои Рӯстам, симои ҷовидонаи шохони некноми ориёӣ Фаридун, Кайхусрав ва Хусрави Анушервонро тасвир карда, шохони кӯтоҳандешаву ситампешаро мазаммат менамояд. Дар саросари «Шоҳнома» Фирдавсӣ чун муаллими ахлоқ мардумонро ба некию некукорӣ даъват кардааст.

Ҳамзамон бо пешрафту шуқуфои назм илму фан низ дар аҳди Сомониён ҳеле тараққӣ кард. Забони илм арабӣ буд. Яке аз шохҳои илм, ки инсон ҳамеша ба он ниёзманд аст, илми тиб мебошад. Илми тиббӣ замони Сомониён бо ному қори Закариёи Розӣ (865-925) алоқаманд аст. Аз ӯ осори зиёди илмӣ бар ҷой мондааст, ки намунаи он «Китоб-ул-асрор», «Ат-тибб-ур-руҳонӣ», «Ат-тиб-ул-фуқаро» «Ал-қонун-ал-мансурӣ» ва ғайра мебошанд. Ин табиби ҳозиқ яке аз амирони сомониро низ табобат кардааст.

Абуалӣ ибни Сино (980-1037) низ зодаву парвардаи замон ва муҳити сомонист. Ӯ дар овони ҷавонӣ яке аз қадом сомониро табобат карда, ба подоши табобат иҷозат мегард, ки аз китобхонаи маъруфи Сомониён «Савонех-ул-хикмат» истифода барад. Пас аз барҳамхурии давлати Сомониён Сино нахуст ба Ҳоразм ва сипас ба Эрон паноҳанда шуда, то поёни умр ба табобат, таълифи китоб ва муддате ба қорҳои сиёсӣ, аз ҷумла вазорати Шамсуддавла, ҳокими Ҳамадон машғул мегардад. Аз ин ҳақими номвар ва донишманди мумтоз осори бузурге чун «Ал-қонун-фит-тиб», «Китоб-уш-шифо» боқӣ мондааст. Ӯ асари безаволи худ «Донишнома»-ро ба забони модарияш, яъне форсӣ-тоҷикӣ таълиф кардааст.

Илми таърихи тоҷик низ дар замони Сомониён бунёд гузошта шуд. Бештари осори ин давра бо забони илми он рӯзгор - арабӣ таълиф мегард. Намунаи бузурги асари таърихӣ ин давра асари Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ «Таърих-ар-русул вал-мулк» ё «Таърихи Табарӣ» мебошад. Ин асар ба таърихи умумиҷаҳонӣ бахшида шудааст ва яке аз муҳимтарин осори таърихӣ мардумони эронинажод мебошад. Бо ҳиммати амири сомонӣ Мансур ибни Нӯҳ донишманди фозил ва сиёсатмадори барҷаста Абуалии

Балъамӣ ин асарро соли 963 аз арабӣ ба форсӣ-тоҷикӣ тарҷума кард.

Таърихшиноси дигар Абубакр Муҳаммад ибни Ҷаъфар (Наршахӣ) мебошад, ки ӯ то мансаби сармуншии дарбори Сомониён расида буд. Вай солҳои 943 - 944 асари худ «Таърихи Бухоро»-ро бо забони арабӣ навишт, ки он бо номи «Таърихи Наршахӣ» низ маълум аст. Асар ба амир Нӯх ибни Насри Сомонӣ бахшида шудааст. Баъдтар асарро бо забони форсӣ-тоҷикӣ тарҷума намуданд.

Аз дигар наояндагони илму адаби асри X метавон аз Абуҷаъфар Муҳаммад Ал-Хоразмӣ (780-850) риёзидону мунаҷҷим ёдовар шуд. Ӯ ҷадвалҳоеро тартиб додааст, ки то кунун аҳамияти илмӣ худро аз даст надодаанд ва барои олимони минбаъда асоси корӣ гаштаанд. Абунасри Форобӣ (873-950) файласуфи машхур тарбиягӯтаи мактаби Бухоро беш аз 160 асар таълиф кардааст. Осори машхури вай «Китоб - фи-ақл-ил кабир», «Китоб - фи - ақл-ил сағир», «Китоб-ул-бурхон», «Уюн- ул-масоил» ба ҳисоб мераванд. Бештари асарҳои ӯ ба фалсафаву мантиқ бахшида шудаанд.

Илми ҷуғрофия дар замони Сомониён ба дараҷаи баланди худ расид ва ҳатто дар даврони минбаъда ҳам дигар ба он шукӯҳ азамат нарасид. Бузургтарин наояндагони ҷуғрофияи ин давра Абуабдуллоҳи Ҷайҳонӣ, Абуисҳоки Истахрӣ, Ибни Хурдодбех мебошанд, ки ҳар кадом осори пурарзиши ҷуғрофӣ таълиф намудаанд. Нахустин асари ҷуғрофӣ «Худуд-ул-олам» бо забони форсӣ-тоҷикӣ аз тарафи муаллифи номаълум дар аҳди Сомониён бо дастури амир Мансур ибни Нӯх офарида шудааст. Ин китоби арзишманд перомуни иқлим, обу ҳок, сарватҳои зеризаминии Хуросону Мовароуннаҳр маълумоти нодир медиҳад. Забони асар равону соф буда, арзиши баланди таърихӣ ҳам дорад.

Аҳди Сомониён замоне буд, ки ислом дар тамоми Хуросону Мовароуннаҳр ҷорӣ гардид. Сомониён барои аз дини арабҳои истилоғар ба ойини мардумӣ табдил додани ислом хидмат кардаанд. То аҳди ҳукумати хонадони Сомонӣ бештари тоҷикон хануз бар ойини зардушӣ буданд, вале Сомониён ба мардумӣ тоҷик ин воқеиятро талкин намуданд, ки ин дин ҳоси араб нест ва мардум ҳам сирати некуи

наояндагони ин хонадонро писандида, худро ба оғуши ислом партофтанд. Яке аз чехраҳои бузурги ҷаҳони ислом Муҳаммад Абуабдуллоҳ ибни Абулҳасан Исмоил ибни Иброҳим машхур ба Имом Бухорӣ (810-870) мебошад. Номи ӯ дар қатори бузургтарин олимони ҷаҳони ислом қарор дорад. Ба калами ӯ асарҳои «Таърих-ул-кабир», «Ал-адаб-ул-муфрар», «Таърих-ус-сағир» ва ғайра таълиф дорад. Аммо шӯхрати ҷаҳонӣ ӯ баъд аз таълифи асари арзишманди «Ал-ҷомеъ-ус-саҳах» пайдо гардид. Ин асар дар миёни мусулмонон пас аз Куръон маъруфтарин китоб ба шумор меравад.

Донишманди дигаре, ки аз мухити Осиёи Миёна ва ғайри фарҳангии асри сомонӣ бархоста, шӯхрати ҷаҳонӣ пайдо кардааст, Имом Тирмизӣ мебошад. Асари ӯ низ миёни китобҳои ҳадисӣ дар ҷаҳони ислом пазируфта шудааст.

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АСРҲОИ XI-XII

Накша:

1. Халқи тоҷик дар давраи салтанати Қарахониён ва Ғазнавиён
2. Осиёи Миёна дар ҳайати империяи Салҷуқиён
3. Давлати Ғуриҳо
4. Давлати Хоразмшоҳиён
5. Ҳаёти фарҳангии халқи тоҷик дар асрҳои XI-XII

Адабиёти истифодашуда:

а) асосӣ

1. Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. - Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. - С. 440 - 502.
2. История Таджикиской СССР. Под. общ. ред. Б. А. Антоненко. Душанбе, 1983. - С. 63-72.
3. История таджикского народа. Том III. Период развития феодального общества (XI-XV вв.). - Душанбе, 2013. - С. 29-122.
4. Хотамов Н., Довудӣ Д., Муллоҷонов С., Исоматов М. Таърихи халқи тоҷик. - Душанбе: Эр - граф, 2015. - С. 133-147.

а) тавсиявӣ

1. Караев О. История Караханидского каганата. - Фрунзе, 1983.
2. Мухторов А.М., Раҳматуллоев А.З. Таърихи халқи тоҷик. Душанбе, 2002.
3. Неъматов Н., Амиршоҳӣ Н., Мирбобоев А., Пирумшоев Х. Таърихи халқи тоҷик. Китоби дувум. Мӯъҷизаи классикии тоҷикон. Душанбе: Сарпараст; Ношир, 2008. - С. 53-83.

1. Халқи тоҷик дар давран салтанати Қарохониён ва Ғазнавиён

Ҳукмронии зиёда аз 120 солаи хонадони Сомониён хотима ёфт. Аммо баъди ин ҳам намояндаи Сомониён Абуиброҳим Исмоил ибни Нӯҳ аз маҳбас ҳалос ёфта, ба муқобили Қарохониён қариб шаш сол мубориза бурд. Абуиброҳими Сомонӣ дар Бухоро сарпаноҳ бурда, баъд ба Хоразм рафт ва аз ҷанговарони боқимонда ва тарафдорони Сомониён лашкар ҷамъ кард, то ки ба муқобили Қарохониён муборизаро давом диҳад. Вай дар задухӯрдҳои зиДДи Қарохониён шӯҳрат ёфта, аз ҳамин сабаб ба гирифтани унвони «Мунтасир» («Фотех») сазовор гардид.

Абуиброҳим Мунтасир соли 1000 ба Бухоро лашкар кашида, онро ба даст даровард. Мардуми Бухоро ўро гарму ҷӯшон истикбол гирифтанд. Бо номи Мунтасир танга сикка зада шуд. Ў дар ҷанг барои озод намудани Самарқанд ҳам дастболо шуд. Баъди ин хони Қарохониён лашкари зиёду пурзӯри худро ба муқобили Мунтасир фиристод ва онҳо ба осонӣ шаҳро ишғол карданд. Мунтасир роҳи Хуросонро пеш гирифт ва дар он ҷо ҳамроҳи ҳокими Хуросон Абӯалӣ Симҷурӣ ба ҷанги зиДДи Маҳмуди Ғазнавӣ бархост. Ин ҷанг натиҷа надод. Ў соли 1003 ба Мовароуннаҳр баргашта, ҷангӣ зиДДи Қарохониёнро сар кард. Дар муҳорибаҳои зиДДи Қарохониён ба Мунтасир қабилаҳои гузҳои туркзбон кӯмак расонданд, ки онҳо бештар дар наздикиҳои баҳри Ҳазар, Сирдарё ва ғирду атрофи баҳри Арал мезистанд.

Муҳорибаҳои аввал ба фоидаи Мунтасир анҷом ёфтанд. Қарохониён талафоти калон доданд ва 18 нафар саркардаҳои лашкаркашон асир афтоданд. Аммо дар ин

вақт дар байни сарлашкарони худӣ Мунтасир изхори норозигӣ ба амал омад ва худӣ ў аз тарс ба худ таъягоҳи нав ҷустуҷу мекард. Вай ба ҳамроҳии 700 ҷанговар аз дарёи Аму гузашта, дар наздикии Ашқободи имрӯза аз лашкари Хоразмшӯх шикаст хӯрд ва рӯ ба ҷониби Мовароуннаҳр овард.

Мунтасир барои ба даст овардани Бухоро аз Маҳмуди Ғазнавӣ ёрӣ талабид ва онро сари вақт гирифт. Дар назди Дабусия ба лашкари Насри Илоқхон зарба зад. Обруи Мунтасир рӯз аз рӯз меафзуд ва бисёр деҳаҳову шаҳрҳои Мовароуннаҳр ба тарафдории барқарор гардидаи сулолаи Сомониён бармехестанд. Саркардаи дастаҳои ғозӣён Самарқанд Ҳорис (бештар бо лақаби ибни Аламдор шӯҳрат ёфта буд) бо се ҳазор ҷанговар ба тарафи Мунтасир гузашт. Шайхҳои Самарқанд ба бисёр ғуломон силоҳ дода, ба кумаки Мунтасир равон карданд. Худӣ ғузҳо ба ёрии Мунтасир омаданд ва соли 1004 дар назди Бурнамуд (ғарбии Истаравшан) задухӯрди шадид ба вуқӯъ пайваст. Дар он ғалабаи комили Мунтасир бар Насри Илоқхон таъмин гардид, вале Мунтасир онро мустаҳкам карда натавонист.

Худӣ Насри Илоқхон аз нав лашкар ҷамъ карда, дар байни дашти Ҷиззах ва Ховос ба ҳуҷум гузашт. Ғузҳо, ки дар ҷангҳои пешин соҳиби ғанимати зиёд шуда буданд, майдони ҷангро монда, ба даштҳои худ равон шуданд. Дар лаҳзаҳои ҷанги халқунанда, яке аз сарлашкарони Мунтасир хиёнат карда бо 4 ҳазор нафар ҷанговар ба тарафи Қарохониён гузашт. Аз ин ҷиҳат Мунтасир дигар ҷангро давом надода, ба Хуросон равон шуд.

Абуиброҳими Мунтасир гарҷанде, ки шикаст хӯрда бошад ҳам фикри аз сари нав барқарор кардани сулолаи Сомониёнро дошт. Аммо дар муборизаҳои минбаъда низ қораш омад накард. Ў соли 1005 аз дасти сардорони қабилаҳои араб хоинона кушта шуд.

Заминдорони калони Мовароуннаҳр қушоду равшан Қарохониёнро ба истилои Мовароуннаҳр даъват мекарданд.

Давлати Қарохониён солҳои 90-уми асри X дар худуди Туркистони Шарқӣ (Ҳафтрӯд) таъсис ёфта буд. Асосгузори сулолаи Қарохониён Абдулқарим Бугроҳони муғулнажоди туркзбон буд. Давлати Қарохониёнро асосан ду қабила

яғмо ва чигилӣ барло карданд. Хонадони чигилӣ ба худ лақаби Арслонхон - Шер ва хонадони яғмо лақаби Бугрохон - шугурро гирифта буд. Онҳо дар сарнагун қардани давлати Сомониён нақши муассирро мебозиданд. Ҳарду қабила дар ихтиёри худ қувваи ҳарбӣ ва боигарии зиёде доштанд. Давлати Қароҳониёнро гох ин қабила гох қабилаҳои дигар идора мекард. Хангоми забти давлати Сомониён сардорони ин ду қабила Алӣ ва Бугрохон нақши асосӣ бозиданд ва дар байни Қароҳониён обрӯи зиёде доштанд, ки дар таърих бо номи хонадони «Алиён» ва «Ҳасаниён» машҳуранд. Таърихи сиёсии ин давра пур аз хунрезихо ва кашмакашиҳо буд.

Дар вақтҳои аввал имтиёзи сиёсиро авлоди «Алиён» соҳиб шуданд. Пас аз истилои Мовароуннаҳр онҳо ба сарзамини бузург соҳиб гардиданд, ки дар ғарбу ҷануб қад - қади Амуларё ба худуди давлати Ғазнавиён тул мекашид, дар шарқ бародари Наср Туғанхон Қошғарро ба даст даровард. Дар ин оғоз сардорони сулола гоҳо аз байни намоёндагони гуногуни хонадони «Алиён» ҳам интихоб мешуданд.

Дере нагузашта намоёндагони хонадони «Ҳасаниён» низ ба ҳокимият соҳиб шуданд. Мувофиқи маълумоти сиккаҳо писари Ҳасани Бугрохон - Юсуфи Қадархон соли 1005 Туғанхонро ронда, Қошғарро соҳибӣ кард.

Пас аз он хонадони Ҳасаниён ҷунун иқтидор пайдо кард, ки пас аз фавти писарони Алӣ унвони ифтихорӣ ва лақабҳои олиии сардори сулола ба онҳо насиб гардид. Аз соли 1026-1027 сардори Қароҳониён Юсуфи Қадархон буд ва дар муносибатҳои дипломатӣ ва дигар давлатҳо низ ӯ бо ҳамин сифат баромад мекард. Пас аз марги ӯ соли 1032 писараш Сулаймон лақаби Арслонхонро гирифта, ба сари ҳокимият омад ва сардори Қароҳониён гардид. Маркази амлоки хусусии ӯ шаҳрхон Баласоғун ва Қошғар буданд. Бародари ӯ Мухаммад бо номи Тугрохон, ки лақаби аҳамиятан дуюм ба шумор мерафт, ҳокимияти худро дар Исфаҳон ва Тироз (Хучанд) барқарор намуд. Пас муваффақияти ин хонадон фақат дар эътирофи зоҳирии сулоладорони онҳо ба тадриҷ «Алиён»-ро торафт бештар танг карда бароварда, вилоятҳои нав ба навро соҳиб мешуданд. Ҳатто Фарғона, ки мулки аслии «Алиён» буда, шаҳри

Узғанд пойтахти фотеҳи Мовароуннаҳр Наср ибни Алӣ ҳисоб мешуд, ба тахти тасарруфи Юсуфи Қадархон ва хусусан ду писари ӯ - Сулаймони Арслонхон ва Мухаммади Бугрохон дохил гардид.

Мовароуннаҳри фатҳкардаи Наср ибни Алӣ ҳам ба ихтиёри «Ҳасаниён» гузашт. Бухоро ва умуман тамоми Мовароуннаҳри марказиро ханӯз соли 1025 Алӣ Тегин, бародари Юсуфи Қадархон зери даст карда буд. Ҳарду бародар ба ҳамдигар муросо надоштанд.

Аз солҳои 40-уми асри X сар карда, шўҳрати Иброҳим ибни Наср (1046-1068) афзуд. Вай аввал соҳиби мулки хурде буд ва дар ҷавониаш лақаби Бӯрӣ-Тегин дошт ва ба дасти «Ҳасаниён» асир афтода буд. Аз ин ҷо гурехта, лашкар ҷамъ карда ба музофотҳои Хатлон, Ҷағониён, Вахш ҳамла овард ва онҳоро ба даст даровард.

Баъди ба сари ҳокимият омадани Иброҳими Тамғочон дигаргунии назаррас ба амал омад. Ӯ сиёсати мустақилро ба роҳ монд, Самарқандро пойтахт эълон кард. Қароҳониён дар нимаи дуюми асри XI дини исломо қабул карданд. Иброҳими Тамғочон писбати диндорон эътибори хоса пайдо кард.

Иброҳим ҷанде пеш аз вафоташ тахтро ба писараш Шамсул-малики Наср сулоранд ва вай қорҳои ӯро каму беш давом медод. Қароҳониён шарқии Фарғонаро аз ӯ кашнда гирифтанд ва шаҳри Хучанд барои ҳар ду давлати Қароҳониён сарҳад ҳисоб мешфт.

Минбаъд давлати Қароҳониён гирифтори тохтугози сулолаи Салҷуқиён - қабилаҳои бодиянишини (қабилаҳои қучманҷии қорводор) оғуз гардид. Салҷуқиён аввал ноҳияҳои алоҳидаро ба даст оварда ба Мовароуннаҳри Марказӣ ҳуҷум карданд. Ниҳоят соли 1089 Маликшоҳи Салҷуқӣ аз дарёи Аму гузашта, аввал Бухоро ва баъдтар Самарқандро тасарруф намуд.

Намояндаи бонуфузи хонадони Қароҳониён Мухаммад Арслонхон (1102-1130) буда ӯро қариб 30 сол салтанат рондааст. Дар ин вақт ба қорҳои биносозӣ ва дастгирии аъёну ашроф шўҳрат пайдо кард. Вале муддате нагузашта руҳониён ба муқобили ӯ сӯйқасд карданд. Арслонхон тавонист онро барҳам занад.

Давлати Қарахониён зиёда аз 200 сол ҳукмронӣ кард ва аз солҳои аввали мавҷудияташ ба муқобили давлатҳои Ғазнавиён, Салҷуқиён, Қарахитойҳо ва давлати Хоразм мубориза бурд.

Давлати Ғазнавиён давлати феодалии нимаи дуюми асри X буда, ба тӯфайли султудан ва тадриҷан барҳам хӯрдани давлати Сомониён дар Афғонистон барпо шудааст. Шаҳри Ғазна пойтахташ буд ва ин сулола номашро аз ҳамин шаҳр гирифтааст.

Дар таъсиси давлати Ғазнавиён хизмати Алптегин калон аст. Вай дар дарбори Сомониён аз ғулом, навқари оддӣ то мансаби хоҷиби бузург расид. Дар синни 35 солагӣ мартабаи сипахсолор (сарфармондеҳи лашкар)-ро гирифта, яке аз сарватмандони замон буд. Соли 961 ҳокими Хуросон таъин шуд ва аз заиф шудани давлати Сомониён истифода бурда, дигар ба он итоат накард. Ниҳоят дар байни ӯ ва амири Сомонён дар Балх задухӯрд рӯй дод ва Алптегин зафар ёфт. Баъди ин ба шаҳри Ғазна лашкар кашида, дар ҷанги хунину дарозмуддат ғалаба ба даст даровард.

Дар замони Алптегин яке аз ҳешовандонаш Сабуктегин, ки ин ҳам дар гузашта ғулом буд, ҳамчун лашкаркаш ном мебарорад. Сабуктегин асосгузори сулолаи Ғазнавиён (963-1186) буд. Баъди вафоти Алптегин сарбозон султон Сабуктегинро интихоб мекунанд. Дар давоми салтанати Ғазнавиён аз ҳисоби забти музофотҳои Афғонистон васеъ мешавад. Сабуктегин дар яке аз ҷангҳои ҳокимони Балх ва Хуросон ба амири Сомонӣ Нӯҳи II кӯмак карда буд ва ӯ барои хизматаш Хуросонро ба писари Сабуктегин Маҳмуд бахшид. Даре нагузашта соли 997 Сабуктегин вафот кард ба тахт писари калониаш Маҳмуд (998-1030) нишаст. Аз тарафи шимол Қарахониён ва аз ҷануб Ғазнавиён ба муқобили Сомониён ҳучум карданд. Дар давраи Маҳмуди Ғазнавӣ давлати Ғазнавиён хеле тараққӣ карда буд.

Султон Маҳмуди Ғазнавӣ аз соли 1002 то соли 1026 беш аз 15 маротиба ба Ҳиндустон лашкар кашид. Онро хароб кард ва илова бар ин сарвати фаровон, 350 фил ва 57 ҳазор ғулом ба Ғазна овард. Соли 1024 ба Балх омада, аз

дарёи Аму гузашта Ҷағониён, Кубодиён ва Ҳатлонро тасарруф кард.

Забткориҳо ва муҳорибаҳои Султон Маҳмуд боиси вазнин гардидани аҳолии халқи захматкаш гардид. Аз халқ андозҳои гароне рӯёндааст. Соли 1011 дар Хуросон гуруснагӣ ба амал омад.

Султон Маҳмуд ба муқобили ҳар гуна бидъатҳо (ҷараёнҳои динӣ) мубориза мебурд, ки аз ин ҳама бештар пайравони қарматӣҳо талаф шуданд. Танҳо соли 1029 ҳазорҳо нафарро аз дами тег гузаронд ва молу мулкашонро мусодира кард.

Султон Маҳмуд шахси бераҳм ва ҳарис буд. Новобаста ба ҳислатҳои бадаш, вай лашкаркаши бузург ва матинирода низ буд. Дар давраи ӯ шаҳри Ғазна ба шаҳри сараҳолитарин табдил ёфт. Дар шаҳр шумораи қасрҳо, мадрасаю масҷидҳо ва кушкҳои давлатмандон меафзуд. Ғазна ҳамчун шаҳри тичорату пешоварӣ ва тамаддун шӯҳратманд гашта буд. Ба дарбори худ шоирону уламои зиёдеро даъват намудааст. Аз рӯи гуфтаи муаррихон бо сарвари Абулқосим Унсурӣ дар дарбори ӯ 400 шоир гирд омада буданд. Бо вучуди ин соҳаҳои кишоварзӣ, ҳунаремандӣ ва робитаҳои байни музофотҳо рӯ ба таназзул ниҳоданд.

Ҳамаи ин баъди вафоти Султон Маҳмуд 1030 бараъло ҳис карда мешуд. Дар замони ҳукмронии писараш Масъуд зиддиятҳо тезутид мешуданд. Ҳатто як қатор ҳокимони маҳаллӣ худро мустақил эълон карда, порахури мекарданд ва худсарона аз халқ андоз меситониданд. Соли 1030 дар Тус ба муқобили тартиботи мавҷуда шӯриш ба амал омад. Соли 1034 музофоти Хоразм аз итоати Ғазнавиён баромад ва бо Қарахониёну Салҷуқиён забон як карда ба Хуросон ҳучум оварданд.

Соли 1035 туркҳои салҷуқӣ ба Хуросон лашкар кашида, қисми зиёди онро бо шаҳри Нишопур ба даст оварданд. Масъуди Ғазнавӣ соли 1040 дар Дандонакон наздики Марв аз Салҷуқиҳо шикаст хӯрд. Ин яке аз ҷангҳои буд, ки бори аввал сарватмандони Нишопур ва Марв Салҷуқиёро дастгирӣ намулданд. Соли 1041 Масъуд аз ҷониби тарафдорони бародараш кушта шуд. Салҷуқиён ба

Хуросон, Балх ва Ҳирот соҳиб шуда, иқтидори давлати Ғазнавиён суғ бардид.

Лашкари дуҷумин давлати тоҷикон Ғуриён, ки охири асри XI аввали асри XII дар қисми ғарбии Афғонистони кунунӣ ба вучуд омада буд соли 1151 шаҳри Ғазнаро ба даст даровард ва Ғазнавиён маҷбуран ба Ҳиндустон гурехта, шаҳри Лоҳурро пойтахт эълон карданд. Соли 1186 Ғуриҳо ба он ҷо ҳам лашкар кашида, давлати Ғазнавиёнро пурра аз байн бурданд.

2.Осиёи Миёна дар давраи Салҷуқиён

Дар миёнаи асри XI қабилai туркмании оғузҳо дар даштҳои водии Зарафшон суқунат дошт. Маҳмуд барои дар Хуросон маскан шудани онҳо иҷозат дод, аммо намедонист, ки рӯзе онҳо пурқувват шуда ба давлати ӯ зарба мезананд.

Саркардаи Салҷуқиён Туграл (1038-1063) худро ҳокими тамоми Хуросон эълон кард. Даре нагузашта Туграл Курдистон, Арманистон, Озорбойҷон ва Ироқро тасарруф намуда, давлати Қарахониёнро ба итоати худ даровард. Туграл шаҳри Рай (Эрон)-ро пойтахт эълон намуд ва шаҳри Марв пойтахти бародараш Қағрибек қарор гирифт.

Халифаи Аббосиён дигар илоҷ наёфта, маҷбуран Тугралро ҳамчун султон ва подшоҳи Шарқи Ғарб эълон кард. Туграл халифаро чандон эътироф намекард. Баъди вафоти Туграл бародараш Алп-Арслон (1063-1072) ба сари ҳокимият омад ва замини Салҷуқиёнро аз ҳисоби забткориҳо васеъ намуд. Дар аҳли салтанати Қалолиддини Маликшоҳ (1072-1092) давлати Салҷуқиён аз соҳилҳои баҳри Миёназамин то сарҳади Чин доман паҳн кард. Вай ба дарбораш одамони бомаърифатро даъват намудааст. Онҳо қорҳои илмӣ - тадқиқотиро ба роҳ мемонданд. Вазирӣ хирадмандӣ ӯ муаллифи асари машҳур «Сиёсатнома» Низомулмулк дар пойдор ғардонидани давлати Салҷуқиён ва чамъ кардани аҳли адаб ба дарбор хизмати беандозае карда буд.

Худуди давлати онҳо ҳеле васеъ буд. Аз баҳри Миёназамин сар карда, то сарҳади давлати Чин тӯл мекашид ва пойтахташ шаҳри - Исфаҳон буд. Чунин давлати бузург танҳо бо қувваи силоҳ нигоҳ дошта мешуд. Пас аз Маликшоҳ давлат суғ мешавад. Муборизаҳои байниҳудии

Салҷуқиён барои тоҷи тахт авҷ мегирад ва дар ин мубориза ҳокими Хуросон Санҷар ғолиб мебарояд.

Соли 1118 давлати бузурги Салҷуқиён ба ду қисм ҷудо шуд. Яке Эрони Ғарбӣ, Озорбойҷон, Ироқ, ки пойтахташон Ҳамалон буд. Қисми дуҷум то Хуросон, Мовароуннаҳр, Хоразм ва Сиёстон иборат буд ва пойтахташ Марв қарор дошт. Шаҳри Марв ҳеле зебо ва бо қитобхонааш машҳури дунё гашта буд. Султони ҳаштумини Салҷуқиён, Санҷар номи Султони бузургро гирифт.

Дар соли 1141 дар байни Салҷуқиҳо ва Қарахитиҳо дар дашти Катвон (наздикии Самарқанд) ҷанги шадид ба амал омад. Дар он лашкари Султон Санҷар ҷикаст хӯрд ва тамоми Мовароуннаҳр ба дасти Қарахитиҳо гузашт. Дар музофоти Балх шӯрише ба амал омад, ки барои паҳш кардани он султон Санҷар лашкар равон кард, аммо ҷикаст хӯрда, худаш асир афтод. Соли 1156 аз асири гурехта роҳи пойтахташ - шаҳри Марвро пеш гирифт ва даре нагузашта вафот кард. Соли 1190 давлати Салҷуқиён пурра барҳам мехурад.

Аз мулкҳои Салҷуқиён дар Осиёи Миёна танҳо Хоразм мустақил буд ва шӯҳраташ меафзуд. Бо ҳамин туркзабонҳо дар Осиёи Миёна суқунат пайдо карданд. Акнун бо ду забон туркӣ ва тоҷикӣ ҳарф мезананд.

Яке аз бузургтарин донишмандон ва сиёсатмадорони замони Салҷуқиён Қисмиддин Абӯали Ҳасан ибни Алӣ ибни Исҳоқ ат-Тусӣ (Низомулмулк) буд. Низомулмулк соли 1017 дар музофоти Туси Хуросон ба дунё омадааст. Ӯ дар давраи ду султон Алпарслон ва Маликшоҳ қариб 30 сол давлатро идора кардааст (1063-1092). Маҳз ба туфайли қордониву хирадаш ба гирифтани номи «Низомулмулк» сазовор ғардидааст. Вай дар қорҳои идораи давлатӣ таҷрибаи Сомониёнро истифода бурдааст. Хизмати Низомулмулк дар таъшили мактабу мадрасаҳо ҳеле қалон аст. Бо пешниҳоди ӯ дар шаҳрҳои Нишопур, Ҳирот, Бағдод, Балх, Марв ва ғайра мадрасаҳо таъсис ёфтанд. Соли 1079 тақвими шоир ва олими машҳур Ҳумари Ҳайём ки бо номи «Тақвими Маликшоҳ» машҳур аст, мураттаб ғардид. Ин тақвим дар Аврупо аз тарафи Папа Григорий XIII танҳо соли 1582 интишор

гардид. Низомулмулкро иртиҷоъларастон соли 1092 ба қатл расониданд.

3. Давлати Ғуриҳо

Дар асрҳои миёна кишвари кӯхистонеро, ки дар сарғаи Ҳарирруд воқеъ гардида буд ва аз Ҳирот то Бомӣён ва то ҳудуди Кобулу Ғазна вусъат дошт, мамлақати Ғур меномиданд. Ин мамлақат аз тарафи Ғарб, Шимол ва Шарқ бо сарзаминҳои мепайваст, ки аз қадиммулайём тоҷикон зиндагонӣ мекарданд. Қисмати зиёди аҳолии Ғур аз қабилаҳои кӯхистони тоҷикӣ иборат буд.

Иқлими мусоид ва обҳои фаровони ин мамлақат барои тараққи додани чорводорӣ ва зироаткорӣ ҳеле қулай буд. Муаррихони асрҳои X-XI ба табиати Ғур баҳои баланд дода, онро ватани бихишт номиданд. Дар мамлақати Ғур истихроҷи маъдан ва таҳияи олоти фулузӣ нисбат ба он замон ба дараҷаи ҳеле баланд расида буд, ки бо силоҳ ва либосҳои ҷангиаш шӯҳрат дошт.

Муаллифи асари XIII Ҷузҷонӣ, ки ҳудуд аз Ғур буд, дар воқеъаномии таърихӣ худ (асрҳои IX-X) ба қабिलाҳо тақсим шудани аҳолии Ғур ва бо ҳам ҷангидани онҳоро зикр намулдааст. Дар мамлақати Ғур муносибатҳои гуломдорӣ мавҷуд буд. Зеро аз он ҷо гуломони зиёд мебурданд.

Дар охири асри X вилоятҳои ҷудогонии мустақили мамлақати Ғурро подшоҳон (маликҳо) идора мекарданд. Онҳо бештар ҳамчун пешвои қабил ва тоифаҳо буда, фақат якҷанд қабिलाҳоро ба зери тобеияти худ мебароварданд. Ғуриҳо ҳанӯз усулҳои кӯҳнаи идоракунӣ аҷдодири истифода мебурданд. Дар сари ҳар вилоят ду пешво, яъне ҳоким ва сипаҳсолор буд, ки ҳукуматро байни худ тақсим мекарданд.

Муносибатҳои феодалӣ нисбат ба Мовароуннаҳр ва Хуросон дар ин ҷо дертар ба амал омаданд. Зеро, дар он ҷо ҳанӯз асрҳои X-XI муносибатҳои падаршохӣ-авлодӣ ва нимфеодалӣ боқӣ монда буданд. Ҳокимони вилоятҳои ҷудогона тадриҷан ба феодал табдил ёфта, дар ҳар як вилоят ба худ унвони махсус мегирифтанд. Онҳоро дар вилояти Мандеш малик ё худ меҳтар (баъдтар Ғуршоҳ), дар вилояти Тамрон ва Тамазон «варанда» ва дар Вармишон «вармишпат» меномиданд.

Дини ислом дар мамлақати Ғур ҳам, ба мисли дигар вилоятҳои кӯхистони тоҷик ҳеле суғай гардид. Ба хилофати Араб муяссар нашуд, ки ин мамлақатро пурра зери тасарруфи худ дарорад. Аҳолии озодидӯсти он муддати дуру дароз ақидаҳои қадимаи мазаҳбии худро нигоҳ дошта, ҳатто то миёнаҳои асри XI баъзе қабिलाҳо дини исломро қомилан қабул накарда буданд.

Истиқрори соҳти феодалӣ дар мамлақати Ғур, ҷун дигар мамлақатҳои Осиёи Миёна дар натиҷаи муборизаи синфӣ ба амал омад.

Дар соли 907 дар ноҳияи Ҳирот ва Ғур шӯриши халқии қарматӣҳо ва маздакиён сар зад. Низомулмулк (асри XI), дар хусуси ин шӯриш ҷунун менигарад. «Дар доманаҳои кӯхистони Ғур ва Ғарҷистон марде бо номи Бӯбилал пайдо шуда, аз ҳар табақа мардум ба гирди ӯ аз вилояти Ҳирот ва ноҳияҳои атроф одамони сершумор ба ҳузури ӯ расида, савганд ёд мекарданд, ки нафароти онҳо аз 10 ҳазор мутаҷовиз иборат буда, ёғиҳо дар доманаи кӯҳи Ҳирот падида омада, ошқоро ақониди қофирот ва сарматихоро ёллон қарданд, ки онҳо ақсар ҷуллон ва зоръ буданд». Мардуми он ба муқобили муштғӯрони худ борҳо шӯриш бардоштааст. Шӯриши қалонтарини онҳоро ҳанӯз Исмоили Сомонӣ паҳш қарда буд.

Асосгузори ин ҳонадон Шансаб ибни Хурнак буд ва аз ҳамин сабаб ба худ номи сулолаи Шансабро гирифтааст.

Ҳанӯз дар охири асри X пешвои қабиллаи Шансабонӣ - асосгузори давлати Ғуриён - Сури Сайфуддин ибни Иззуддини Хусайн ҷандин қабिलाҳоро ба зери итоати худ дароварда, нуфузаширо дар байни ин кишвар афзуд. Дар нимаи дууми асри XII ҳокимони музофоти Мандеш ба дигар музофотҳо ғалаба қарда, заминҳояшонро васеъ қарданд. Дар аввал пойтахти Ғуриён Фирузкӯҳ буд, вале баъди ғалабаи қомил бар давлати Ғазнавиён шаҳри Ғазнаро пойтахт интихоб намуданд.

Солҳои 1156-1206 давлати Ғуриён ба дараҷаи олии тараққиёт расид. Иқтисодиёт ва маданият пеш рафтанд. Дар ин солҳо ҳудуди Хуросон, Сиистон, музофоти Ҳиндустон, Синд, Панҷоб, Қашмир ва инҷунин вилоятҳои ҷанубии

Тоҷикистону Ўзбекистони имрӯза, аз ҷумла Вахш, Ҷағониён, Хатлон, Шугнон, Вахон ва ғайраро дар бар мегирифт.

Душмани ашаддии давлати Гуриён Ҷазнавиён буданд. Ҷазнавиён барои ба итоати худ даровардани сулолаи Шансабониён бисёр кушишҳо ба харҷ доданд. Дар солҳои 40-уми асри XII баробари ба Иззуддини Хусайн гузаштани ҳокимият дигаргунии кулӣ ба амал омад. Иззуддин ҳафт писари ҷасуру кордон дошт ва онҳо барои васеъ намудани замини давлаташон хизмати босазое кардаанд. Бародарон замини алоҳида доштанд ва ба яке аз бародарон дар солҳои аввал итоат мекарданд.

Нахустин султони Ғур Сайфуддини Суғӣ буд. Сулолаи Шансабониён рӯз аз рӯз пурқувват мешуд, ки аз ин давлати Ҷазнавиён дар тарсу ҳарос мемонд, сонӣ, дар байни бародарон низ барои ҳокимият муноқиша ба амал омад. Ҷазнавиён аз ин истифода бурда, Малик Кутбиддинро ба дарбори худ даъват мекунанд ва соли 1147 ӯро заҳр дода мекушанд. Ин рафтори ваҳшиёна боиси қаҳру ғазби хонадони Шансабониён мегардад. Сайфуддини Суғӣ бо қувваи зиёд ба муқобили Ҷазнавиён бармехезад ва Баҳромшоҳи Ҷазнави ба ин тоб наоварда, ба Ҳиндустон меғурезад.

Ҷазнавиён дар таърихи зиёда аз 180-солаи худ бори нахуст шикаст хӯрда, пойтахтро монда, фирор мекунанд ва Султон Сайфуддини Суғӣ ба тахт мешинад. Вале Баҳромшоҳ ҳамон сол бо лашкари зиёде омада, голиб мебарояд. Ӯ Сайфуддини Суғиро асир мегирад ва ба қатл мерасонад. Бародари диғар Шаҳобуддин Ҷавран ба муқобили Ҷазнавиён лашкар кашида, соли 1150 Ҷазнаро ғатҳ менамоянд. Бо амри ӯ шаҳри Ҷазна ба оташ дода мешавад. Бинобар ин дар таърих бо номи шохӣ «ҷаҳонсӯз» маълум аст. Баъд аз ин ба давлати Салҷуқиён зарба зада, ҳудуди тасарруфкардаи давлати Ҷазнавиён, ки то Ҳиндустон тӯл кашида буд, ба зери итоати Гуриён меғузарад. Соли 1186 Шаҳобуддини Ғуӣ шаҳри Лоҳурро ишғол карда, онро пойтахти давлати Гуриён эълон кард. Бародари ӯ Ғиёсуддин Мухаммад Хуросонро ба даст даровард, вале байни ӯ ва шохони Хоразм ҷанги сахте ба вуқӯъ пайваست. Қувва ва маҳорати ҷангии Шаҳобуддин ҷунон пурзӯр буд, ки ба

муқобили Султон Санҷари Салҷуқӣ бармехезад. Лекин туркҳо ба онҳо хиёнат карда, онҳоро асир мегиранд.

Дар охири Султон Санҷар Шаҳобуддин ва писараш Сайфуддинро бо ҳамроҳии бародаронаш Ғиёсуддин озод карда, дар муҳорибаи зидди ғузҳо истифода мебарад.

Дар давраи ҳукмронии Шаҳобуддин ҳудуди сулолаи Шансабониён васеъ мешавад. Хусусан дар замони салтанати бародарон султон Ғиёсуддин ва султон Муиззуддин давлати Гуриён рӯз то рӯз пурқувват мегардад. Ин ду бародар бешубҳа сутуни хонадони Шансабониён буданд. Онҳо шаҳрҳои музофотҳои ғирду атрофии Ҳирот, Фушанҷ, Толикон, Маймана, Фороб, Панздек, Марвруд ва Балхро ба даст дароварданд.

Соли 1190 баъди барҳам хӯрдани сулолаи Салҷуқиён Хоразмшоҳиён тадриҷан ба заминҳои Салҷуқиён даст дароз карданд. Аммо бародарон Ғиёсуддин ва Муиззуддин пеши роҳи Хоразмшоҳиёро ғирфтанд ва Нишопуру Марвро ғатҳ карданд. Мухаммади Хоразмшоҳ ба назди онҳо элҷи фиристод, вале қораш барор нағирфт. Умуман бародарон дар кишваркушоӣ муваффақиятҳои калон ба даст дароварданд. Аммо марғ ба онҳо имконият надод, ки нақшаҳои қашидаашонро амалӣ гардонанд. Ғиёсуддин соли 1203 ва Муиззуддин соли 1206 вафот карданд. Баъд аз вафоти онҳо дар байни ворисонаш муборизаҳои хунин авҷ мегирад, ки оқибат ба мановеи туркҳо анҷом меёбад, ва давлати Гуриён аз байн рафт. Дар замони тобеи Ҷазнавиён будан, Ғуриҳо шаҳри Бомиён ва як қисми Таҳористонро ба даст дароварда буданд.

Дар охири асри XII давлати Хоразмшоҳиён хеле пурзӯр мешавад ва ба заминҳои Гуриён тез-тез ҳуҷум меоварданд.

Хоразмшоҳиён соли 1204 Хуросонро забт карданд. Султон Шаҳобуддин ба Урганҷ ҳуҷум карда, онро ба муқосира мегирад. Дар ин асно Мухаммад Хоразмшоҳ бо қарахитонҳо забон як карда, ба муқобили давлати Гуриён бархостанд. Дар натиҷа лашкари Гуриён шикаст меӯрад. Шаҳобуддин тавонист, ки бо як маҳорати баланд дар байни иттифокчиён низоъ андохта, Мухаммад Хоразмшоҳро ба тарафи худ кашад ва бо ӯ сулҳ бандад. Дар ибтидои соли

1206 Шахобуддин бар зидди қарахитонҳо лашкар кашид, вале ногаҳон аз дасти қотиле қушта мешавад. Ин зарбаи вазнин барои Ғуриён буд. Баъд аз ин давлати Ғуриён ба инкироз дучор гардид. Худи Хоразмшоҳ аз ин фурсат истифода бурда, Хирот ва дигар мулкҳои Ғуриёро ишғол намуд. Солҳои 1206-1212 дар байни бародарон барои Фирузкӯх, ки ханӯз маркази асосӣ ҳисоб меёфт, муҳорибаҳои хунин давом доштанд. Давлати Ғуриён дар муддати кӯтоҳ ба 3 қисм ҷудо шуд ва бо ҳамин раванди таназзули давлати Ғуриёро тезонида, давлат аз байн рафт.

4. Давлати Хоразмшоҳиён

Давлати Хоразмшоҳиён баъди шикасти Салҷуқиён соли 1141, ки тобей он буд, пурқувват мешавад. Хоразмшоҳ унвони шохони Хоразм буд ва ханӯз пеш аз дини ислом вучуд дошт ва онҳоро то асри XIX бо ҳамин ном мешинохтанд. Таърих чор сулолаи Хоразмшоҳиёро медонад.

Бузуртгарини он сулолаи чорум аст, ки ба номи «Хоразмшоҳиёни Бузург» ном гирифтааст. Ба ин хонадон Ануштегини Ғалча соли 1077 асос гузоштааст. Ӯ дар дарбори Салҷуқиён обрӯ пайдо карда, дар замони ҳукмронии Маликшоҳи Салҷуқӣ ҳокими Хоразм таъин мешавад. Ӯ нахустин бор номи «Хоразмшоҳи Бузург»-ро гирифтааст. Набераи ӯ Отсиз (1127-1156) ҳокими Хоразм гардида, барои пурқувват гардидани давлати Хоразмшоҳиён ва аз тобеъияти Салҷуқиён баровардани қаламрави худ сазо ҷушиши зиёде намудааст. Отсиз асосгузори ҳақиқии давлати Хоразмшоҳиён ҳисоб меёбад. Вай се маротиба ба муқобили Султон Санҷари Салҷуқӣ лашкар кашид, аммо шикаст мехӯрад. Лекин тавонист, ки барои таъмини истиқлолияти Хоразм шароит муҳайё созад ва ба ин мақсад низ расид. Писари ӯ Алпарслон (1156-1172) барои забти Мовароуннахру Хуросон лашкар кашид ва комёб ҳам гардид.

Хоразм, махсусан дар давраи ҳукмронии писари Алоуддин Мухаммад Текеш (1172-1200) ҳеле тараққӣ кард. Душманони асосии Хоразм қарахитонҳо буданд. Худи Текеш элчии қарахитонҳоро қатл кард. Ин рафтори Текеш

қаҳру газаби қарахитонҳоро дучанд намуд. Текеш шаҳрҳои Нишопур ва Марвро забт мекунад.

Дар давраи Текеш давлати Хоразмшоҳиён ҳеле тараққӣ карда, пеш рафт. Текеш дар яке аз мактубҳои худ ба ноиби дар Хуросон буда, менависад, ки дар байни табақаҳои гуногун робитаҳои дуруст барқарор намояд, баробарии турку тоҷик бошад. Яъне қисми мардуми Хоразм тоҷик будааст. Пас аз вафоти Текеш писараш Мухаммад (1200-1220) ба сари ҳокимият омад. Вай сиёсати забткоронаи падарашро давом дод. Ба ӯ лозим омад, ки Хуросонро аз нав аз дасти Ғуриён гирад. Соли 1203-1204 бо дастгирии қарахитонҳо Хиротро низ забт кард. Дар ҷавоб Султон Мухаммад Шаҳобуддини Ғурӣ ба Урганҷ ҳучум овард, ки Мухаммад ӯро низ торумор кард. Даре нагузашта, соли 1206 Шаҳобуддин аз тарафи ҷосуси худ қушта шуд. Баъди забти Хирот Мухаммад Хоразмшоҳ дар фикри забти Мовароуннахр шуд. Бинобар ин ӯ аз шӯриши зидди садри Бухоро Мухаммад ибни Аҳмад истифода карда, солҳои 1206-1207 Бухороро ба даст даровард ва сардори шӯриш Малик Санҷарро асир гирифта, ба Урганҷ фиристонд. Баъд аз пахш кардани шӯриш Мухаммад Хоразмшоҳ дар солҳои 1210-1212 ба Қарахитонҳо ва найманҳо дастболо шуда, худро «Искандари дуюм» ва «Султон Санҷар» зълон кард. Аз солҳои 1213-1214 сар карда, ҳамчун Мухаммад Хоразмшоҳ ном баровард.

Мухаммад Хоразмшоҳ худди кунунии Афғонистону Эронро ба даст оварда, аз халифаи Ироқ Носир талаб кард, ки номи ӯро дар хутба ҳамроҳ кунад ва халифа ин талаби ӯро рад кард. Аз ин рафтори Носир ба ғазаб омада, соли 1217 ба Ироқ лашкар кашид. Лекин муқобилияти қурдҳо ва хунокии қаҳратун ӯро маҷбур сохтанд, ки пас аз талафоти зиёд ақибнишинӣ кунад.

Ҳамин тавр, Мухаммад Хоразмшоҳ давлати калонеро ташкил дод, ки қувваи асосии он қипчоқҳо буданд. Торочу гораатарҳои қипчоқҳо халқи мазлумро ба дод овард. Ашрофони қабилаҳои қипчоқ бо роҳбарии модари Мухаммад Турконхотун дар давлат нуфузи калоне пайдо карданд. Аз сиёсати бадбинона нисбат ба халифа, рухонӣ аз ӯ рӯ гардониданд. Халқи мазлум ҳам аз сиёсати ӯ норозӣ

буд. Хатто модараш сиёсати пешгирифтиаи ӯро ҷонибдорӣ намекард. Аз ин ҷост, ки давлати Хоразмшоҳиён дар зерӣ зарбаи аввалини муғулҳо нест карда шуд ва ғаёлияти худро катъ кард.

Яке аз дигаргуниҳои иҷтимоие, ки дар Мовароуннаҳр дар асрҳои XI-XII ба вучуд омада буд, ин аз байн рафтани табақаҳои деҳқонон яъне соҳибони мулкӣ меросии падарӣ буд. Онҳо ки ханӯз дар аввалҳои асри XI дастаҳои яроқноки худро нигоҳ медоштанд, дертар аз онҳо бенасиб гашта, бо иқтаъдорон баробар гаштанд. Феодалони рӯхонӣ гайр аз даромади заминҳои мулкӣ аз вақф ҳам даромади зиёде ба даст медароварданд.

Барзгарони сокини ин заминҳо меҳнат карда, то 50 % ҳосилро ба иқтаъдор медоданд. Иқтаъдорон ҳукуки зиёди сиёсӣ маъмури доштанд ва ҳатто метавонистанд баъзан ба муқобили давлати дигар лашкар бикашанд. Одамони бомаърифату пешкадами замон аз хусуси оқибатҳои нохуши иқтаъ борҳо огоҳ карда буданд. Муаллифи асари машҳури замон «Сиёсатнома» Низомулмулк навишта буд, ки дар аҳли ҳукмронии сулолаи Сомониён ва Ғазнавиён ба лашкар иқтаъ намеододанд, балки ба ҳар яке дар як сол чор бор аз хазина ба тариқи нақдина маош медоданд. Додани иқтаъ хусусан, дар замони ҳукмронии қарахониён ва Салҷуқиён дар Мовароуннаҳру Хуросон авҷ гирифт.

Ҳодисаҳои ҷой дошт, ки табақаҳои гуногуни пешоварон, ҳатто рӯхониён, козиҳо, уламо, ашроф, давлатмандон ва дигарон дар итоати иқтаъдор буданд.

4. Ҳаёти фарҳангии халқи тоҷик дар асрҳои XI - XII

Баъд аз барҳам хӯрдани давлати Сомониён дар қаламрави он давлатҳои Ғазнавиён, Салҷуқиён ва Қарахониён ба вучуд омаданд, ки доимо дар байни худ мечангиданд. Чунин задухӯрдиро ба пешравии илму адаб монеч мешуд.

Бо вучуди ин дар дарбори давлати Ғазнавиён барои инкишофи илму адаб бештар шароит имконпазир буд. Султонҳои Ғазнавӣ Маҳмуд, Масъуд ва Баҳромшоҳ, олимону шоирони зиёдеро ба дарбори худ ҷамъ оварда, барои пешравии илм шароит фароҳам оварданд.

Аз асри XI сар карда, дар Осиёи Миёна нуфузи забони арабӣ меафзояд. Забони коргузориҳои давлати ба забони форсии тоҷикӣ буд, онро забони арабӣ танг мекунад. Шахсоне, ки забони арабиро медонистанд, ба қорҳои давлатӣ ҷалб карда мешуданд. Калимаҳои арабӣ дар забони форсӣ бештар мешуданд. Инкишофи илму фан, ки дар давраи Сомониён ба амал омад, дар асри XI давом ёфт.

Дар ҳамин давра олимони шинохта Абӯали ибни Сино ва Абурайҳони Берунӣ (973-1050) ғаёлият доштанд. Берунӣ дар ҳалли бисёр масъалаҳои ҳалқунандаи илм нисбат ба замонаш зиёда аз 500 сол пеш рафта буд. Асарҳои нодири ӯ «Осор-ул-боқия», «Тасвири Ҳиндустон» ва асарҳои доир ба ҷуғрофия ва нучумшиносӣ навиштаи ӯ шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо карданд. Дар «Осор ул- боқия» ном асари Берунӣ шаклҳои тақвим ва идҳои халқҳои Осиёи Миёна ва баъзе мамлакатҳои дигар тасвир ёфтаанд.

Берунӣ ханӯз дар он давра системаи геосентрии олам будани заминро дар зерӣ шубҳа гузошта, 500 сол пеш аз Коперник дар бораи ҳаракат кардани замин ихори ақида карда, заминро қуррашакл медонист. Берунӣ дар тасвири минералҳо муайян кардани вазни ҳоси онҳо бештар қор бурдааст. Вай Худоро офаридгори ақли қулл дониста, чунин меҳисобад, ки ақли умумӣ нафси қулро ба вучуд меоварад. Рӯҳи умумӣ бошад, метерияи нахустинро, ки асоси ҳама мавҷудот мебошад, меофарад. Ин асос замин, об, ҳаво ва оташ мебошад.

Дар масъалаи муносибати рӯҳу тан Носири Хусрав пайрави Арасту мебошад. Носири Хусрав ҳам ҷонро сабаб ва ибтидои ҷинми зинда медонад. Мувофиқи ғаҳмиши ӯ ҷон дар чор шакл, минералӣ, растаӣ, ҳайвонӣ ва одамӣ хувайдо мешавад. Дар байни ин чор шакл рӯҳи одамӣ шакли олии рӯҳхост, ки одамонро аз ҷаҳони ҳайвониву растаниҳо ҷудо месозад. Рӯҳи одамӣ аз болои рӯҳҳои дигар ҳукмрон аст. Носири Хусрав оламро донисташаванда мепиндорад.

Риёзишинос, табиби маъруф, рубоисаро, олими барҷаста Умари Хайём (1040-1123) дар соҳаи илми фалсафа пайрави Сино буд, ҳамчун дигар олимони замони худ, масъалаи фалсафаро идеалистона ҳал мекард. Бо вучуди ин дар асарҳои ӯ фикрҳои материалистона низ зиёданд.

Хайём дар соҳаи риёзиёт бисёр кашфиёти муҳиме кардааст, ки онҳо хатто ба кашфи бузургии ивазшаванда ва хандасаи гайриқутбидусӣ кӯмак расонидаанд. Соли 1079 ӯ тақвиме тартиб дод, ки бо номи «тақвими Маликшоҳӣ» маълум аст.

Хайём дар катори олими энсиклопедист буданаш, шоири забардаст ҳам буд. Рубоиёти пурмазмуну он саршор аз фикрҳои фалсафӣ, маънавию ахлоқӣ мебошанд.

Бузургтарин намояндаи аҳли тасаввуф ва намоёнтарин олими соҳаҳои мухталифи усули исломии ин давр Мухаммад Ғазолӣ (1058-1112) буд. Соли 1091 Низомулмулк ӯро ҳамчун донишманди илмҳои исломӣ дар Бағдод сардори Академияи «Низомия» таъин карда буд.

Дар давраи аввали фаъолияти худ Ғазолӣ пайрави Арасту буд ва мисли Сино актро яроки асосии донишгари ҳақиқат мешуморид.

Аммо Ғазолӣ баъдтар ба аҳли тасаввуф гузашт ва онро ба қоидаҳои дини Ислом мутобик қунонид. Вай асоси дини донишero медонист, ки бо роҳи ваҷд ба даст дароварда шудааст. Дар ҳаёт чизи аз ҳама муҳим барои ӯ муҳаббат ба илоҳӣ ва наздикон буд. Тасаввуф дар асрҳои XI-XII қувваи бузургӣ идеологӣ буда, пайравони зиёде дошт.

Яке аз муаррихони машҳури давраи Ғазавиён Абулфазли Байҳақӣ (995-1077) мебошад, ки солҳои зиёд дар дарбори Ғазавиён вазифаи дабири (мирзо)-ро ба ўҳда дошт. Баъди қутла шудани Султон Масъуд аз ин вазифа ронда мешавад. Пас аз чанд сол боз ба дарбор даъват карда шуда, вазифаи сафоратро ба зимма мегирад, ӯ дар айёми пириаш ба навиштани асари 30 ҷилдаи «Таърихи Масъудӣ» шуруъ намудааст, ки баъзе ҷилдҳои то замони мо расидааст. Арзиши бузургии ин асар дар он аст, ки муаллиф худаш шохиди воқеаҳо будааст. Муаррихи дигари замони Ғазавиён Абӯсаиди Гардезӣ буд. Ӯ дар байни солҳои 1048 - 1052 ба забони тоҷикӣ китобе ба унвони «Зайн - ул - ахбор» навиштааст. Ин асар дар бораи шохони қадимаи Эрон, халифаҳои араб, музофоти Хуросон, давраи салтанати писари Султон Маҳмуд Масъуди Ғазавӣ, дину оин, аҳдҳои маросимҳои мусулмонон, наслониён, яҳудиён, зардуштиён, Ҳиндуҳо ва туркҳо маълумот медиҳад.

Дар таърихи адабиёти форсу тоҷик назми шоирони мактаби ғазавӣ ҷои махсусро ишғол менамояд. Султонҳои ғазавӣ бо максадҳои сиёсӣ шоиронero, ки онҳоро мадҳу санно меуфтанд, ба зери Ҳимоя гирифта буданд. Ғазна маркази ҷамъомади бисёр шоирони боистеъдод гардида буд, ки дар байни онҳо Унсурӣ, Фаррухӣ, Манучехрӣ, Самарқандӣ, Баҳромӣ ва Олим Наҷар буданд. Онҳо ҷанҳо ва ҳуҷумҳои ғоратгаронаи ҳамчун ғазавот ва қорнамоии ба худ мақбул мерасониданд ва дарборҳои онҳоро бисёр боҳашамату худашонро пуриқтидор тасвир мекарданд.

Дар асри XI қасидасароӣ асосан бо усули Рӯдакӣ давом карда бошад ҳам, ҳаҷман қасидаҳо то андозае васеъ карда шуда буданд. Дар асри XII ҳам шоирон равия ва усулҳои назми асри XI-ро давом дода, ба дараҷаи баландтар бардоштанд. Шоирони намоёни ин давра Фаҳруддини Ғургонӣ, Масъуд Саъди Салмон, Мухаммад Анварӣ, Рашиди Ватвог, Рашидии Самарқандӣ, Адиб Собирӣ Тирмизӣ ва дигарон буданд.

Дар асрҳои XI-XII дар катори асарҳои манзум таълифоти илмӣ, сиёсӣ ва адабии мансур хеле зиёд ба вуҷуд оварда шуданд.

Ба гурӯҳи ҷунин асарҳо «Қобуснома»-и Унсуралмаолии Кайковус ном намояндаи сулолаи Зиёриҳо, ки дар Ғургон ҳукмрон буданд, «Синдбоднома»-и Заҳири Самарқандӣ, «Искандарнома», «Марзбоннома», асари сеҷилдаи «Самаки айёр», «Таърихи Байҳақӣ», «Сафарнома»-и Носири Хисрав, «Форснома»-и ибни Балхӣ, «Сисатнома»-и Низомулмулк, «Ҷаҳор мақола»-и Низомӣ Арӯзии Самарқандӣ ва ғайраҳо дохил мешаванд.

Дар катори илм, адабиёт ва ҳунармандӣ дар Осиёи Миёна санъати меъмории ва бинокории низ хеле ривоч ёфта буданд. Пурра аз худ кардани хишти пухта ва дар сохтмони биноҳои ҷамъиятӣ, динӣ, қасрҳо ва макбараҳо истифода намудани он ҷӣ намуд ва ҷи сохти биноҳоро зебо кард. Акнун манораҳои баланд сохтанида ба шаҳрҳо ҳусни нав мебахшиданд.

Ғайр аз ин хонаҳои ҳавлидоре пайдо шуданд, ки танҳо бо воситаи як дар вориди тамоми хонаҳо шудан мумкин буд.

Дар баробари ин иморату масҷидҳои пешгоҳдор ва айвондор пайдо шуданд.

Дар ин давра қулолӣ ҳам хеле ривоч ёфта буд. Дар сохтмони баъзе биноҳои боҳашамат аз сафолҳо ва хиштҳои чилодор истифода бурда мешуд. Масалан, гунбази макбараи Султон Санҷар дар Марв бинандагонро ба хайрат меоварад, зеро вай аз хиштҳои чилодор сохта шуда буд.

ИСТИЛО ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА АЗ ТАРАФИ МУҒУЛҲО

Накша:

1. Вазъияти дохилии Хоразмшоҳиён ва таъсисёбии империяи муғулҳо
2. Фоҷиаи Уғтур. Забткорӣи муғулҳо дар Осӣи Миёна
3. Муборизаи халқҳои Осӣи Миёна бар зиди муғулҳо. Корнамони Темурмалик, шӯриши Маҳмуди Тороӣ
4. Ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангии Осӣи Миёна дар замони истилои муғулҳо

Адабиётҳои истифодашуда:

- а) асосӣ
1. Гафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – С. 503-532.
2. Гафуров Б. Ғ. История таджикского народа в кратком изложении. Т. 1. С древнейших времён до Великой Октябрьской Социалистической Революции 1917 г. – Москва, 1955. – 544 с.
3. История Таджикиской СССР. Под. общ. ред. Б. А. Антоненко. Душанбе, 1983. – С. 73-79.
4. История таджикского народа. Том III. Период развития феодального общества (XI- XV вв.). – Душанбе, 2013. – С. 246-421.
- б) тавсиявӣ
1. Айни С. А. Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик. – Душанбе, 1987.
2. Амироҳӣ Н. Давлати Куртҳои Ҳирот. Душанбе, 1991.
3. Бойматов Л. Шӯриши Маҳмуди Тороӣ. Душанбе: Ирфон, 1992. – 64 с.

4. Неъматов Н., Амироҳӣ Н., Миробоев А., Пирумшоев Ҳ. Таърихи халқи тоҷик. Китоби дувум. Муъҷизаи классикии тоҷикон. Душанбе: Сарпараст, Ношир, 2008. – С. 254 - 369.

5. Раҳматуллоев А. З., Сатторов Ҳ. С., Тоҷов Н. Т. Таърихи халқи тоҷик. – Душанбе: Эр-граф, 2011. 524 с.
6. Турсунов Н. Таърихи тоҷикон. Ҳуҷанд, 2001. – 788 с.
7. Убайдуллоев Н. К., Сайнаков С. П. Муборизаи халқи тоҷик бар зидди истилогарони муғул (Маводи таълимӣ). – Душанбе, 2011. – 72 с.
8. Ҳотамов Н., Довудӣ Д., Муллоҷонов С., Исоматов М. Таърихи халқи тоҷик. – Душанбе: Эр – граф, 2015. – С. 147-155.

1. Вазъияти дохилии Хоразмшоҳиён ва таъсисёбии империяи муғулҳо

Давлати нахустини муғулҳо ханӯз дар асри XI таҳти сарпарастии Ҳабулхон ташкил ёфта буд. Дар замони ҳукмронии Абайхон дар натиҷаи пурзӯр гапшани парокандагии байниқабилавӣ асри XII давлати муғулҳо барҳам хӯрд. Давлати муғулҳо баробари фуру нишондани муборизаҳои дохилӣ дар ибтидои асри XIII ташкил шуд. Ин давлат дар натиҷаи аз байн рафтани муносибатҳои авлодӣ ба вучуд омад. Дар ташкили давлат қабилҳои кунгуротҳо, керентҳо, маркитҳо, барчигинҳо, ҷалоирҳо, ангутоҳо, улусҳо, айратҳо, тоғорҳо, ҷаҷаритҳо ва дигарон ҳисса гузоштанд.

Мувофиқи шаҳодати Рашидиддин Темучин чабери Ҳабулхон буда, дар оилаи яке аз саркардагони муғул Есугей Баходур соли 1161 ба дунё омадааст. падари Темучин яке аз одамони бонуфузи қабилҳои барчигин ба шумор мерафт. Хангоми ба сини нӯҳсолагӣ қадам мондани Темучин падараш барои ӯ аз қабилҳои кунгурот Борто ном духтареро номзад кард. Аммо падар ба мақсад нарасид. Соли 1171 ӯро тоғорҳои даштӣ заҳр дода куштанд. Модари Темучин Оғлун бо қудаконаш бепараст монд. Даре нагузашта Темучин ба ҷустуҷӯи падари Борто Дайсечен баромад. Баъди ёфтани ахли оилаи Борте ба ӯ хонадор шуд. Азбаски Дайсечен одами доро буд, ба Темучин молу мулки зиёде дод. Темучин бошад бо дастгирии модди Дайсечен бо

сардории кабилаи керентҳо Ванхон, ки дӯсти деринаи падараш буд, наздик шуд. Дар муддати кӯтоҳ тавонист, ки кабилаи улусро ба худ тобеъ намояд. Сипас ӯ бо дастгирии навкарони часураш Борчу, Челме ва лашкари 20 ҳазор нафараи Ванхон бар зидди кабилаи меркитҳо, ки Боргэро асир намуда буданд, ҷангида, ғалаба ба даст овард. Ин ғалаба обрӯ ва эътибори Темучинро баланд намуд. Роҳбарони ҷалаирҳо, тайчиутҳо, тархудиҳо, барлосҳо, ки аз қабилаҳои машхур буданд, маҷбуран итоати Темучинро қабул намуданд. Дар рафти солҳои 1204-1205 ӯ ба парокандагии қабилаҳо хотима дода, соли 1206 дар соҳили руди Онон дар қурултои мугулҳо Темучин худро хони бузург эълон кард. Аз ҳамин сол тахти лақаби Чингизхон (хони бузург) ӯ ба идора намулдани давлат шуруъ намуд.

Чингизхон баробари хон эълон шуданаш ба масъалаи ташкили лашкари боинтизом диққат дод. Бо амри ӯ мардони солим ба хизмати харбӣ даъват мешуданд. Вай гвардияи маҳсуси хешро тахти унвони «кешек» ташкил намуда, аъзоёни онро ба имтиёзҳои калон сазовор менамуд.

Чингизхон лашкари боинтизومه ташкил дод, ки дар он гвардияи шахсии ӯ мавқеи фармондеҳиро ишғол мекард. Кӯшуни мугулҳо аз ҷиҳати сохти ташкилӣ ба даҳӣ, садӣ, ҳазорӣ ва даҳхазорӣ тақсим мешуд, ки ҳар яке ин гуруҳҳо сардорони худро доштанд. Чингизхон ғайр аз лашкари боинтизому сершумор, инчунин усули мустаҳқами идоракунии давлатиро ҷорӣ мекард.

Аз юриши Хитой Чингизхон бо ғанимати зиёде баргашт, вай аз он ҷо тилло, нуқра, яроқ, ғаҳвар, чинӣ, абрешим, чорво ва ғайра оварда, давлатро аз ҷиҳати иқтисодӣ бой намуд. Баробари ин дастаи калонро асир намуда, дар тайёр намулдани яроқи аслиҳа истифода бурд. Шаҳри Қароққум, ки дар соҳили руди Онон ҷойгир буд, ба маркази асосии яроқсозии мугул табдил ёфт.

Дар рафти юришҳои Чину худудҳои соҳили Енисей Чингизхон аз муноқишаҳои дохилии давлати Хоразм низ огоҳӣ пайдо карда, барои забти он тайёрӣ меидид.

Давлати Хоразм дар ҷорӣ аввали асри XIII худуди кулли Мовароуннахру Хуросонро ба худ тобеъ мекард. Бузургии давлат ханӯз дар замони Султон Текеш (1172-1200)

ба ҷашм мерасид. Ӯ тавониста буд, ки Хоразмро дар охири асри XII ба яке аз давлатҳои тавонотарини дунё табдил диҳад. Дар замони ҳукумронии писараш Мухаммад Хоразмшоҳ (1200-1220) давлати бузург рӯ ба таназзул ниҳод, ки дорон сабабҳои гуногун буд. Аз як тараф ҳокимони бекигарӣ ба таври рӯякӣ ба ҳукумати марказӣ садокати хешро изҳор менамуданд ва тарафи дигар бошад, дар дохили дарбор нойитифокӣ ҳукмфармо буд. Пеш аз ҳама қабилаҳои қипчоқ, ки модари Мухаммад аз авлоди онҳо буд, дар идора намулдани давлат ба ӯ ҳалал мерасонид. Дигар он, ки дар байни Мухаммаду модараш Турконхотун низ муноқиша вучуд дошт. Турконхотун зани далери маккор буда, гурӯҳи мусаллаҳи сарлашкарони қипчоқиро бар зидди писараш бархезонд.

Дар натиҷа зиддияти дохилии дарбор ба пешрафти иқтисодиёт, маданият ва муносибатҳои байналхалқии давлат таъсири манфӣ расонидаанд. Ин аҳвол ба дараҷае овард, ки бекигарӣҳо аз итоат намулдан ба ҳукумати марказӣ саркашӣ менамуданд. Андоз сари вақт ба ҳазина дохил намешуд.

Дар баробари карохитиҳо, инчунин мугулҳо низ сарҳадои шарқии давлати Хоразмро ҳалалдор менамуданд. Онҳо бо баҳонаи ҷаронидани чорво ва ғалаи ушгурҳои хон ҳар вақт сарҳадро вайрон менамуданд. Мухаммад Хоразмшоҳ бошад, барои ғардонидани ҳамаҳои горагтаронаи Кучлук ва мугулҳо якҷанд маротиба ба соҳилҳои поёноби Сирдарё юриш намуда буд. Дар рафти яке аз ҳамин гуна юришҳо ӯ тобистони соли 1216 дар байни лашкари Мухаммад ва дастаи мусаллаҳи меркетҳо бо сардории писари Чингизхон - Ҷучӣ задухӯрди тасодуфӣ ба амал омад.

Аммо баъди гуфтушуниди кӯтоҳ мугулҳо ақиб ништастанд. Бо ташаббуси Мухаммад соли 1215 Чингизхон сафири Хоразмро дар Пекин қабул намуда, оид ба ҳамкорӣ ва беҳатарии сарҳад гуфтушунид намуда буд. Чингизӣ то соли 1218 қисми шимолии Ҳафтруд ва соҳили Иртишро забт намуда, ба истилои Осиёи Миёна омода гаштанд.

Мугулҳо аз парокандагии феодализм, муноқишаҳои дохилии дарборӣ устокорона истифода бурданд. Онҳо дар даврае ба давлати Хоразмшоҳ ҳуҷум карданд, ки дар байни

гвардии кичокӣ ва Мухаммад зиддияти калон мавҷуд буд. Дар баробари ин вазъияти дохилии давлати Хоразмшоҳ низ ноором гардида буд. Дехконон дар натиҷаи васеъ паҳн гаштани усули «иктаъ» аз тарафи феодалон берахмона истисмор карда мешуданд ва ҳар сол аз онҳо тақрибан андоз мегирифтанд.

Ваҳшиёна паҳш намудани шӯриши соли 1207 дар Бухоро ва соли 1211 дар Самарқанд норозигии сокинони ин шаҳрхоро нисбат ба Хоразмшоҳиён дучанд зиёд намуд. Рӯхониён низ аз сӯйсати давлатдории Хоразмшоҳиён норозӣ буданд. Ин норозигиро дар соли 1216 аз тарафи Мухаммад Хоразмшоҳ қатл намудани рӯхонӣ Мачиддини Бағдодӣ зиёд намуд. Дар натиҷа ҳамаи ин кашмакашиҳо ҳукумати марказиро хеле заиф намуд.

2. Ҷоҷиан Утрор. Забтқории муғулҳо дар Осиёи Миёна

Чингизхон аз вазъияти ноустувори дохилии давлати Хоразм истифода намуда, ба воситаи тоҷирон-ҷосусон дар бораи ғайриамонии шудан ба вазъи дохилии молӣ баҳори соли 1218 ба Хоразм қорвони калони тоҷирони ҳешро иборат аз 500 уштур бор ва 450 нафар тоҷир ба давлати Хоразм ба шаҳри Утрор фиристод. Ҳокими Утрор Иналчиқ дар бораи омадани қорвон ба Мухаммад хабар дод. Ба амри подшоҳ қорвонро талаву тороч карда ва тоҷирон бошанд ба қатл расонда шуданд. Танҳо як нафар зинда баргашта ҳодисаро ба Чингизхон нақл кард. Ин воқеа дар таърих бо номи «Ҷоҷиан Утрор» маълум аст. Аз ин кирдори Мухаммад Чингизхон ба ҳашму ғазаб омада, ба Хоразм сафирони худро фиристод. Аммо Мухаммад талаби сафиронро иҷро накарда, ўро низ қатл карда, ришу бурути ҳамсафаронашро тарошида зиндон кард. Ин рафтори Мухаммад ва тарафдорони ў ба Чингизхон баҳона шуд, ки ба истилои бармаҳали Осиёи Миёна шурӯъ кунад.

Тобистони соли 1219 Чингизхон аз тарафи Иртиш ба Ғарб ҳаракат намуд. Дар роҳ лашкари худро аз ҳисоби дастаҳои мусаллаҳи қарлұқҳо, олмалиқҳо, уйғурҳо зиёд намуд. Тирамоҳи соли 1219 Чингизхон бо артиши 200 ҳазора, ки дар ҳайати он ба ғайр аз муғулҳо, инчунин уйғурҳо низ буданд, ба Осиёи Миёна ҳамчун карданд. Аввалин зарбаҳои муғулҳо ба шаҳри Утрор расониданд.

Дар ҳамин ҷо бо фармони Чингизхон лашкари муғулҳо ба се қисм тақсим шуд, ба қисми якум писари калони Чингиз Чучӣ, ки дар ҷанҳо таҷрибаи калон ҳосил намуда буд, сардорӣ мекард. Дар назди ў вазиға меистод, ки шимоли Осиёи Миёнаро ишғол карда, ба пойтахти Хоразм - шаҳри Урганҷ равад. Ба қисми дувум писари дигари Чингизхон Чағатой ва Уқтой маркази Осиёи Миёна иборат буд. Худи Чингизхон ҳамроҳи писари хурдиаш Тулуй ба истилои ноҳияҳои ҷанубии давлати Хоразм камар баст. Лашкари якуму сеvuми муғулҳо ба муваффақият ноил гашта бошанд ҳам, лашкари дувуми онҳо дар ишғол намудани Утрор ба душворӣ рӯ ба рӯ шуд. Дар баъзе сарчашмаҳо қайд карда мешавад, ки мухорибаи Утрор 50 рӯз ва дигарон бошанд, тасдиқ мекунанд, ки чингизӣён барои ишғол намудани ин қалъа шаш моҳ вақт сарф карданд. Азбаски худи Чингизхон ба Утрор бармегардад мумкин аст, мухорибаи қалъа шаш моҳ давом карда бошад.

Дар арафаи ҳуҷуми ғоратгаронаи муғулҳо лашкари Мухаммад Хоразмшоҳ, ба паҳш намудани баромадҳои халқӣ банд буд. Хоразмшоҳ мисли Чингизхон лашкарро ба як ҷо ҷамъ карда, ба душман зарбаи ҳалокатовар расонида натавонист. Азбаски лашкари Хоразмшоҳ ба қисмҳои хурд - хурд тақсим шуда буд, бинобар ин он аз тарафи муғулҳо бо осонӣ торумор шуд.

Чингизхон моҳи сентябри соли 1219 ба Утрор расид, Баъди каме таваққуф ҳамроҳи писараш Тулуй ба ишғол намудани шаҳрҳои калони Осиёи Миёна - Бухоро ва Самарқанд камар баст. Зимистону баҳори соли 1220 ба истилои шаҳрҳои номбурда сар кард. Лашкари Чингизхон бе муқобилат қалъаҳои Зернук, Нурағо, Дабусия, Сарипул ва ғайраро, ки дар роҳи Самарқанд воқеъ буданд, забт намуда, соли 1218 девори агрофии онро таъмир намуда, барои ҳимояи он 30 ҳазор лашкари саворою пиёдаро омода сохт.

Муғулҳо 7 феввали соли 1220 шаҳри Бухоро муҳосира карданд. Ҳимоягари аз ин ба тараф афтада, субҳидам 9 - уми феврал сарлашкарони Бухоро Инонхон, Оғулқочиб, Ҳамидпур, Суяунҷон ва Қўлихон шаҳро тарк карданд ва ба тарафи Омударё гурехтанд. Онҳоро муғулҳо таъқиб намуданд. Танҳо ба Инанҷон муяссар шуд, ки ба

соҳили чапи дарё гузашта, ба дастаи Мухаммад ҳамроҳ шавад. Дигаронро муғулҳо торумор карданд. Сарфармондеҳи олии Бухоро Ихтиёриддин Қушлу бо 400 нафар чангӣ калъаи Бухороро хифз мекард. Ба вай имом Чалолиддини Алӣ, Садр Маҷиддин Масъуд, олим Рукниддин Имомзода ва дигарон ёрӣ мерасонданд. Онҳо то охири катраи хун шахро хифз намуданд. Аммо нобаробарии таносуби қувваҳо душманро дастболо намуд. Мухофизони кавириода дар роҳи химояи хоки Ватан чони худро нисор карданд. Аз ин тарсида қозикалонии шаҳр Бадриддин Қозихон халқро даъват намуд, ки ба душман таслим шаванд. Аввалин шуда худӣ ӯ 9 феврал дар онӯши Чингизхон чон ба саломат бурд. Хиёнати қозикалон руҳияи чангии мухофизони калъаи Бухороро паст карда натавонист. Онҳо то 22 феврал ба душман муқобилат нишон доданд. Азбаски тире туфанг ва ҳуруквории мухофизон тамом шуд, онҳо маҷбуран қалъаро тарк намуда, ба дастӣ душман афтоданд. Баъди ин ғалаба Чингизхон яке аз балегуёни маҳаллии хеш Маҳмуди Ялавочро ҳокими Бухоро таъин намуда, азнавсозии онро ба ӯ супорида, худаш роҳи Самарқандро пеш гирифт.

Лашкари Чингизхон аввали моҳи март шаҳри Самарқандро муҳосира кард. Мувофиқи гуфтаи Чувайӣ худӣ Чингизхон ба шаҳр наздик нашуда, дар маҳкамаи Кӯсарой қарор гирифт. Дар муддати ду рӯз муҳосира кардани Самарқанд душман шароити атропофро омӯхт. Сарчашмаҳо ёдовар мешавад, ки соли 1220 дар Самарқанд бештар аз ҳазор аҳоли зиндагӣ карда, аз 40 ҳазор зиёдтар одам бо хифзи он хеста буд. Сарвари ҳаракати зиддимугулии Самарқанд Тугайхон, Алифхон, Баландхон ва дигарон мебошанд.

7-8 марти соли 1220 муғулҳо ҳуҷуми мусаллаҳонаи худро сар карданд. Пеш аз огози ваҳшониёт дар Самарқанд онҳо аҳолии ғирлу атропофи шахро асир намуда, ба хайати лашкари хунхори хеш дохил намуданд. Мувофиқи нақлҳо муғулҳо ба аҳолии маҳали либоси аҷнабӣ пӯшонид, тахти ливои душман онҳоро пеш-пеш ва худашон аз ақиб ба ҳучум шурӯъ намуданд. Ҳамин тавр, баъди чанги се-чоррӯза ба муғулҳо муяссар шуд, ки ба воситаи дарвозаи «Намозгоҳ», ки дар самти шимолу

ғарбии Самарқанд воқеъ аст, ба шаҳр дароянд. Муғулҳо баъди ин ваҳшониёт тамоми аҳолии Самарқанд ва атропофи онро ба таври зӯрӣ ба шаҳру ноҳияҳои Мавороуннахру Хуросон фиристонданд ва қисми зиёдашонро қатл намуданд. Ба сари аҳолии чон ба саломат бурдаи Самарқанд 200 ҳазор динор товони ҷангро бор карданд.

Баъди ба дастӣ муғулҳо гузаштани Бухорою Самарқанд онҳо Мухаммад Хоразмшохро таъқиб намуданд. Азбаски ӯ лашкари ҷурқудрату дар ҷангҳо санҷида надошт, маҷбур шуд, ки ақиб нишинад. Муғулҳо пеши роҳи ӯро бурида, маҷбур намуданд, ки ба Табаристон равад. Дар охир ӯ аз таъқибии муғулҳо тарсида, дар яке аз ҷазираҳои ҷанубии баҳри Хазар пинхон шуд ва охири соли 1220 дар ҳамон ҷо аз олам даргузашт.

3. Муборизаи тоҷикон бар зидди муғулҳо.

Ҳанӯз муҳорибаи Самарқандро сар накарда, Чингизхон аз пай забт намудани шаҳрҳои Банокату Хучанд шуд. Вай тирамоҳи соли 1219 ба Банокату Хучанд бо сипоҳсолорони соҳибтаҷрибаи худ Алоқнуён, Сақату ва Тӯқойро бо 5 ҳазор нафар лашкари мусаллаҳонаи хеш фиристонд.

Хучанд яке аз шаҳрҳои ободтарини давлати Хоразмшоҳиён ба ҳисоб мерафт. Ҳокими ин шаҳри сабуз хуррам Темурмалик буд, ки номаш дар таърих бо шучоат ва мардонагӣ боқӣ мондааст. Муғулҳо пас аз забти Банокат ба Хучанд лашкар кашида, хисори онро муҳосира намуданд ва гумон карданд, ки ин шаҳро ба зудӣ метавонанд тасхир намоянд. Аммо тасхири ин шаҳр ба душман осон нагардид. Муҳосираи хисори Хучанд тӯл кашид. Фақат баъд аз шикаст ва тасарруфи муҳимтарин шаҳрҳои Мавороуннахр, яъне Бухорову Самарқанд лашкари зиёд ва асирон барои тасхири Хучанд фиристода шуданд.

Тибқи ахбори муаррих Атомалик Чувайӣ барои ишғол намудани хисори Хучанд 50 ҳазор асирон ва 20 ҳазор сарбозони обутоб ёфтаи муғулҳо ҷамъ шуданд.

Мудофиакунандагони шаҳр фақат он вақт ба тарк намудани Хучанд маҷбур гардиданд, ки дигар ба душман муқобилат кардан мумкин набуд.

Темурмалик бо мақсади идома додани ҷанг ва муқовамат, бо ҳамроҳии ҳазор марди ҷангӣ ва ёрони вафодораш ба ҷазирае, ки дар дарёи Сир воқеъ гардида буд, яъне дар он ҷое, ки оби рудхона ба ду қисмат тақсим мешавад, рафта истеҳком гирифтанд. Ин ҷазира дорои хисори баланду мустаҳкаме буд ва онро ҳучандиён бо сарвари хокими худ - Темурмалик қабл аз ҳучуми муғулҳо сохта буданд. Ин ҷазира барои мулофиа хеле муносиб буд. Вай дар ҷое воқеъ гардида буд, ки тирхон душман аз соҳил рафта намерасид. Ҳатто ба манҷаник ҳам имкони ҳучум кардан набуд.

Вақте, ки муғулҳо ба муқобили ин сангари мулофиакунандагони Хучанд ҷорae наёфтанд, ба ин фикр омаданд, ки дар рӯи оби дарёи Сир саде сохта ва ба ин васила худро ба ҷазира расонанд. Онҳо барои ин мақсад хеле асирони ҳарбиرو водор намуданд, ки аз кӯҳ санг қашонда сад бисозанд. Аскарони Темурмалик барои бетаъсир кардани тирӣ душман рӯи киштиҳои худро бо намад пӯшида, бо гил андова намуданд. Онҳо шабона ва субҳдам бо ҷунин киштиҳо ба соҳил наздик шуда, ба лашкари истилогарон ҳамла меварданд ва сади ононро вайрон карда, пас мегаштанд.

Қаҳрамони мулофиакунандагони Хучанд яке аз дӯрахшонтарин саҳифаҳои таърихи халқи тоҷик мебошад. Онҳо бо вучуди хеле кам будани қувваи худ муборизаро ба муқобили қушуни пуршумори душман қатъ накарданд. Лекин вақте, ки захираи ҳӯрокворӣ ба охир расид, Темурмалик маҷбур гардид ҷазираро тарк карда, аскарони зиндамондаи худро халос кунад. Ин буд, ки ӯ сарбозонашро ба киштиҳо савор карда, шабонгоҳ ба кӯмаки рӯшноии машъалҳо бо маҷрои дарё ҳаракат намуд. Истилокорони муғул ҳамчун қарғасҳои гурусна аз паси киштиҳои Темурмалик метохтанд ва онҳоро ба зерӣ борони тир мегирефтанд. Қаҳрамонони Хучанд ҳамлаҳои душманро рафъ намуда, роҳи пурхатарӣ худро мепаймуданд. Тибқи ривояте, дастаи аскаронаи муғул аз онҳо пеш гузашта, аз ин лаб ба он лаби дарё занҷир кашиданд. Аммо Темурмалик ва сарбозони ӯ ин занҷирро пора намуда, барои убури киштиҳои худ роҳ кушоданд. Темурмалик дар ҳоки миёни

Борчалиғканту Ҷанд бо қувваи бузурги ғосибони муғул, ки аз ду тараф соҳили дарёро ихота карда буданд, дучор гардид.

Қобили зикр аст, ки дар ин вақт Ҷанд аз тарафи писари бузургии Ҷингизхон Ҷучихон тасарруф карда шуда буд. Хабарӣ омадани киштиҳои Темурмалик ба вай расид, фармон дод, ки киштиҳои манҷаникдорро ба якдигар васл карда, пули мутаҳаррике ба вучуд оварданд ва ба ин тариқа, роҳи киштиҳоро банданд. Темурмалик аз қасди Ҷучихон огоҳ гардид, ба Ҷанд нарасида дар ҳудуди Борчалиғкант пиёда шуд. Дар соҳили дарё миёни ҳучандиён ва муғулон ҷангҳои шадиде рух дод. Темурмалик тавонист сафи муғулнорро, ки пеши роҳи сарбозони пиёдашударо гирифта буданд, рахна намояд. Темурмалик ҷангунон ба дарунтари дашти Борчалиғкант мерафт. Дастаҳои муғул низ аз дунболи ӯ равон буданд. Дар ин ҷанг нобаробар тақрибан ҳамаи сарбозони Темурмалик ҳалок гардиданд, фақат ҳуди Темурмалик муваффақ шуд, ки бо як дастаи хурде аз марг раҳой ёфта, худро ба Хоразм бирасонад.

Темурмалик дар Хоразм тамоми мардони ҷангиरो муттаҳид намуда, дубора бар зидди истилогарони муғул амалиёти ҳарбиرو оғоз кард. Вай ба душман якҷанд зарбаи сахт зада, ҳатто муваффақ гардид, шаҳри Еникентро, ки яке аз калонтарин шаҳрҳои поёноби дарёи Сир буд, забт намуда, ҳокими ин шаҳрро ки аз тарафи муғулҳо монда буданд ба қатл расонид. Аммо дар ин шаҳр наистод ва дубора ба Хоразм бозгашт. Лекин дар он ҷо дар байни сарлашкарони Хоразмшоҳ ваҳдат ва муносибати хуб мавҷуд набуд ва ҳар яке мекӯшиданд то кудратро дар Хоразм ба даст گیرанд.

Дар ин вақт писари Муҳаммади Хоразмшоҳ султон Ҷалолуддин баъд аз гирифтани маншур аз падар, ҳамроҳи бародаронаш Ҳазроғшоҳ ва Оқшоҳ ба пойтахт омад. Мардум султон Ҷалолуддинро бо хушнудӣ пешвоз гирифтанд.

Султон Ҷалолуддин ва Темурмалик муваффақ шуданд, ки лашкари парокандагаштаи Хоразмшоҳро ҷамъ намојанд. Онҳо ба муқобили қушуни Ҷингизхон муқовимати ҷиддӣ намуда, ба истилогарони муғул ҷандин зарбаи шадид расониданд.

Темурмалик баъд аз воқеаи Хоразм ва Насо мутаваҷҷеҳ шуд, ки муборизаи баъдӣ алайҳи муғул натиҷае нахоҳад дод ва давлати қудрат аз даст рафта, дигар бӯи умед аз химояи Ватан намондааст. Химояти мардум қомилан аз даст рафтааст. Ин ҳолат Темурмаликро сахт андӯхгин ва нафмед кард. Ӯ оқибат аз мубориза бар душман даст кашид ва ба тарафи Шом рафт. Дар Шом ҷӣ қадар истиқомат кардааст, маълум нест. Тибқи навиштаи муаррих Атомалик Ҷувайнӣ Темурмалик баъди вафоти Ҷағатой соли 1242 ба водии Фарғона баргашта, дар Ӯш зиндагӣ намудааст. Дар ин ҷо шояд ба он хотир иқомат кардааст, ки ба ҳешу таборон ва ёрони ӯ зараре нарасад. Дар ин айём писараш тибқи дастури Ботухон 1227-1256 соҳиби мулки падар шуда буд, яъне муғулон мероси падарро ба писар суғургмиш дода буданд.

Хабари бозгашти Темурмалик ба зудӣ миёни мардум паҳн гардид, муаррих Ҷувайнӣ менависад, Темурмалик тасмим гирифт ба хизмати ҳокон биравад ва манзури шафқати ӯ гардад. Аммо гуфта нашудааст, ки барои ҷӣ ҳамин ҳел қасд кардааст. Дар роҳ сарбозони Қадақон (набераи Чингизхон) ӯро дастгир намуда ба урдуи шохзода бурданд.

Шохзода Қадақхон дар хузури умаро ва навқарони худ аз гузаштаи Темурмалик пурсон шуд. Дар ин вақт аз байни ҷамъшудагон муғуле, буд, ки ӯро Темурмалик бо тирӣ бе пайкон дар дашти Борчалиқант кӯр карда буд, хузури дошт, ӯро шинохт ва гуфт, ки ӯ ҳамон Темурмалик ҳокими Хучанд аст. Ин ҷамоат ба Темурмалик саволҳои зиёд меододанд. Темурмалик ба саволҳои онҳо ҷавоб намедод. Русуме, ки назди подшоҳони муғул роиҷ буд, ба ҷо наёвард. Дар ҷунин рафтори Темурмалик шохзода Қадақхон дар ғазаб шуд ва аз ҳашм тире ба сӯи ӯ раҳо кард ва ҳокими Хучанд аз ин тир ба ҳалоқат расид.

Темурмалик ифтихори тоҷикон мебошад ва бидуни зикри номи вай, навиштани таърихи муқовимати мардумони Осиёи Миёна дар аҳди муғул мумкин нест. Ҷангҳои диловаронаи ӯ намунаи ибратангезу ҷовидонӣ аст. Ҳисси ватандӯстӣ онро водор сохт, ки бо ҷунин душмани хунҳор муқобилат намояд.

Дар ибтидои 1221 лашкари садҳазораи муғул тахти сарпарастии писарони Чингиз Ҷағатой, Ҷучӣ ва Уктой ба муҳосираи пойтахти давлати Хоразмшӯхӣ-шаҳри Урганҷ камар бастанд. Мардуми Урганҷ ба химояи шаҳр бархестанд. Мухориба бештар аз шаш моҳ тӯл кашид. Дар ин ҷо аз ду тараф талафот калон шуд. Сарчашмаҳо ёдовар мешаванд, ки муғулҳо ҳар як кӯчаву тангкӯчаи Урганҷро бо ҷанги тӯлонӣ ба даст овардаанд. Муғулҳо дар охири тамоми хунармандонро асир намуданд ва пешӣ сарбанди Сирдарёро вайрон карда, шаҳри ободу зебои Урганҷро зерӣ об монданд. Баъди он забти шаҳру ноҳияҳои дигари Осиёи Миёна идома ёфт. Чингизхон баҳори соли 1221 шаҳри Балхро ишғол кард. Тобистонро дар Қарпӣ гузаронида, тирамоҳи ҳамин сол шаҳри Тирмизро низ забт намуд. Дар охири ҳамин сол шаҳри калонтарини онвақтаи Осиёи Миёна Марв ба зерӣ асорати муғулҳо гузашт.

Дар рафти солҳои 1221-1223 муғулҳо забтқории хешро дар Афғонистон, Эрон, паси Қавқоз ва мулки рус давом доданд. Сарлашқарони Чингизхон Ҷебе ва Судубей то ба ҳоки Крим расиданд. Пас аз он 31 майи соли 1223 дар соҳили руди Қалқа ба лашкари рус зарба зада, ба Осиёи Миёна баргаштанд. Онҳо то соли 1223 тамоми муқобилияти халқҳои маҳаллиро дар Осиёи Миёна фуру нишониданд. Пас аз он Чингизхон ҳамроҳи писаронаш дар дашти Куланбошин шарқии Осиёи Миёна қарор гирифт.

Баъди хунҳории дарозмуддат Чингизхон ба ватан баргашт. Вай соли 1225 ба зидди давлати Тангутҳо ҷангида, онро мағлуб сохт ва моҳи августи соли 1227 аз олам ҷашм пушид. Ҷанд моҳ пеш аз ӯ писари калониаш Ҷучӣ низ вафот карда буд.

Муғулҳо баъди сари Чингизхон соли 1228 писараш Уктойро вориси тоҷу тахт интиҳоб намуданд, ки то соли 1241 ҳукмронӣ кард. Ворисони Чингизхон юришҳои гораггаронаи хешро ба мамлакатҳои гуногун идома доданд. Онҳо соли 1231-1259 Корея, 1235-1276 Хитой Ғарбиро забт карда, Пекинро ишғол намуданд. Солҳои 1274 ва 1281 ҷазираи Ява ва Японияро гирифтанд. Дар солҳои 1257, 1284, 1287 бо Ветнам ҷангида, шикаст хӯрданд.

Тохтутози ба давлати рус оғозкардаи Чингизхону писаронашро наберааш Ботухон давом дод. Ӯ дар рафти солҳои 1236-1240 ба давлати рус харобиҳо овард. Дар рафти солҳои 1240-1242 истилогарони мугул ба Лахистону Маҷористон сар дароварда, ғоратгарию одамкуши намуданд.

Чӣ тавре, ки Карл Маркс навиштааст: «мугул бо хунрезии худ на танҳо фишор меовард, балки халқи туъмаи ӯ гардида ро таҳқир мекард. Тоторҳои мугул тартиботи террори мунтазам барқарор намуданд ва дар ин ҳол тороҷу қатли ом тартиботи доимии онҳо ғашта буд».

Шӯриши Маҳмуди Тороӣ. Ашрофу аён, савдогарону рӯхониёни маҳаллии Осиёи Миёна манфиатҳои халқи худро фурухта, ба хизмати мугулҳо гузаштанд. Дар натиҷаи истисмори ваҳшиёна аҳолии оммаи меҳнаткашон тоқатнопазир ғашта, дар охири солҳои 30-юм онҳоро ба ҷунбиш даровард. Соли 1238 дар атрофи Бухоро шӯриши калони халқӣ сар зад, ки онро қосиби элакбоф Маҳмуди Тороӣ рохбарӣ мекард. Маркази шӯриш деҳаи Тороб буд. Шӯриш аз деҳаи Тороб то Бухоро тарафдорони зиёде дошт. Маҳмуди Тороӣ ба аҳолии Бухоро муроҷиат намуда, халқро ба ҷароғнокшавӣ ва барқандани тухми нопокон даъват мекард. Ин даъвати Тороӣ тамоми меҳнаткашони шаҳрро ба шӯриш бархезонд. Дар деҳот бошад, аҳолии маҳаллӣ ба маҳв кардани босқоқҳои мугул шуруъ намуд. Шӯриш ба нуқтаи баланди худ расид. Маҳмуд дар кӯчаҳои Тороб ва деҳоти атрофии он ғашту гузор намуда, бо суханони таъсирбахшӯ ғазабнокӣ ҳеш мардумро ба шӯриши зидди ақнабиён даъват мекард. Аз ин тарғиботи рӯи ростӣ ӯ ҳокимони маҳаллӣ тарсида, аз паи дастгир намудани ӯ шуданд. Ӯро хостанд, ки бо роҳи фиреб ба Бухоро бурда, қатл кунанд. Аммо вай аз ин сир пешакӣ воқиф шуда, аҳолии Бухороро низ ба шӯриш ҳезонд. Маҳмуди Тороӣ дар яке аз тепаҳои атрофи Бухоро халқро ҷамъ карда, нутқи даъваткунанда эрон намуд. Сипас ӯ аз садру рӯхониёни Бухоро талаб намуд, ки вайро халифа интихоб кунанд ва қасри сохтаи Малик Санҷарро маркази худ интихоб кард. Садрҳо ва ҳокимон аз Бухоро ронда шуданд. Садрҳои Бухоро, аёну ашроф ва дастаҳои мугул аз Бухоро

ба Кармина тӯреҳтанд. Шаҳр дар дасти шӯришгарон монд. Онҳо ҳуҷаини Бухоро гардида, Маҳмуди Торобино ҳоким эълон намуданд. Аммо рӯхониён, садрҳо, аёну ашрафон ва босқоқҳои мугул бар зидди шӯришгарон тайёрии калони ҳарбӣ меиданд.

Шӯришгарон дар харбу зарби назди Кармина бар қувваи душман ғалабаи қомил ба даст оварданд. Аммо дар ҳамин вақт пешвои онҳо Маҳмуди Тороӣ аз тирӣ ногаҳони душман қушта шуд. Дар ҳамин задухӯрди нобаробар, инчунин дӯсти наздик ва ёрдамчиӣ содиқи Тороӣ Шамсиддин Маҳбубӣ ҳалок гардид. Шӯришгарон бе пешво ва роҳбари боистеъдод монда, дигар ба муқобили қувваҳои зиёди душманонашон истодагари карда натавонистанд. Оқибат шӯришгарон шикаст хӯрда, 20 ҳазор қасро талаф доданд ва Бухоро боз аз нав ба дасти мугулҳо гузашт.

Чингизхон давлати бузурги ташиқкардашро дар байни писаронаш тақсим намуд. Писари калониаш Чучӣ ханӯз дар сопи 1207 ба идора кардани «халқҳои ҷангалнишин» ӯҳдадор гардида буд, ки аз дарёи Саланга то соҳилҳои Ирғишро дар бар мегирифт. Писари дуюм бошад аз ҳудуди уйғурҳо то Самарқандро соҳиб шуд ва ғайр аз ин қисми ҷанубии Олғой то соҳили дарёи Ому ва писари сеюмаш Уқтойхон бошад ҷун хони Бузург амал мекард ва писари чоруми Чингизхон Тулуй ба заминҳои асосии падараш соҳиб шуд.

Гарчанде Мовароуннаҳр ба мулки Чағатой дохил шавад ҳам, вале онро хони бузург идора мекард (1229-1241) ва қисмашро ба Чағатой дода буд. Уқтой бошад, идораи Мовароуннаҳрро ба дасти бузургтарин тоҷир Маҳмуди Ялавоч супорид, зеро онро бо қувваи худ идора карда наметавонист.

Аз рӯи сарчашмаҳои истилоӣ мугулҳо соҳти ҷамъиятии Осиёи Миёнаро тағйир наодод, вале ба авзои табақаҳои муҳталиф ба таври гуногун таъсир расонид. Ин масъала дар китоби Б. Ғафуров «Тоҷикон» муфасссал дарҷ гардидааст. Дар мамлакат андохҳои зиёде ҷорӣ гардид, ки он ба шӯришҳои халқӣ оварда расонд. Ҳатто дар муомилот пули нави нуқраи асил бароварда бошанд ҳам, дигар барнагашт

ва захира тамош шуд, давраи бепулӣ сар шуд ва тичорат катъ гардид.

4. Ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангии Осиёи Миёна дар замони истилои муғулҳо

Истилои муғул ҳарчанд ба сохти ҷамъиятӣ таъсир нарасонида бошад ҳам, ба ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоии он таъсири ҷиддӣ расонд. Табақаҳои болои ҷомеа ба тақягоҳи муғулон табдил ёфтанд. Бо ин роҳ як гуруҳ ашрофон ба гирифтани ярликҳо мушарраф мешуданд, ки тибқи он иҷроӣ амру супоришҳои онҳо ҳатмӣ буд. Табақаҳои поёӣ баробари супоридани андозҳо боз қорҳои зиёди иловагиро иҷро мекарданд.

То замони хони муғул Кабакхон ба замини вақф дахлат намекарданд ва кӯшиши ба даст овардани онро низ надоштанд. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки микдори ҷунин заминҳо дар давраи муғулҳо кам нашудааст.

Милк (мулкӣ ҳос), моликияти инчу ва моликияти девон деҳқонон низ мавҷуд буданд. Милк ҳам мулкӣ деҳқон ва ҳам феодал ба ҳисоб мерафт, ки дар давраи муғулҳо барҳам нахӯрд ва баръакс заминҳои аҳли хонадон ва вассалҳои онҳо меномиданд. Ин шакли метавонистанд ба тариқи хизмат диҳанд, тақдир кунанд, тӯҳфа кунанду бифурӯшанд.

Петрушевский ҳардуро як номидоаст ва фақат инчу дар дасти давлат, милк бошад дар дасти шахси алоҳида буда, аз баъзеи онҳо (яъне милк) андоз гирифта мешуд.

Замини девон - давлатӣ ҳисоб мешуд. Ҳамин тариқ дар давраи муғулҳо чор категорияи заминдорӣ вучуд дошт:

- 1) Замини давлатӣ;
- 2) Милкӣ феодалӣ ва инчу;
- 3) Замини вақф;
- 4) Милкӣ деҳқон.

Ба ғайр аз ин категорияи заминдорӣ аз давраи арабҳо иқтаъ, бо истилоҳи нави муғулӣ суюргол вучуд дошт, ки онҳо метавонистанд қалон ё хурд бошанд ва бештар ба саркардаҳои ҳарбӣ иқтаъ ва ба сарбозони қаторӣ мол ё пул медоданд, вале дар замони хони муғул Ғазанхон ноҳияи том ба тариқи иқтаъ ба сарбозони муғул тақсим карда мешуданд. Ин нави иқтаъ аз қисмҳои хурд иборат набуда, балки

масоҳати қалонро ташкил карда, ба як воҳиди қушун дода мешуд.

Суюргол-ифодаи равшантар ва қомилтари ҳукмронии феодалӣ ҳосиб муғул ё туркҳо дошт, ки онҳо соҳиби деҳаҳои обод ва даштҳои қалон буданд.

Деҳқонон ҷун пештара ва дар давраи муғулҳо низ ғуноғунгаркиб буданд:

1) Як гуруҳ деҳқонон дорои имтиёз ва моликияти хусусӣ буданд ва ба давлат қамтар андоз медоданд.

2) Қисми зиёди деҳқонон заминро иҷора мегирифтанд ва ҳамчун қироя дар замини доро қор мекарданд. Онҳо дар вақфномаи соли 1320-музореъ ёд шудаанд. Мувофиқи ин маълум шудааст, ки деҳқонони иҷоранишин замини вақфро иҷора гирифта, сеяки ҳосилро медоданд (аз 2 сол зиёдтар иҷора дода наместанд).

3) Деҳқононе, ки соҳиби ҳуқуқи доимӣ буданд, онҳо асосан дар як деҳа зиндагӣ карда, ҷандин наслро гузаронида ба баъзе имтиёзҳо соҳиб шуда буданд. Ин гуна деҳқонон дар заминҳои давлатӣ, вақф ва милк дида мешуданд. Аммо оид ба ҳолати ин гуна деҳқонон дар асрҳои XIII-XIV маълумот нест.

4) Дар вақфномаи соли 1326 категорияи дигари деҳқонон ёд шудаанд, ки онҳоро қадевар меномиданд ва бештар ба парвариши боғоти милк машғул мешуданд.

Дар Осиёи Миёна ҷӣ тавр побанд қардани деҳқонон маълум нест, вале дар Эрон мувофиқи ярлиқи хони муғул Қазанхон аз як ҷо ба ҷойи дигар қӯчидани деҳқонон манъ гардидааст, ки ҷунин сабаб дошт:

5. Дар натиҷаи афзудани зулм, қисми деҳқонон заминҳои хурдро тарқ мекарданд ва замини бисёре нокишта монд ва муғулҳо инро истифода бурда, ҳаракати деҳқононро манъ намуданд.

6. Аз тарафи дигар муғул қардани қабिलाҳои бодиянишин манъ намудани ҳаракати худсаронаи одати авлодии тобей низ сабаб гардид ва бо ҳамин ҳаракати худсаронаи деҳқонон қатъ мегардид.

Муғулҳо даромади мамлақатро бо воситаи тоҷир Маҳмуди Ялавоч, ба писари ӯ Масъудбек ҷамъ мекарданд, ки дар натиҷа дар асри XIV мамлақат хело хароб гашта,

хусусан дар Бухоро қисмати зиёди киштзорҳо ва боғҳо хароб гашта буданд. Аз тарафи дигар аҳолии байни авлодони муғул масалан дар Бухоро тақрибан соли 1362 аз 16 хазор Бухориён 5 хазор ба Боту, яъне ба Чуҷиён ва 3 хазор ба Сиюркүктенибегӣ модари Ҳулокулихон, Манғукоон ва Ҳубилойхон ҳамчун моли шахсӣ тааллуқ доштанд. Соли 1263 Ҳулокухон бо Чуҷиён, ки ҷанг мекард зиёда аз 5 хазор аҳолии Бухоро сар бурид. Категорияи дигари пешаварони озод вучуд доштанд, ки онҳо кор мекарданду худро меҳуронданд. Оид ба ин масъала Рашидулдин менависад, ки баробари ин намуди андозҳо савдогарону дукондорону косибон низ аз ҳисоби дарёфти худ андози муайяно меоданд. Қисми дигари аҳоли чун гулом дар заминҳои ишғолкардаи муғулҳо кор мекарданд, ки бештари онҳо дар шахрҳои Эрон ва Осиёи Миёна вучуд доштанд, қисми дигар ба ҳазинаи давлатӣ андоз меоданд, ки онро Талоға меномиданд. Умуман дар давраи муғулҳо ҳатто бозори гуломфурушӣ вучуд дошт ва бо баъзе маълумотҳо вақфномаи соли 1326 онро бекор карда бошад ҳам, вале ин амал мекарду фақат баъзе шахсони алоҳида метавонистанд аз рӯи он истифода мебуданд.

Аз тарафи муғулҳо истило шудани Осиёи Миёна ба инкишофи фан ва адабиёт зарбаи калоне зад. Дар асри XIII ва аввали асри XIV адабиёт махсусан дар Ҳиндустон, ҷануби Эрон ва Осиёи Хурд (Куния), яъне он сарзаминҳое, ки муғулҳо тасарруф накарда буданд, инкишоф ёфт. Фақат дар охири асри XIV ва ибтидои асри XV марказҳои адабӣ аз нав ба Мовароуннахру Хуросон мекуҷад.

Дар замони муғулҳо осори бузурги таърихӣ офарида шудааст, ки бузургтарини он ба қалами Алоуддин Атомалики Чувайнӣ (1225-1283) тааллуқ дорад. Асари ӯ «Таърихи Ҷаҳонқушӣ» ном дошта, аз се боб иборат буда, асосан ҳолисаҳои аҳли муғулҳоро то соли 1257 фаро гирифтааст. Муаррихи дигари тоҷик Рашидадин Фазлуллоҳ (1247-1318) мебошад, ки дар аҳли хони муғул Ҷозонхон то ба дараҷаи вазирӣ расидааст. Муҳимтарин асари ӯ «Ҷомеъ-ут-таворих» мебошад.

Дар асри XIII бузургтарин симоҳои назми форсу тоҷик Ҷалолиддини Балхӣ (Румӣ), Саъдии Шерозӣ ва Амир Хусрав Дехлавӣ ба майдон меоянд.

Ҷалолиддини Балхӣ (1207-1272) зодаи Хуросон аз тоҷикони Балх буда, қабл аз ҳуҷуми муғулҳо дар синни 14-солагииаш бо падараш Хуросонро тарк карда, ба шахрҳои Нишопур, Бағдод, Ҳичоз, Сурия ва Осиёи Хурд рафта, баъди сайёҳатҳои тӯлонӣ дар шахри Кунияи Осиёи Хурд (Туркияи имрӯза) иқомат ихтиёр кард. Вай аввал аз падари донишмандаш, ки бо лақаби «султон-ул-уламо» маъруф буд, дарс гирифт, сипас, дар Халаб ва Димишқ таҳсил намуда, маълумоти нисбат ба он замон мукаммале ба даст овард ва ҷанд муддат ба дарсгӯи машғул шуд. Ҷалолиддин Балхӣ ҳамчун суфӣи ориф машхур гардида, маслаки махсусро асос гузоштааст, ки бо номи «мавлавия» машхур аст. Бузургтарин асари ӯ «Маснавии маънавӣ» мебошад, ки аз шаш ҷузъ - 36 ҳазор байт иборат буда, асосҳои фалсафавӣ тасаввуфиро дар бар гирифтааст.

Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ (1219-1292) дар Шероз ба таҳсили илм шуруъ намуда, пас аз он ба Бағдод рафт ва дар мадрасаи «Низомия» таҳсили худро ба итмом расонид. Нооромиҳои замона Саъдиро маҷбур намудааст, ки ба мусофирати дуру дароз барояд. Саъдӣ дар овони ин мусофиратҳо, ки 35-40 сол давом кардааст, Ҳичоз, Бағдод ва Африқои Шимолиро сайёҳат намуд. Ӯ дар соли 1256 ба Шероз баргашта, ба ҷамъ кардан ва тартиб додани асарҳои худ машғул гардид. Осори ӯ «Гулистон» ва «Бӯстон» мебошад.

Амир Хусрав Дехлавӣ (1253-1352) дар Ҳиндустон таваллуд шудааст. Падараш аслан аз Кеш буда, дар вақти ҳуҷуми муғулҳо ба Ҳиндустон кӯч бастааст. Амир Хусрав пас аз камолги илм ёфтан муддате дар дарбори султон ҳизмат намуда, дар ҷавоб ба «Ҳамса»-и Низомӣ асари панҷгонае офаридааст, ки дар рафиқи бехтарин ҳамсаҳон адабиёти форсу тоҷик қарор дорад. Достони ӯ «Ҳизрхон ва Дувалронӣ», ки дар бораи шоҳзодаи хиндӣ ва ҳикоят мекунад, хеле қобили таваҷҷӯҳ аст.

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР НИМАИ ДҶУМИИ АСРИ XIV - АСРИ XV

Нақша:

1. Вазъи сиёсии Осиёи Миёна дар миёнаи асри XIV
2. Ҷунбиши Сарбадорон. Ба сари ҳокимият омадани Темур ва забткориҳои ӯ дар Осиёи Миёна
3. Ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангии халқҳои Осиёи Миёна дар асрҳои XIV - XV

Адабиёти истифодашуда:

а) асосӣ

1. Гафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – С. 533-577.
2. История Таджикиской СССР. Под. общ. ред. Б.А.Антоненко. Душанбе, 1983. – С. 79-89.
3. История таджикского народа. Том III. Период развития феодального общества (XI- XV вв.). – Душанбе, 2013. – С. 422-540.
4. Неъматов Н., Амирошхӣ Н., Мирбобоев А., Пирумшоев Х. Таърихи халқи тоҷик. Китоби дувум. Мӯъҷизаи классикии тоҷикон. Душанбе: Сарпараст; Ношир, 2008. – С. 434-499.

б) тавсиявӣ

1. Айний С. А. Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик. – Душанбе, 1987.
2. Бойматов Л. Шӯриши Маҳмуди Тороӣ. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 64 с.
3. Раҳматуллоев А. 3., Сагаторов Х.С., Тоҷов Н.Т. Таърихи халқи тоҷик. – Душанбе: Эр-граф, 2011. 524 с.
4. Турсунов Н. Таърихи тоҷикон. Хуҷанд, 2001. – 788 с.
5. Ҳотамов Н., Довудӣ Д., Муллоҷонов С., Исоматов М. Таърихи халқи тоҷик. – Душанбе: Эр – граф, 2015. – С. 156-169.

1.Вазъи сиёсии Осиёи Миёна дар миёнаи асри XIV

Дар миёнаи асри XIV Осиёи Миёна дар ҳолати парокандагӣ қарор дошт. Вай аз якҷанд ҳокимиярии феодали иборат буд, ки доимо дар байни худ ҷанг мекарданд. Ҳар як беки усули Ҷағатой ҳокими вилоятҳои

алоҳида ва ноҳияҳои худро соҳибмӯлк ва мустақил эълон мекарданд. Дар мамлакат низзоҳии феодали ва парокандагӣ шиддат ёфт. Дар натиҷаи ин мубориза пешвоёни қабила хеле нуфуз пайдо намуда, вале ҳокимияти хонӣ хеле заиф гардид. Дар ҷунин шароит нимаи дуюми асри XIV дар саҳнаи сиёсати Мовароуннаҳр писари беки қабилаи барлос Темур зуҳур менамояд, ки дар водии Қашқадарё зиндагӣ мекарданд.

Темур соли 1336 дар деҳаи Хоҷаилғори наздикии Шахрисабз дар оилаи Тарагай таваллуд шудааст. Қабилаҳои барлосҳо кучманчии чорводор буданд ва баъд ба ҳаёти муқими гузаштанд. Ҷун дигар муғулҳои соқини Мовароуннаҳр урфу одатҳои худро доштанд. Темур дар ҷавонӣ дар атрофи худ лашкарони мусаллаҳи на он қадар калони савораро ҷамъ кард ва дар ҷангҳои феодали ширкат намуда, ба горагтарӣ даст мезад. Темур аз соли 1360 сар карда, муддати 10 сол гоҳ ба тарафи ин феодали ва гоҳ ба тарафи дигар мечангид. Дар айни замон барлосҳоро дар гирди худ муттаҳид менамуд.

Дар соли 1361 хони Муғулистон Туглуқ-Темур Самарқанд ва шаҳри Кешро ишғол кард. Темур ба тарафи истилогарон гузашта, хидмати Туглуқ Темурро қабул кард ва бо кӯмаки ӯ ҳокими Кеш гардид. Аммо хизмати ӯ дар назди хони Муғул дер давом накард. Вай бо ҳокими Балх амир Хусайн, ки ба Туглуқ Темур муносибати душманона дошт, созиш карда, ба ҳомии аввалаи худ хиёнат кард. Амир Хусайн ва Темур ба муқобили Туглуқ Темур сар бардоштанд, вале дар ҷанг шикаст хӯрда маҷбур шуданд, ки Осиёи Миёнаро гузошта ба Синистон гурезанд. Темур дар Синистон дар яке аз мухорибаҳои ҳарбӣ аз даст ва пой росташ захмдор мешавад ва то охири умр ланг монд. Аз ҳамин вақт эътиборан номи Темури лангро мегирад.

Дар соли 1364 амир Хусайн ва Темур муваффақ шуданд, ки Мовароуннаҳрро аз тасарруфи хони Муғулистон берун оварда, ҳукмронии худро дар он ҷо барқарор намоянд. Даре нагузашта вориси Туглуқ-Темур Илсҳоҷа ба муқобили амир Хусайн ва Темур лашкар кашида, дубора ишғол кардани Мовароуннаҳрро дошт.

Дар соли 1365 амир Хусайн ва Темур лашкар ҷамъ карда, дар соҳили дарёи Ҷирчиқ бо душман рӯ ба рӯ шуданд. Мухорибае, ки дар ин ҷо ба амал омад, бо номи ҷанги «гилӣ» маълум аст, зеро борони сел борида буд. Темур ва Хусайн шикаст хурданд, онҳо Самарқандро ба ҳоли худ монда, ба он тарафи дарёи Ому, яъне ба Балх фирор карданд.

2. Ҷунбиши Сарбадорон. Ба сари ҳокимият омадани Темур ва забтқориҳои ӯ

Баъд аз ғалабаи «Ҷанги лой» кӯшуни хони муғул Илсҳоҷа рост ба Самарқанд равон гардид. Аҳолии шаҳр ҳама саросема гардида, ҷӣ кор кардани худро намедонистанд, ҷунки қувваи ҳарбии Самарқанд низ бо ҳамроҳии амир Хусайн ва Темур гурехта буд. Дар ҷунин вазъияти душвор мудофиаи Самарқандро Мавлонзода ба даст гирифта, ба ӯ Мавлоно Хурдаки Бухорӣ тирзани мохир ва Абубакри Калави Надлоф ёрӣ мерасониданд.

Ҷавобан бо даъвати Мавлонзода 10 ҳазор ҷавонони далер қасам ёд карда, мусаллаҳ шуданд ва ба мудофиаи шаҳр бархестанд. Шаҳр бошад, ба қисмҳои мудофиавӣ тақсим карда шуда, дар он миклори зиёди сангарбандҳо (баррикада) сохта шуданд. Умуман, дар муддати се рӯз барои мудофиаи шаҳр тамоми шароитҳо муҳайё карда, муҳофизаткунандагон барои фиреб додани душман як дарвозаи шаҳрро кушода монда, аз ду тарафи кӯчае, ки аз ин дарвоза мебаромад, сарбозхоро дар ғинакҳо ҷойгир намуданд. Худи Мавлонзода дар охири кӯча бо 500 ҷанговар истода, муғулхоро интизор шуд. Муғулҳои ситамгар пешакӣ аз тўмаи тайёр сархуш гардида, якбора ба ҳамин дарвозаи кушодаи шаҳр дохил шуданд. Ҳамоно ки муғулҳо ба масофаи муайян наздик омаданд, аз тарафи ҷанговарони дар ғинакҳо нишаста тирборон карда шуданд. Муғулҳо дар ин ҷо қариб ду ҳазор қасро талаф дода, ба қафо гурехтанд. Вале онҳо қасос гирифтани шуда, шаҳри Самарқандро ба муҳосираи дуру дароз гирифтанд. Аммо пас аз он, ки аспҳои муғулҳо ба қасалии вабо дучор шуда, қисми зиёдашон нобуд гаштанд, қобилияти ҷангии худӣ муғулҳо ҳам суст гардид ва онҳо маҷбур шуданд, ки муҳосираи Самарқандро тарк карда, шармандавор ба қафо баргарданд. Бо ҳамин тариқ,

ҳалқ шаҳри азизи худро аз ҷанголи душман наҷот дод. Овозаи ин ғалаба ба тезӣ дар тамоми Мовароуннахру Хуросон паҳн гардида, шўҳрати ҷанговарони Самарқандро машҳур гардонид. Тамоми зимистон дар Самарқанд ҳокимият дар дасти сарбадорон монд ва онҳо яқчанд чораҳое андешиданд, ки онҳо бар хилофи манфиати истисморкунандагон буданд.

Ин ҳаракати аҳолии Самарқанд дар адабиёти таърихӣ ҳамчун «Ҷунбиши сарбадорон» дарҷ ёфтааст. Ифодаи сарбадор қадре пешгар (дар солҳои 1336-1337) ба муносибати шўрише, ки дар Сабзавор ном маҳалли Хуросон ба муқобили хонҳои муғул ва заминдорони калони маҳаллӣ сар зада буд, пайдо шудааст. Ин истилоҳ аз ҷунин шиори шўришчиён бархостааст, ки гуфтаанд: «назар ба он ки аз тарс ҳалок шавем, бехтар аст сари худро ба дор бинем». «сарбадор» калимаи мураккаб буда, аз ду калима «сар» ва «дор» бо илова кардани пешоянди «ба» таркиб ёфтааст.

Муаррихони феодалии давраи Темуриён ба калимаи «сарбадор» маънии «дорбоб»-ро додаанд ва роҳбарони ҳаракати соли 1365-уми Самарқандро ҳамчун исён, яъне муҳолифони ҳукумати «қонунии» мавҷуда тасвир намуда, онҳоро ба ҳамин унвон ёд кардаанд. Ҷунон, ки муаллифи «Равзат-ус-сафо» Мирхонд мегӯяд: «Гуруҳе аз онҳо, ки зуру тавоно ва ошўбгару ҷинояткорӣ гузаро буданд, ҷуръати гузаштан аз ҳадди мучоз намуданд, ҳокимиятро гирифтаанд ва ба ситам шурў карданд».

Мирхонд роҷеъ ба он ки «рафтори қабех» - и сарбадорони Самарқанд дар ҷӣ зоҳир гардидааст, ҷизе намегӯяд ва фақат бо хусни назар қайд мекунад, ки Хусейн ва Темур «ром кардан ва бо сари итоат овардани ононро амри хайр донистанд».

Муаррих Хондамир, ки бародарзода ва давомдихандаи қори Мирхонд мебошад. Агар ҷанде хидмати сарбадоронро дар бобати баргараф кардани ҳуҷуми муғулҳо ба эътироф намудан маҷбур шудааст, вале мисли Мирхонд ба онҳо баҳои бўхтономез медиҳад: «Пас аз он, ки сарбадорон ин қори хеле муҳимро бомуваффақият анҷом доданд, ба роҳи шарора ва фитна даромада, дасти ғорат ба моли раият заданд».

Муаррихи дигар Шарофидини Алии Яздӣ дар бораи сарбадорони Самарқанд чунин менависад: «Ба сари як гуруҳ мардум боди гурур ва ифтихор вазид, онҳо ба берун аз ҳадди худ кадам гузоштан часорат намуда, дастони хунрезӣ ситамовари худро ба ҳар тараф дароз карданд». Муаллиф ин баҳои ба сарбадорон додаи худро бо шеър тақвият менамояд, ки мазмунаш ин аст: Эй борхудоё, мағузор, ки гадо шахси мӯътабар гардад». Сарбадорон манфиатҳои пешаварон ва табақаҳои пойни аҳолии шаҳро Ҳимоя мекарданд. Бинобар ин тамоми иқдимои онҳо муҳолифи манфиатҳои аъён ва ашрофи Самарқанд буданд.

Вакте, ки хабари аз муҳосираи Самарқанд даст кашида, ақибнишинӣ карда шудани муғулҳо бо гӯши Темур расид, ӯ фавран ба пеши амир Хусайн, ки дар мавзеи Солисарой дар айлоқи Шабарту бо сипоҳиёни худ иқомат дошт, қосид фириастода, ҳақиқати воқеаро ба вай хабар дод. Амир Хусайн ва Темур дар мавзеи Бағлон, ки дар ҷануби Кундузи Афғонистон воқеъ аст, ба ҳамдигар мулоқот намуда, дар ҳамин макон нақшаи ояндаро муайян намуданд ва қарор доданд, ки дар ишғоли Самарқанд ҷиҳод накунанд. Зеро онҳо зоҳиран ва дучор шудан ба муқовимати сахти мудоғиакунандагони шаҳр метарсиданд. Ин буд, ки онҳо ба муборизаи ошкорои зидди аҳолии Самарқанд ҷуръат накарда тасмим гирифтанд, ки ононро бо макру хила ба даст дароранд. Темур ва Хусайн зимистонро дар Қаршӣ гузаронда, оғози баҳорро замони муносиб барои ҳамла ба Самарқанд ихтиёр намуданд.

Онҳо барои ба ғафлат гузоштани мудоғиакунандагони Самарқанд ба унвони роҳбари мудоғиакан шаҳр нома навишта, изҳор намуданд, ки идораи шаҳро ба ӯ воғузор кардаанд ва ҳеҷ яке аз сокинони он ҷазо дода нахоҳанд шуд. Онҳо ин ваъдаҳояшонро бо қасамҳо тасдиқ намуда, номаро бо либосҳои фоҳиша ва тӯҳфаҳо фириристодаанд ва инчунин бо ҳамроҳии сафирҳои хушзабон намояндагони маҳсули худро равона карданд, ки ба шаҳр дохил шуда, барои забт намудани Самарқанд замина ҳозир кунанд ва дар ин амр аз гуногунии хайати сарбадорҳо истифода баранд. Сарбадорон сафирони Темур ва Хусайнро хушпазироӣ намуда, дар вақти

бозгашт бо тӯҳфаҳо ва номаҳои муҳаббатомез ба Қаршӣ ба назди Темур ва Хусайн гуселониданд.

Чун фасли баҳори соли 1366 фаро расид, амир Темур ва амир Хусайн аз навоҳии Балху Бадахшон ва Кундузу Хатлону Ҳисор аз Хӯй ва Шабургон лашкари анбӯх маҷмӯъ оварданд ва роҳи Самарқанд шуданд. Дар роҳ амир Хусайн ба сарбадорон хабар фириностод то замоне, ки ин ду амир ва сипоҳиён ба саҳрои Кони Гил нарасанд, умарои Самарқанд қасди мулоқот бо эшон накунанд ва ба истикбол наёянд ва сафире ба ҷониби ин амирон нафаристанд.

Ин амали амир Хусайн макри дигаре барои фиреб додани Сарбадорон буд. Пас аз муддате Темур ва Хусайн ба Самарқанд расида, дар мавзеи Кони Гил, ки дар шимоли шаҳри Самарқанд воқеъ аст, қарор гирифтанд.

Хабари омадани амирон Хусайн ва Темур ба Сарбадорон расид. Сарбадорон сафирони худро бо инъом ва тӯҳфаҳои зиёд ба урдугоҳи Хусайн ва Темур ба мавзеи Кони Гил фириностиданд. Амир Хусайн фириастодагони Сарбадоронро хушпазироӣ, пас аз назарӣ ва дилҷӯй, онҳоро ба Самарқанд гуселонид.

Рӯзи дигар роҳбарони Сарбадорон ба саҳрои Кони Гил равон шуданд ва ин бор низ монанди рӯзи пеш бо тӯҳфаҳои гаронбаҳо, аммо чун ба ноҳияи Қарёс дар соҳили рудхонае расиданд, ҳамма дастгир гардида, кушта шуданд. Аз ин миён ғафлат Мавлонзода бо ҳоҳиши Темур ҳалос ёфт. Ба ҳамин тарик, ҷунбиши сарбадорони Самарқанд бераҳмона фуру нишонда шуда, амир Хусайн ва Темур дубора ҳуқмрони шаҳр гардиданд.

Чунбиши солҳои 1365 – 1366 на ғафлат Самарқанд, балки дехаҳои атрофро низ фаро гирифта будааст. Лекин манбаъҳои таърихӣ дар ин бора ҳеҷ кам маълумот додаанд. Аз муаррихони он замон ғафлат Хондамир дар ин хусус баъзе мадракҳоро овардааст. Баъд аз он, ки амир Хусайн Самарқандро ишғол намуд, меғуяд ӯ, дигар вилоятҳо низ худсарӣ ва итоатнопазирӣ тарк карданд.

Тағно бо илтимоси Темур Мавлонзода зинда монд. Баъд аз ин Хусайн ба Самарқанд дохил шуда, ба аҳоли тоғони ҷанг андохт. Дар ин маврид сиёсатмадори маккор Темурланг тамоми товони ҷангро, ки ба гардани аҳоли бор

карда шуда буд, аз хазинаи худ бароварда, ба Хусейн дод ва бо ҳамин роҳ худро хайрҳои халқ вонамуд сохта, хост, ки ин қувваро дар мубориза бар зидди Хусейн истифода кунад. Хусейн аз ин рафтори Темур ба бим афтода, барои задхӯрд бо ӯ тайёр шуд. Темур бо амирони Осиёи Миёна алоқа карда, бо қувваи зиёде соли 1370 бар зидди Хусейн баромад. ӯ дар Балх Хусейнро асир гирифта, ба дасти ҳокими Хатлон Кайхусрав сулурд, ки ӯ Хусейнро ба зудӣ ба қатл расонид.

Темур Самарқандро пойтахти худ интихоб карда, девор ва арқҳои онро аз нав сохт ва шаҳрҳои Қаршӣ, Бухоро ва Шаҳрисабзро ҳам мустаҳкам намуд. Ин чораҷӯиҳо боиси он гардиданд, ки аҳолии шаҳро хайрҳои Темур шуданд.

Темур барзгаронро даъват мекард, ки зироатчиғиро ривоч диҳанд. Ғайр аз ин ӯ шайхони тариқаҳои гуногуни тасавуфро ҳам тарафдорӣ мекард.

Азбаски Темур авлоди Ҷингизхон набуд, пас аз ба Мовароуннаҳр соҳиб шудани худ ҳам унвони хонино кабул накард. ӯ худро амир эълон намуда, ба он лақаби «Қурагонӣ» (яъне домод)-ро ҳамроҳ кард, зеро вай зани амир Хусайн Сароймулкхонумро, ки духтари Қазанхони Ҷингизӣ буд, ба занӣ гирифт.

Темур мамлакатро бо кӯмаки хонҳои қозиб Суюрготмиш (1370-1388) ва писари ӯ Султон Махмудхон (1388-1402) идора мекард. Вай аз қабилаҳои ба худ ҳоси наздики Ҷағатой, хусусан аз барлосҳо гвардияи бозътимода ташкил дод. Ба барлосҳо ва тоифаҳои Ҷағатой харғуна имтиёзо бахшид. Ин қувваҳо тақвои Темур буданд. Сафири испонӣ Гонсалес де Клавихо, ки соли 1404 ба пойтахти давлати Темур шаҳри Самарқанд омада буд, дар дафтари хотироти худ чунин нигоштааст, чағатоиҳо аз подшоҳ имтиёзҳои махсусро соҳиб шуданд, онҳо метавонанд ба ҳар кучое, ки хоҳанд, бо рама ва галаи худ сафар кунанд, аз чарогоҳ ва заминҳои зироатӣ истифода намоянд.

Темур ба рӯхониён бисёр имтиёзҳои иқтисодӣ дода, онҳоро низ ба тарафи худ кашид. Вай ба ташкил намудани лашкарқашҳои ғоратгарона ба кишварҳои ҳамсоя, ба сарвати гаронбаҳои онҳо соҳиб мегардид, дар ин кор рухониён пуштбони ӯ гардиданд.

Темур ба кишваркушоии 35 солаи худ қадам ниҳода, ҳокимияти худро пеш аз ҳама дар поёноби дарёи Сир мустаҳкам намуд, ки дар он вақт дар ин ҷо ҳукумати хонии Олтин-ӯрда мавҷуд буд. ӯ ба ихтилофи дохили сулолави Олтин-ӯрда мудохила карда, Тўхтамишхонро, ки яке аз муддаиёни тоҷу тахт буд, Ҳимоя намуд. Тўхтамишхон баъдҳо бо кумаки Темур ҳукумати Олтин-ӯрдаро низ ба даст овард. Соли 1372 Темур Хоразмро забт кард. Пас аз ин ӯ панҷ маротиба ба муқобили хоразмиён лашкар кашида, соли 1388 онро ба даст овард. Бо фармони Темур пойтахти Хоразм шаҳри Уранҷ ба ҳок яқсон карда шуда, аҳолии онро ба дигар музофотҳо кўчонид. Аз ҷумла, қосибон ва устоҳои Урганҷ ба Кеш оварда шуданд, ки онҳо дар он ҷо «Оқ-Сарой»-ро сохтанд. Аҳолии боқимонда ба Самарқанд кўчонида шуд. Танҳо соли 1391 Темур иҷозат дод, ки шаҳри Уранҷ аз нав барқарор карда шавад.

Аз соли 1388 Темур ба муборизаи шадид ба муқобили Тўхтамишхон сар кард. Соли 1392 ба ҳоки Кавказ хучум оварда, Арманистон ва Ғурҷистонро ғорат ва тобеъ кард. Дар соли 1395 ба қувваҳои ҳарбии Тўхтамишхон шикаст дода, боқимонда лашкари ӯро ба ҳоки Русия то дарёи Елн таъкибкунон пеш намуд. Даре нагузафта пойтахти Олтин Урда шаҳри Саройро, ки дар соҳили дарёи Волга воқеъ гардида буд, забт ва хароб кард ва онро ба нестӣ овард. Соли 1395 Олтин Урда рӯ ба таназул ниҳод. Дар баробари Олтин Урда амалиёти ҳарбиро ба муқобили Эрон вузъат дод. Инчунин се маротиба ба Ҳиндустон лашкар мекашад ва дар соли 1398 шаҳри Дехлиро ишғол карда, ганҷинаҳои фаровони онро ба даст овард ва соли 1399 ба Самарқанд баргашт.

Дар давоми солҳои 1400-1404 Темурланг ба Сурия ва Осиёи Хурд ҳамла карда, султони турк Боязидро асир гирифт ва то соҳилҳои баҳри Миёназаминро ба даст даровард. Пас аз он ки Темур бо пирӯзӣ ба Самарқанд баргашт, дар ин ҷо чандин моҳ тӯй ва тамошоҳо ташкил дода, барои истилои мамлақати Чин тайёрӣ меид. Зимиёни соли 1405 ӯ бо лашкари 200 ҳазорнафара бар зидди Чин хучум сар кард. Вале зимиёни хунук пеши роҳи

Темурро гирифт ва ӯ ногаҳон 18 феввали соли 1405 дар шаҳри Утрор вафот кард.

Дар натиҷаи ҷунин лашкаркашиҳо Темур империяи пуркуватеро ташкил дод. Давлати ӯ на танҳо Мовароуннаҳр балки Хоразм, мамлакатҳои сохилҳои баҳри Хазар (Каспий) ва хоки Афғонистон, Эрон, як қисми Ҳиндустон, Ироқ, ноҳияҳои ҷанубии Қарқоз ва як қатор кишварҳои Осиёи ғарбиро дарбар мегирифт.

Тамоми лашкаркашиҳои Темур ошкоро характери ғоратгарона дошт. Темур Арманистони пуродамро, ки як шохид менависад, бо қаҳтӣ, бо дами тег, бо асорат ба биёбон табдил дод.

Темур дар ваҳшигарӣ ҳамто надошт. Ӯ соли 1387 хангоми забт намудани шаҳри Исфаҳон ба аскарони худ фармон дод, ки 70 ҳазор нафар аҳолии бегуноҳро сар бурида, аз сари онҳо «қалламанора» созанд. Дар соли 1398 дар Ҳиндустон бо амри ӯ 100 ҳазор нафар асирон қатл шуданд. Вай дар соли 1401 дар Димишқ аскарони худро фармуд, ки ҳар қадоми онҳо як сари буридаи одамиро биёранд. Сипас аз ин сарҳо қалламанора сохтанд. Худи ҳамон сол Темур шӯриши Бағдодро шикаст дода, рӯзи иди қурбон ба лашкаронаш фармуд, ки 90 ҳазор касро қушта, аз сари онҳо 120 қалламанора созанд. Сарбозони Темур ба иҷрои ин фармон камар баста, дар қатори мардон, занон ва кӯдакони масъум, инчунин асирони аз Сурия овардаи худро ваҳшиёна сар буриданд. Шарофиддин Алии Яздӣ пас аз марги Темур дар «Зафарнома»-н худ навиштааст, ки дар дохили давлати васеи императории Темур ин тарика Қалламанораҳо зиёданд. Темур як шаҳри Осиёи Сағирро забт карда фармон дод, ки ҳамаи кӯдаконро ба замин партофта, аз болои онҳо аспу араба гузаронанд. Инро яке аз шохидони он замон инъикос намудааст.

Воқеаҳои фоҷиавии Сабзавор (дар Хуросон) аз лиҳози бераҳмӣ аз ҳама ваҳшигарихон Темур кам набуд. Амир шӯриши соли 1383 Сабзаворро пахш карда амр дод, ки одамони зиндари дар байни хиштироаҳо гузошта ва аз болои онҳо оҳақ ва гил рехта, деворҳои баланд созанд.

Темур бо вучуди ғоратгарии худ кӯшиш кард, ки дар ин маҳалҳо қорҳои обёрӣ ва роҳсозиро ба роҳ монад. Темур

аз Байаннаҳрайн, Осиёи Сағир, Эрон, Ҳиндустон гурӯҳ-гурӯҳ устоҳо ва аҳли илму адаб, санъат ва меъморонро даъват намуда, барои ободонии шаҳри Самарканд истифода бурд ва он ба маркази тиҷорат табдил дод.

Темур меҳост роҳҳои тиҷоратӣ дубора ба воситаи Мовароуннаҳр барқарор гарданд. Аз ин сабаб вай барои вайрон кардани тиҷорати байни Аврупо ва Шарқ, ки аз роҳи Олтин Ӯрда сурат мегирифт, кӯшиш намуд ва бо ҳамин ният шаҳрҳои Сарой ва Урганҷро ба харобазор мубаддал гардонад, то ин ду шаҳр аҳамияти тиҷоратии худро гум кунанд. Пас аз он, ки Темур Эронро тасхир намуд, то як андоза ба дубора барқарор кардани роҳи тиҷорати ҷаҳонӣ дар Мовароуннаҳр муваффақ гардид.

Темур ҳамчун ташкилотчи мохир кори харбиرو ҳам ривож дода буд. Вай ба ҷои тартиботи ҷангин марказ ва қанотҳои ҷану рост лашкари амалқунадаро ба ҳафт қисм тақсим кард, ки дар байни онҳо дастаҳои ҷосусон, химояи қанотҳо ва гурӯҳҳои эҳтиётӣ амал мекарданд. Темур аз ҷиҳати сохти ташкилӣ дар қатори тартиботи кӯҳнаи низомӣ лашкарро боз ба панҷохӣ, садӣ, саду панҷохӣ ва панҷсадӣ тақсим кард. Дар замони Темур истифода кардани яроқи оташфишон сар шуда буд. Дар лашкари Темур барои қисмҳои гуногуни лашкар либос ва нишонаҳои махсус ҷорӣ карда шуда буд.

3. Ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангии халқҳои Осиёи Миёна дар асрҳои XIV - XV

Империяи бузурги Темурланг аз ҷиҳати идоракунии давлатӣ-маъмурий ниҳоят суст буда ва ягон ҷораи ба тартиби муайян даровардани он низ дида намешуд. Темур гоҳо барои назорат ва тафтиш аз болои ҳокимони вилоятҳои дурдаст одамони худро мефиристод.

Дар замони ӯ сохти суюроғол, яъне барои хизматҳо ҳада додани замин на танҳо таракқӣ кард, балки хусусияти меросиро гирифт. Темур дар охири умраш ба сарлашкаронаш заминҳои зиёдеро ба сифати суюроғол - меросӣ дода буд.

Пас аз вафоти Темур Мовароуннаҳр ба сахнаи муборизаҳои сулолаві табдил ёфт. Темур ханӯз дар вақти ҳаёт буданаш, мамлақати худро дар байни писаронаш

Ҷаҳонгир, Умаршайх, Мироншоҳ, Шохрух ва набераҳояш Муҳаммадсултон, Пирмуҳаммад, Иброҳим ва Улугбек тақсим карда буд. Аз ғавташ каме ҳам нагузашта фарзандон худро мустақил эълон карданд. Набераи Темур, ҳокими Тошканд Халилсултон (писари Мироншоҳ) лашкар ҷамъ намуда, пешгар аз писари Ҷаҳонгир Пирмуҳаммад, ки ўро Темур ҷонишини худ эълон карда буд, омада Самарқандро соҳиб мешавад.

Пирмуҳаммад соли 1406 ба қатл расид. Ба Темуриён лозим омад, ки бар зидди амирони собиқ мубориза баранд. Дар ғарб ва шимолу ғарбии Эрон намояндагони сулолаи туркмани Қарақулиён, дар Туркистон амир Худодод ва Шайх Нуриддин исён бардоштанд. Ҳангоме, ки дар соҳили дарёи Ому байни Халилсултон ва Пирмуҳаммад ҷанг мерафт, Худодод қушуни муғул ва қалмиқро муттаҳид намуда ба Мовароуннаҳр ҳучум овард ва Самарқандро забт кард. Ҳатто Халилсултон асир афтод. Темуриён ба вазъияти хеле хавфнок дучор шуданд. Писари Темур Шохрух ҳокими Ҳирот буда, ба ном вориси падари худ ҳисоб мешуд, фавран лашкар ҷамъ карда, роҳи Мовароуннаҳро пеш гирифт. Шохрух қушуни Худододро торумор карда, ўро қатл кард ва Халилсултонро аз асирӣ озод намуда ўро ҳокими Рай таъин намуд. Соли 1409 идоракунии Мовароуннаҳро ба писари 15-солаи худ Улугбек супорид. Худаш ба ғарафи Эрон лашкар кашид. Ў тадриҷан фарзандони Ҷаҳонгир, Умаршайх ва Мироншоҳро аз ҳокимият дур карда, писари худ Иброҳимсултонро соли 1414 ҳукмрони Шероз ва писари дигари худ Суюрғотмишро соли 1418 ҳокими Кобул, Ғазнин ва Қандаҳор таъин кард.

Соли 1436 Ҷаҳоншоҳ ном яке аз намоёндагони сулолаи Қарақулонро ба идораи Озарбойҷон воғузор намуд. Дар давраи ҳукмронии Шохрух (1405-1447) амалан ду ҳокимият, яке давлати худӣ Шохрух бо марказаш Ҳирот ва дигаре давлати Улугбек бо марказаш Самарқанд ба вуҷуд омад.

Шохрух тарафдори рӯҳониёни мусулмон буда, онро химоя мекард. Дар замони Шохрух системаи суюрғол то ба қуллаҳои баланди худ таракқӣ карда, яке аз сабабҳои барҳам додани давлати Темуриён гардида буд.

Соли 1411 Улугбеки 17-сола амалан ҳукмрони Мовароуннаҳр гардид. Ҳокимияти олий ҳамоно дар дасти Шохрух буд. Улугбек соле ду маротиба ба Ҳирот мерафт ва маслиҳати падарашро мегирифт. Улугбек соли 1414 Фарғонаро ба худ ҳамроҳ карда, ҷанде пас Қошғарро низ забт намуд.

Соли 1425 Улугбек дар ноҳияи Исикқул ва наҳри Или амирони муғулро шикаст дода, ғаниматҳо ба даст овард. Санги Яшме, ки дар макбараи Темур истифода шудааст, яке аз ҳамин ғаниматҳо мебошад. Боз як ёдгории ин воқеъ навиштаҷоти дараи Ҷелонтутӣ (дар байни Ҷиззах ва Самарқанд) мебошад, ки дар он Улугбек аз юриши худ ва аз он мардум сихат ва саломат ба инҷониб баргаштанашро хабар додааст. Аммо пас аз ду сол лашкари Улугбек аз бодиянишинони узбек шикаст хӯрдааст. Умуман пирӯзҳои ҷангӣ ба Улугбек насиб нагардид. Соли 1428 ислохоти пулӣ гузаронида шуд. Улугбек дар давраи подшоҳии падараш 40 сол бар Самарқанд ва Мовароуннаҳр ҳукумат кард ва дар умури идора ва адлия русуми шоистаеро риоят намуд.

Дар Ҳирот адабиёти бадеӣ ва санъати тасвирӣ хеле пеш рафт. Писари Шохрух Бойсунқур китобхонаи бузурге сохт, ки дар он ҷо дастхатҳои нодир, китобҳо, саҳифон ва мусаввирон маҳфуз гардид. Ҳатто нусхаи «Шоҳнома»-ро ҷамъ овардааст, ки ин замон дар китобхонаи Техрон маҳфуз аст.

Аввалин мураббии кӯдакии Улугбек донишманди маъруф Шайх Орифи Озарӣ буд. Дар байни онҳо, махсусан, Қозизодаи Румиро «Афлотуни замони худ» меномиданд. Бо фармони Улугбек дар Самарқанд, Бухоро, Кеш ва Ғиждувон биноҳои зебо ва муҳташама сохта шуданд, ки мадрасаи машхури Регистони Самарқанд аз ҷумлаи ҳамин биноҳост.

Хуросон ва Мовароуннаҳр ба маркази илм табдил ёфтанд. Дар расадхона Улугбек, Қозизодаи Румӣ, Ғиёсуддини Ҷамшед ва Алии Кӯшчӣ кор мекарданд. Улугбек олими машхури ситорашинос буд. Дар пешравии илми адабиёт мавқеи Абдурахмони Ҷомӣ ва Алишер Навоӣ хеле ҷолиб буд.

Меъморӣ дар ин давра хеле тараққӣ кард. Камолитдини Беҳзод дар санъат равияи тоза ба вучуд оварда, устоди як мактаби махсуси наққошии замон гардид. Соли 1449 Улуғбек бо фармони писараш Абдулатиф ба қатл расид. Даре нагузашта соли 1450 Абдулатиф аз тарафи хоини худаш қушта шуд. Барои ҳокимияти Темуриён набераи Шохрух Абулқосим Бобур мубориза мебурд.

Пас аз вафоти Абулқосим Бобур (соли 1456) Абӯсаид тамоми Мовароуннахру Хуросонро муттаҳид сохта ва то соли 1468 хукмронӣ кард. Муборизаҳои байни худии хонадони султонӣ аз нав аланга гирифтанд ва давлат дар Ҳирот ба дасти Хусейн Бойқаро, ки то соли 1506 хукмронӣ кардааст, гузашт. Самарқанд бошад, ба дасти писари Абӯсаид Аҳмад гузашт, ки у то соли 1494 дар он ҷо хукмрон буд.

Чунин парокандагӣ сабаб гардид, ки давлати Темуриён дар натиҷаи ҳуҷуми қабилаҳои кучминчии Дашти Қипчоқ тамоман аз байн равад.

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР АСРҲОИ XVI – NIMAI АВВАЛИ АСРИ XVII

Нақша:

1. Осиёи Миёна дар давраи хукмронии Шайбонӣ
2. Халқи тоҷик дар давраи хукмронии Чонӣ
3. Осиёи Миёна дар давраи салтанати Мангитҳо

Адабиёти истифодашуда:

а) асосӣ

1. Гафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – С. 583-706.
2. Историya таджикского народа. Том IV. Позднее средневековье и новое время (XVI в. – 1917 г.). – Душанбе, 2009. – С. 25-391.
3. Историya Таджикской СССР. Под. общ. ред. Б. А. Антоненко. Душанбе, 1983. – С. 89-113.
4. Пирумшоев Х. Российско – среднеазиатские отношения XVI – середины XIX веков в русской историографии. – Душанбе: Маориф, 2001. – 338 с.

5. Саидов А. Духовная и материальная культура таджикского народа в XVII – первой половине XVIII вв. – Душанбе: 2007. – 54 с.

6. Саидов А. Политическая история Бухарского ханства XVII – первой половине XVIII вв. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 149 с.

7. Саидов А. Политическое и социально – экономическое положение Бухарского ханства в XVII – первой половине XVIII вв. – Душанбе: Дониш, 2010. – 292 с.

8. Хамза Камол. Политическая история Мавераннахра в XVI в. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 180 с.

б) таъсирӣ

1. Айни С. Таърихи амирони мангитияи Бухоро. Кулшӣ. Ҷилди 10. – Душанбе, 1966. – С. 130.

2. Давидович Е. А. Денежная реформа Шейбанихана / материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Труды АН Тадж ССР. Том XII. Вып. 1. – Сталинабад, 1954. – С. 89-95.

3. Иванов П. П. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середины XIX вв.). М.: Изд. вост. лит., 1958. – 247 с.

4. Мир Мухаммад Амини Бухорӣ. Убайдуллонома. / Перевод с таджикского с примечаниями член-корреспондента Акад. наук Узб ССР. проф. А. А. Семёнова. – Ташкент, 1957. – 326 с.

5. Мухаммад Юсуфи Мушӣ. Муқимханаи история / Перевод с таджикского на русский язык с предисловием, примечанием и указаниями А. А. Семёнова. – Ташкент, 1956. – 303 с.

6. Неъматов Н., Амироҳӣ Н., Миробоев А., Пирумшоев Х. Таърихи халқи тоҷик. Китоби дувум. Мӯъҷизаи классикии тоҷикон. Душанбе: Сарпараст; Ношир, 2008. – С. 548-714.

7. Раҳматуллоев А. З., Сатторов Х. С., Тоҷов Н. Т. Таърихи халқи тоҷик. – Душанбе: Эр-граф, 2011. 524 с.

8. Хамза Камол. Политическая история Мавераннахра в XVI в. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 180 с.

9. Хотамов Н., Довудӣ Д., Муллоҷонов С., Исоматов М. Таърихи халқи тоҷик. – Душанбе: Эр – граф, 2015. – С. 169 – 182.

10. Юлдашев М. А. К истории торговых и посольских связей Средней Азии с Россией в XVI – XVII вв. – Ташкент: Наука, 1964. – 124 с.

1. Осиён Миёна дар давраи хукмронии Шайбониён

Аз миёнаҳои асри XV сар карда, дар натиҷаи муборизаҳои дохилӣ сулолаи Темуриён рӯ ба таназзул ниҳод. Сабаб дар он буд, ки ҷангу ҷидолҳои сулолавии хонадон нояи сиёсии давлатро заъиф гардонид. Ин ҷунин зиддиятҳои дохилии байни мансабталабон, норозигии барзгарон, бенавой ва зулму истибдоди феодалон тақдирӣ таърихӣи темуриёнро ҳал намуд.

Дар замони пастроии қудрати сиёсии Темуриён Осиёи Марказиро бӯҳрони парокандагии феодалӣ фаро гирифт. Воқеоти аввалҳои асри XIV, ки ҷараёни маъмули ҳаёти Мовароуннаҳр ва Хуросонро то андозае тағйир дод, ба он дигаргунӣ, ки дар зиндагии халқҳои бодиянишини Дашти Қипчоқ рӯй мебуд, саҳт алоқаманд аст. Аз миёнаҳои асри XV сар карда, дар ҳудуди Қазокистони ҳозира иттиҳоди сиёсии қабिलाҳои туркзбон ба вучуд омад, ки онҳо асосан бодиянишин буданд. Иттифоқи тоифавии казохҳо, нугайҳо (мангит) ва ўзбекон, ки ин ҷараён дар тамоми давраи асри XV давом мекард. Баъди ба ин ҷо омадани муғулҳо, онҳо бо қабिलाҳои туркҳои маҳаллӣ омехта шуда, бо номи ўзбакҳо баромад мекардагӣ шуданд.

Сарсулолаи онҳо Абдулхайрхон кӯшиш кард, ки давлати бузург созон диҳад. Бинобар аз миёнаҳои асри XV ба шимоли Осиёи Миёна сар дароварда, Туркистонро ба қароргоҳаш табдил дод. Абдулхайрхон моҳи март соли 1440 шаҳри Самарқандро тороҷ намуд. Аммо давлат таққил дода нагавонист ва соли 1468 вафот кард. Абдулхайрхон дар ҳар сурат имконият ёфт, ки қабिलाҳои бодиянишини даштҳои соҳили Урал ва поёнобҳои дарёи Сир, яъне қабिलाҳои бодиянишини ўзбакро то андозае ба ҳам муғтаҳид намояд. Аз тарафи дигар масъалаи ба ҳоки Мовароуннаҳр дохил шудани ин қабिलाҳои бодиянишин ва ба ҳаёти сиёсии мамлакат муҳолила намудани онҳо низ бо номи ў саҳт алоқаманд аст. Баъд аз вафоти Абдулхайрхон

дубора дар байни иттиҳоди қабिलाии “бодиянишини худсари ва ҷангҳои дохилӣ” сар шуд. Дар ҷангҳои дохилӣ наберааш Мухаммад Шайбонӣ, ки дар дарбори Абдулхайрхон тарбия ёфта буд, нақши қалон бозид. Ӯ дар андак муддат муқобилиятҳои дохилӣро барҳам дода, ба омухтани ҳаёт ва вазъияти сиёсии Мовароуннаҳр сар кард.

Вазъияти онвақтаи Мовароуннаҳр низ барои ба зудӣ таъмин гардидани талабаи Мухаммад Шайбонӣ кӯмак мерасонид. Задухӯрдҳои феодалии тоҷутахталабии авлоди Темур, ки фавран пас аз марги ӯ шуруъ шуд, дар замони Шохрух қисман ором шуда бошад ҳам, дигар вақт қувват мегирифт. Ин мубориза, маҳсусан, пас аз марги Абӯсаид дубора афзуда, иқтидори сиёсии давлатро тамоман заиф гардонд. Душмани байни Темуриён, ҳатто то дараҷае расида буд, ки дар вақти ба Мовароуннаҳр лашқар қашидани Мухаммад Шайбонӣ онҳо фикри ба якдигар кӯмак расониданро ҳам накарданд. Султон Хусайнмирзо дар Хирот Султон Мухаммад дар Самарқанд ва Бобурмирзо дар Фарғона хукмронӣ мекарданд.

Ҳангоме, ки Шайбониён қасди забти Мовароуннаҳрро карданд, онҳо муташаккилона мубориза набурданд. Барои оммаи асосии мамлакат, ки дар натиҷаи ҷангҳои сулолаии Темуриён ва истисмори беандозаи феодалон тамоман ба дод омаданд, пойдор мондани хукмронии Темуриён ва ба онҳо иваз шудани сулолаи подшоҳӣ фарқе надорад. Қабिलाҳои ўзбек, ки бо сардории Шайбонӣ ба ин мамлакат ҳаракат мекарданд, низ мусулмон буданд ва ҳуди Мухаммад Шайбонӣ ду забони асосии Осиёи Миёна тоҷикӣ ва туркиро нағз медонист ва пешақӣ қисми маъмули руҳониёнро низ ба тарафи худ қашид ба буд.

Ҳамин тавр, дар соли 1499 Шайбониҳон бо қувваҳои ҳарбии худ дар водии Зарафшон пайдо шуд. Дар ин вақт хукмронии Самарқандро Мухаммад Султон Алӣ ба зимма дошт, ки бо ҳукуматдорони темурии Фарғона ва Хирот муносибати на он қадар хуб дошт. Дар ҷунин лаҳзаи турмасўлият, ки мамлакатро хатарӣ ҷиддӣ таҳдид мекард, ашрофони Самарқанд ва шохзодагони темурий тамоман саргарми нифоқи низоъҳои байни худӣ буданд. Гуруҳе саршонаи Темуриёни Осиёи Миёна Султон Алиро

тарафдорӣ мекарданд, гуруҳи дигар ҳешовандони вай Бобурро ба Самарқанд даъват намуда, таслими шаҳрро ба ӯ ваъда медоданд.

Хангоми Самарқандро муҳосира кардани Шайбонихон ин низоъҳо боз ҳам қувват гирифтанд. Султон Алӣ дар ҳама ҷо Ҳиёат намуда, аз дигарон пешгар бо як гуруҳ никобдорони худ ба қароргоҳи Шайбонихон равона шуд. Ашрофони Самарқанд аз ин воқиф гардида, бо тӯҳфаву инъомҳои зиёде ба хузури Шайбонихон омада, сари таъзим фуруд оварданд. Бо ҳамин тарик, соли 1500 Самарқанд бе ҷанг ба дасти Шайбонихон даромад. Муваффақияти аввалин ва ба осонӣ ба даст омада дер давом накард. Як қисми ашрофони Бухоро ва Самарқанд тарафдори барқарор намудани ҳокимияти Темуриён буданд. Акнун рақибӣ асосии Шайбонихон шохзодаи Темурӣ Бобур гардид. Аёну ашроф Бобурро подшоҳ эълон намуданд. Қисме аз шаҳру истиқомати дигар ба тарафдории Темуриён гузаштанд. Вале дар муҳорибаи қушодӣ соҳили Зарафшон, ки моҳи апрели соли 1501 ба амал омад, Бобур шикаст хӯрд.

Соқинони шаҳр, сарбозон ва ҳатто наздикони Бобур ба қаҳтӣ ва гуруснагӣ тоб наоварда, ба ҳар сӯ фирор мекарданд. Бобур ҳам роҳи гурезро пеш гирифт. Соли 1501 Самарқанд дубора пурра ба дасти Шайбонихон даромад. Ба Шайбонихон аз ҳама бештар соқинони шаҳри Қароқўл муқовимат карданд. Баҳори соли 1501 дар ин ҷо шӯриш ба амал омад. Шайбонихон муқобилияти шаҳриёро паҳш карда, шаҳрро ишғол карда онро ба қушторгоҳи ҳақиқӣ мубаддал кард. Муддате чанд Шайбонӣ барои аз ҳатар эмин намудани ақибгоҳи худ ҷораҳои лозимӣ дида, ба истилои мулкҳои ҷанубии Темуриён камар баст. Дар ин ҷо ҳам ҳамон вазъияти қувваҳои парокандаи ин хонадон ба истилогарон мадад расонид.

Дар вилояти ҳеле қалоне, ки марказаш Ҳисор буд, Хусравшоҳ ҳукмронӣ мекард. Қаламрави ӯ ноҳияҳои ҷанубии Ўзбекистон, қисмати шимолии Афғонистон ва ҷанубии Тоҷикистонро дар бар мегирифт. Хусравшоҳ ба шохзодаи Темурӣ ёрӣ нарасонд ва дар аввалин хабари ҳуҷуми Шайбонихон фирор кард. Соли 1505 баъд аз муҳосираи 10 моха пойтахти Хоразм - Урганҷ ишғол карда,

навбати Ҳирот расид. Султон Ҳусайн ҷиддӣ будани ҳатари таҳдид қардаистодаро дарк карда, бо қувваи асосии худ ба муқобили Шайбонихон равон шуд. Вале дар роҳ вафот кард. Дар байни асирзодагони Темур низоъву нифок ба амал омад. Ду писари Султон Ҳусайн (Бадёуззамон, Музаффар Ҳусайн) ба тахт нишастанд. Тавре Бобур меъяд: «Ин амрест ғариб, ҳеч гоҳ кас напунیداаст, ки дар як мулк ду подшоҳ якҷоя ҳукмронӣ кунад».

То ба як қарор омадани наздикони ду подшоҳ Шайбонихон Балхро забт намуда, ба тарафи Ҳирот ҳаракат кард, дар роҳ қушуни омода нашуаи темуриро мағлуб кард.

Бисёр амирону амалдорон аз майдони ҷанг ва баъзеҳо аз шаҳр гурезон шуданд. Рӯҳониёни олимаком ва аъзоёну ашроф машварат намуда, ба Шайбонихон хати таслим фиристоданд. Дар як муддати кӯтоҳ Самарқанд, Бухоро, Марв, Сарахс, Балх, Ҳирот, Машҳад, Тус ва ғайраҳо пулҳои нуқрагин ба номи фотеҳи нав сикка заданд.

Сиёсати дохилии Шайбонихон баъд аз истилои давлати Темуриён тамоман ба манфиати синфи ҳукмрон, феодалон, ки акнун ба тарқибӣ он ашрофони тоифаҳои бодиянишини ўзбек ҳам, дохил мешуданд, хизмат мекард. Шайбонихон тамоми давлатро ба мулкҳои хоса тақсим карда, ихтиёри онҳоро ба дасти ҳешовандон ва амирони номии худ супорид.

Шайбонихон то баҳори соли 1508 қисми ғарбии Хуросонро ишғол карда, ҳудуди давлати худро аз баҳри Хазар (Каспӣ) то мулки Чин ва аз дашти Қипчоқ то қисми маркази Афғонистон васеъ намуд.

Пешравии Шайбонихонро ба дохили Эрон қувваҳои Исмоилии I нигоҳ доштанд. Исмоилии I аз авлоди Сафавиёни шаҳри Ардабил буд. Исмоил аз низоъҳои феодалӣ охириҳои асри XV истифода кард ва бо ёрии доираи дарвешон лашкари қизилбошиёро ташкил намуда, то соли 1504 сарҳади ҳешро аз Бағдод то мулки Темуриён васеъ намуд, аммо ба мақсад нарасид. Вақте, ки Шайбонӣ ба суи Қирмон ҳуҷум намуданд, Исмоил садди роҳи онҳо шуд. Дар муҳорибаи назди Тирмиз Исмоил худро қамқувват вонамуд сохта, ба тарафи Марв ақибнишинӣ карда, дар атрофи қалъаи Марв камин гирифта, интизор шуд. Дар ин задухӯрд

Шайбонихон тобистони соли 1510 кушта шуд. Баъд аз марги ӯ Суюнхоча, баъд амаки Мухаммад Шайбонихон Кучкучихон (1510-1530) подшоҳ шуданд. Исмоил бе чағ Хиротро ишғол кард, баҳори соли 1511 ӯ барои забти Мовароуннаҳр кӯшид, хонҳои ӯзбек ба ӯ таслим шуданд ва хоҳиш намураданд, ки чағро давом надихад. Сулҳ баста шуд, вале ин сулҳ муваққатӣ буд. Хуросон бо шаҳрҳои Маймана, Шибиргон, Балх, Андиҳой ба зерӣ тасарруфи Эрон монд. Бобур, ки дар Кобул мезист бо ризогии шох Исмоили Сафавӣ соли 1512 ба сӯи Ҳисор лашкар кашид дар роҳ Бадахшон, Кундуз ва Кӯлобро забт карда, ба Ҳисор ҳаракат кард. Лашкари Шайбонӣ дар тангии Пули Сангин (Норак) рӯ ба рӯ шуд. Бобур ғалаба кард, ӯ бо кӯмаки лашкари 70 ҳазор нафараи эронӣ, Ҳисор, Тирмиз, Қарши, Бухоро, Шахрисабз ва Самарқандро гирифт. Бобур аз ин ғалаба рӯҳбаланд гардид ва эронихоро ба ватан гуселонид. Аз ин сарлашкарони ӯзбек огоҳ шуда, аввали соли 1513 ба Самарқанд ворид шуданд ва Бобурро аз он ҷо ронданд. Бобур ба Ҳисор гурехт. Исмоил ба ёрии ӯ лашкари сершуморро бо сардори амир Аҳмад (бо лақаби Начи Сонӣ) фиристод. Лашкари эронӣ то Ғиждувон расид ва шикаст хӯрд, Начи Сонӣ кушта шуд. Бобур ноумед гашта ба Кобул баргашт. Даре нагузашта Шайбонӣ ҳамаи вилоятҳои Осиёи Миёна Тошкент, Фарғона, Ҳисор ва ғайраро аз сари нав ба зерӣ тасарруфи худ дароварданд. Осиёи Миёна хароб шуда буд, хучуми қизилбошиҳо истибдод ва ғорати мугулҳо, қатли онҳо ба хоҷагии халқ таъсири ҳалокатовар расонид.

Нарху наво баланд рафт, дар як қатор вилоятҳо қахтия гуруснагӣ рӯй дод. Махсус, дар Ҳисору Самарқанд вазнин буд. Тавре Восифӣ нақл кардааст, соли 1512-1513 дар Самарқанд қахти ва гаронӣ ба дараҷае расид, ки халонқ ба ҷуз қурси моҳу офтоб, ки дар дастурхони фалак буд, дар дигар ҷой сурати нонро намедиданд ва гуруснагонӣ фақир шабоҳо ба ҷой хӯшай гандум, дар ҳаёли худ аз хирмани фалак парвин хӯша медиданд.

Ахволи дигар вилоятҳои Осиёи Миёна аз ин бехтар набуд. Баъди вафоти Кучкунҷихон писараш Абӯсаид ба сари ҳокимият омад. Солҳои 1533-1539 Ҳайдуллоҳон дар сари

давлат буд. Тамоми давраи ҳукмронии Ҳайдуллоҳон бо чағҳо гузашт. Аз солҳои 40-уми асри XVI низоъҳои феодали ва чағҳои дарбории Шайбонӣ авҷ гирифтанд. Оташи нифоқ сараввал дар байни амалдорони калон аланга зада, сипас дигаронро фаро гирифт. Се чоряки аввали аср давлати Шайбонӣ як давлати амлокӣ буд, ки онро яке аз соҳибони мулк сарфи назар иқтидор ва эътибори худ, бо номи хон ва ҳокон идора менамуд.

Султонҳои Шайбонӣ ҳангоми интиқоби хон ҳам гурӯҳбозиву тарафкашиҳо мекарданд. Баъзан ҳар як тараф подшоҳи худро дошта, ду-се ҳокимиятӣ ташкил медоданд. Дар чунин ҳолат Ҳайдуллоҳон соли 1557 Бухороро ишғол намуд. Соли 1560 Ҳайдуллоҳон падараш Искандархонро аз Кармина ба Бухоро оварда, сардори давлат эълон намуд. Баъди марги Искандархон, соли 1583 Ҳайдуллоҳон ҳокими мутлақ гардид. Бухоро ҷойтаҳти давлат эълон карда шуд. Ҳайдуллоҳон (1557-1598) меҳост, ки дар Мовароуннаҳр як давлати пурқувват ташкил диҳад.

Давлати соҳмондодаи Мухаммад Шайбонихон дар замони ворисонаш инкишоф ёфт. Хусусан он дар давраи ҳукмронии Ҳайдуллоҳони II тақомул ёфт ва аз ҷиҳати ҳудуд хеле васеъ гашт.

Ҳайдуллоҳони II ба сохтмони нахрҳо, сардобҳо, роҳҳо, қорвонсаройҳо диққат дода, барои пешрафти савдо, муомилоти пулӣ ва муайян намудани арзиши пул ғамхорӣ мекард. Вай сарҳади мамлакатро аз ҳисоби дигар вилоятҳои ҳамсоя васеъ карда, то соли 1598 Хуросон ва Хоразмро пурра тобеи худ гардонид. Вале баъди фавти Ҳайдуллоҳон соли 1598 қувваҳои марказгурез ва задухӯрдҳои дохилӣ пурзӯр шуданд. Аз муноқиша ва зиддиятҳои дохилӣ истифода намуда, Сафавӣ дар чағуб Хуросонро гирифтанд. Дар ин чағҳо охири намояндаи Шайбонӣ Пирмуҳаммади II ҳалок гардид. Баъди фавти ӯ аз ин хонадон дигар марде боқӣ намонда буд, ки вазифаи хониро давом медода бошад. Бинобар ин бо ёрии феодалону дастгирии рӯҳонӣ ба ҷой охири намояндаи хонадони шайбонӣ намояндаи сулолаи Аштархонӣ Ҷонибек Султон бар тахти хонии Мовароуннаҳр бароварда шуд.

Хаёти фарҳангӣ. Дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна асри XVI-ро давраи ивазшавии сулолаҳо меноманд. Дар ин муддат хонадони темурӣ ҷои худро ба Шайбонӣ дод, ки онҳо дар охир бо номи сулолаи узбекӣ машҳур шуданд. Ҳарчанд сулолаи узбекҳо ба сари қудрат омада бошад ҳам, аммо раванди таърихи фарҳанги халқи тоҷикро дигар сохта нагавонист. Дар асри XVI фарҳанги Мовароуннаҳр хусусиятҳои хоси замони феодалиро дар худ таҷассум мекард. Илм, санъат ва маориф танҳо насиби феодалон буданд.

Хаёти маънавии халқ қабл аз ҳама зери таъсири бевоситаи рӯҳониён буда, исломо ба қонеъ гардонидани талаботи хону амирон, султону кули феодалон мутобик месохтанд.

Ба маданияти синфҳои ҳоким рӯҳониён таъсири ҳалқунанда доштанд. Ин таъсир дар ҳаёти илмӣ асри XVI ҳеле намоён буд.

Замони Шайбонӣ мисли Темуриён олимону санъаткоронро ба майдон набароварданд. Бухоро, ки маркази асосии ислому дин буд, барои пешрафти илмҳои дунявӣ роҳ накушод. Дар мадрасаҳои Бухоро, фалсафаи илоҳӣ ва шариаи таълим дода, илмҳои табиишинӣ, аз ҷумла нучум, риёзиёт, тиб ва ғайра қариб ба нестӣ расиданд.

Дар дарбори хонҳои узбек чун анъана забони тоҷикӣ ҳамчун забони илм, адабиёт, санъат, идораҳои давлатӣ буда, дар мактабҳо бо ин забон дарс мехонданд. Ба забони арабӣ бошад, Қуръон ва илоҳиёт таълим дода мешуд. Дар замони ҳукмронии хонадони Шайбонӣ илму адабиёт мувофиқи талаботи рӯз пеш мерафт. Азбаски қариб тамоми қорҳои дарбор бо забони тоҷикӣ сураи ғирифта буд, бинобар ин дар асри XVI адабиёти даризабон низ тараққӣ кард. Симоҳи ҳеле барҷастаи ин давра Зайниддин Восифӣ, Камолиддин Биноӣ, Бадриддин Ҳилолӣ ва Абдурахмони Мушфиқӣ ба шумор мерафтанд.

Яке аз шоиру муаррихи замони Шайбонӣ Камолиддин Биноӣ (1453-1512) буд. Ӯ дар Ҳирот ба дунё омада, дар Шерозу Табрис умр ба сар бурда, соли 1491 ба Ҳирот баргашта, соли 1495 ба Самарқанд хичрат кардааст. Дар Самарқанд ӯ шохиди ҷангҳои байни Темуриёну

Шайбонӣён гаштааст. Соли 1512 дар рафти қатли омме, ки Сафавӣён дар Қаршӣ ташкил карда буданд, Биноӣ низ дар қатори дигар бегуноҳон кушта шуд.

Биноӣ баробари шоирӣ, инчунин муаррихи забардасти замон ба шумор мерафт. Ӯ дар солҳои 1504-1510 асарҳои насрии «Шайбониннома» ва «Футӯҳоти хонӣ» - ро таълиф карда, дар онҳо воқеаҳо ва зиндагиномаи хонҳои Шайбониро тавсиф намудааст. Фарқи ин ду асар аз дигар асарҳои таърихи он замон ин аст, ки дар онҳо фикру андешаҳои панду ахлоқӣ низ ҷой доранд, ки гуё шоир ба воситаи ин ақидаҳо ба замона таъсир расонидани шуда, пеши зулму истибдод ва худсарихоии онҳоро гирифтани шудааст. Биноӣ дар асарҳои вазъи таърихи Осиёи Миёнаи асри XV ва ибтидои асри XVI-ро ҳеле равшан инъикос кардааст.

Зайниддин Восифӣ шоир ва нависандаи зарофатписанду мушоҳидакор буда, соли 1485 таваллуд ёфта, соли 1512 дар Ҳирот, баъдтар дар Бухоро, Самарқанду Тошканд умр ба сар бурдааст. Восифӣ ба ғайр аз ашъори шеъриаш асари саргузашти «Бадоеъ-ул-вақоъ» - ро таълиф кардааст, ки дар шакли ҳаҷвӣ ҳеле нозуқона нуқсонҳои усули идораи давлати хониро нишон додааст.

Ҳилолӣ аз шоирони забардасти асри XV-XVI (1470-1529) дар Астаробод таваллуд ёфта, соли 1491 барои идомаи таҳсил ба Ҳирот омада, то охири умр дар он ҷо мондааст. Соли 1529 барои ҳаҷвия ба Убайдуллоҳон навиштааш ба шинопарасти гунаҳкор гардида, қатл карда мешавад. Шеъри Ҳилолӣ равану суҳанаш расо буд. Ҳилолӣ се достон «Лайлӣ ва Маҷнун», «Сифот - ул - ошиқин» ва «Шоҳу дарвеш»-ро навиштааст.

Дар асри XVI замин аз рӯи ҳукуки моликият мисли пештара ба 5 категория тақсим мешуд. Муносибатҳои кишоварзии замони Шайбонӣён аз давраи Темуриён фарқи назаррасе надоштанд. Шаклҳои заминдорӣ қадима риоя карда мешуданд. Ташкили замини давлатӣ ҳамоно аз қалонгарин категорияҳо махсуб меёфт ва он захираи асосӣ, вале на ягонаи мулки инъомӣ, яъне заминдори шартии феодалонро ташкил мекард. Навигарӣ ин буд, ки акнун заминҳои давлатӣ ба таври табии аз нав тақсим карда

мешуданд. Дар асри XVI соҳибони асосии заминҳои инъомии давлатӣ гуруҳи сершумори хонадони салтанатӣ ва табақаҳои болоӣ бо Шайбонӣён омадаи тоифаҳои саҳронишини узбек гардиданд.

Давлати Шайбонӣён аз маҷмӯи мулкҳои хоса фароҳам омада буд. Асоси иқтисодии ин мулкيات иборат аз он буд, ки мулкдор метавонист хирочу андозҳои замини давлатии ба тариқи инъом соҳибшударо тамоман ё қисман ба нафъи худ ҷамъоварӣ намояд. Мулкҳои калони инъомшударо дар асри XVI низ суюрғол меномиданд. Дар айни замон истилоҳоти дигаре ҳам вучуд доштанд. Чунончӣ, инъомро, ки барои хизматҳои харбӣ дода мешуд, дар ин аср аксаран танҳо ва иқтаъ меномиданд. Дигар категорияи замин аз рӯи ҳукуки моликият, мулки феодалий яъне замин, ки қисми он ба фойдаи давлат, санаҳон ба сари қудрат омадани шохон, сарлашкарон ва ғайра акси худро ёфтаанд.

Дар асри XVI таърихшигори ҳам рушд меёфт. Чунин асарҳои барҷастаи таърихӣ, аз қабили «Ҳабиб-ус-сияр фи ахбори афрод-ил-башар»-и Хондамир, ки воқеаҳои таърихӣ умумӣ ва тарҷуман ҳоли одамони машхурро баён карда, шарҳи ҳодисаҳоро то охири муборизаи Шайбонихон ва шох Исмоил соли 1510 расондааст. Дар асари шахси наздики Шайбонӣён Ҷазуллоҳи Рузбеххони Исфаҳонӣ «Меҳмонномаи Бухоро» маълумотҳои нодири таърихӣ гирд оварда шуданд. «Абдуллоҳнома»-и Ҳофизӣ Таниш дар бораи сахми падару писар Искандархону Абдуллоҳхон дар ободонии кишвар, инкишофи сохтмон ва ғайра, суҳан кардааст.

Шаҳси босаводу ҷанговар Бобурмирзо рақиби худ Шайбонихон ва ворисонашро масҳара карда, онҳоро «кишлокии аз нури маърифат дур» номидааст. Аз нуқтаи назари ӯ Шайбонихон пешвои урдуи одамхӯрон ва маҳвқунандагони фарҳанг инъикос шудааст. Бобурнома асари хуби таърихӣ буда, воқеаҳои замони ҳукмронии Бобурро дарбар мегирад.

Дар асри XVI бинокорӣ хеле авҷ гирифт. Хусусан сохтмони биноҳои маъмурий, ҳочағӣ ва маданияи маншӣ вусъати зиёде пайдо намуд, ки ин яке аз ҷиҳатҳои хоси давра ба шумор меравад. Асри XVI санъат дар асоси анъанаҳои

давраи Темуриён ҷорӣ буд. Беҳтарин намунаи бинокории асри XVI масҷиди калони Бухоро мебошад. Аз рӯи нақшаи масҷиди калон ӯё Бибиҳонумро тақрор мекунад.

Мадрасаи Кӯкалтош яке аз калонтарин мадрасаҳои Бухорост, ки бародари ширхӯраи Абдуллоҳхони Шайбонӣ Қулбобокӯкалтош вақтҳои дар Ҳирот ҳукмронӣ доштани соли 1578 бино кардааст. Мадрасаи Кӯкалтош ӯё сеошёна будааст, вале баъдҳо ошёнаи сеюми он хароб шудааст. Рӯ ба рӯ масҷиди калон мадрасаи Абдуллои Яманӣ -муқаллаб ба Мири Араб бо фармону харҷи Ҷабдуллоҳхон бунёд шудааст. Бинои он аз ду гӯмбази кабуд иборат буда, шакли асосии мадориси анъанавиро дар худ таҷассум кардааст.

Водии Ҳисор низ аз ёдгориҳои меъмории бой аст. Ҳисор дар асрҳои XV - XVI ба авҷи раванки худ расида буд. Дар ин давра ҳудуди он вусъат пайдо карда, ҷанубии Тоҷикистону Ўзбекистон, шимолии Афғонистон Балх, Шибиргон, Кундуз, инчунин Бадахшонро дар бар мегирифт. Иморатҳои Қалъаи Ҳисор, аз қабили Мадрасаи кӯҳна, Мазори Маҳдуми Аъзам ва ғайра шохиди санъати баланди меъмории Ҳисори онвақта мебошанд.

Дар Бухоро ба инкишофи растаҳои бозору гузарҳои савдогарон диққати махсус дода мешуд. Ба ин силсилаи биноҳои гӯмбаздори Бухоро, ба мисли Токи заргарон, Токи ордфурӯшон ва бозори рӯйгӯши Абдуллоҳхон мисол шуда метавонанд. Санъати аълои кандакорӣ дар болои ҷӯбу санг ва навиштани катибаҳо дар мармар ҷой дошт.

Дар нимаи аввали асри XVI мактаби устодони миниятурии Бухоро, ки китобхоро оро медоданд, ба дараҷаи баланд расида буд. Нисбати Бухорою Самарканд санъати миниятуриро дар Ҳирот бештар инкишоф дода буданд. Яке аз барҷастатарин осори миниятураи нимаи дувуми асри XVI тасвири «Шоҳнома»-и Фирдавӣ аст, ки ба қалами Муҳаммад Муроди Самаркандӣ тааллуқ дорад.

Дар мактаби рассомони Бухоро таъсири мусаввири Ҳирот ҷой дошт. Яке аз назоварони мактаби Ҳирот дар ин давра рассоми машхур Маҳмуди Музахиб буд. Шаҳрҳои Бухоро ва Самарканд дар давраи Шайбонӣён шаҳрҳои сараҳолӣ ва марказҳои косибӣ, савдо, тиҷорат ва фарҳангӣ ба шумор мерафтанд. Талабот ба маҳсулоти косибони асри

XVI Осиёи Миёна хусусан барои газворҳои пахтагину абрешимӣ, силоҳу молҳои рӯзгор зиёд буд. Онҳоро хориҷиён бештар меҳариданд.

Инкишофи хунармандӣ ба пешрафти тичорат мусоидат намуд ва асри XVI дар бисёр шаҳро қорвонсарою меҳмонхонаҳо сохта шуданд. Асри XVI давраи инкишофи муносибатҳои тичоратӣ ва дипломатӣ бо кишварҳои Эрон, Ҳиндустон, Ҷапон, Қипчоқ ва Россия гардид. Муносибатҳои тичоратӣ байни Москва ва Бухоро дар замони Абдуллоҳон ривож ёфтанд.

2. Халқи тоҷик дар давраи ҳукмронии Ҷониён (Аштархониён)

Соли 1598 Абдуллоҳони II аз тарафи писараш Абдулмуъмин кушта шуд. Баъди ин ғоҷиа худи Абдулмуъмин ба тахт нишаст, вале муддате нагузашта, ӯ низ бо фармони як гурӯҳи манфиатдор кушта шуд. Пирмуҳаммадхони II охири намояндаи сулолаи Шайбониён низ ба зудӣ дар низоъҳои дохилӣ ҳалок гардид.

Сафавиён доираҳои манфиатҳои хонии Хева ва қазоқҳо аз ғириториҳои Шайбониён истифода намуданд. Шӯҳи сафавӣ Аббос I қисмати зиёди Хуросон ва ҳатто Ҳиротро пас аз муҳосираи нӯҳмоҳа ба даст овард. Дар чунин ҳолат, ки аз авлоди Шайбониён касе зинда намонд, аъён ва ашрофи Бухоро маснади хониро ба Ҷонмуҳаммад Султон (Ҷонибексултон) пешниҳод намуданд. Ӯ аз авлоди ҳамон чингизиёне буд, ки пас аз пароканда шудани давлати Ӯрдаи тиллоӣ дар Аштархон ҳукумати хонӣ ташкил дода буданд. Соли 1556 вақте, ки Аштархонро Россия забт намуд, шохзодаҳои аштархонӣ фирор карда, ба назди Шайбониён омаданд. Яке аз онҳо Ҷонибек буд, ки бо хохари Абдуллоҳони Шайбонӣ издивоҷ кард ва ин силсила минбаъд бо номи Ҷониён ёдоварӣ мешавад. Ҳарчанд, ки Ҷонибек Султон пешниҳоди ашрофро рад кард, бо розигии ӯ ба ҷой вай бародараш Боқимуҳаммад (1599-1605) ба тахт нишаст.

Боқимуҳаммад Балхро аз дасти Сафавиён қашиди ғирит ва онро ба истиқоматгоҳи вориси тахт табдил дод. Ғайр аз ин ӯ дар идоракунии давлат ва лашкар диғаргунӣҳо гузаронид. Баъди вафоти Боқимуҳаммад аъёну ашрофи

мамлакат писари бародародаи ӯ Имомқулихонро (1611-1642) бар тахти хонӣ бароварданд.

Имомқулихон давлати пурзӯре ташкил дода, бар зиди феодалони саркаш ва ҳокимони яқрав бо муваффақият мубориза бурд. Ӯ дар шимол ҳам бо халқҳои бодиянишини қазоқ ва қарақалпоқ бисёр ҷангҳои бераҳмона кард.

Минбаъд Имомқулихон тавонист, худди давлати худро васеътар намояд ва қазоқхоро ронда, Тошкандро бозпас гирифт. Писараш Искандарро дар ин шахр волиъ таъин намуд, зеро аз лиҳози стратегӣ он аҳамияти муҳим дошт. Ӯ қабिलाҳои қалмик, қарақалпоқ ва айроғхоро, ки ҳамагӣ ба Мовароуннаҳр сар дароварда буданд, аз сарзамини худ пеш кард. То поёни салтанати Имомқулихон таҷовузи ин ғоратгарон ба шаҳрҳои тоҷикнишин қатъ гардид. Дар давраи ӯ тичорат ҳеле пеш рафта, дар масъалаи обёрӣ низ тадбирҳои муваффақона анҷом дода шудааст.

Имомқулихон соли 1642 кӯр шуд ва аз давлатдорӣ даст кашида, бародараш Нодирмуҳаммад (1642-1645) -ро, ки амири Балх буд, ба тахт нишонид, худ ба зиёрати Макка шитофт ва мувофиқи ривояти сарчашмаҳо соли 1650 аз олам ҷанм пушид.

Давраи кӯтоҳи ҳукмронии Нодирмуҳаммад (1642-1645) дар дарбор қашмақашҳои ба амал овард. Аз ин душманони хориҷии онҳо истифода намуда, забткориҳои худро оғоз намуданд. Махсусан қазоқҳо ба худуди Қўқанд сар даровардаанд. Аз ин бесарусомонӣ истифода намуда, писари Нодирмуҳаммад Абдулазиз табодулотӣ давлати гузаронида, ба ҷои падараш ба сари ҳокимият омад.

Ба сари ҳокимият омадани Абдулазиз (1645-1680) муборизаи дохили сулолавиро пурзӯр намуд. Ин давраи душвортарин дар таърихи давлат ба ҳисоб мерафт. Пеш аз ҳама ин муборизаро дар байни писару падар тезу тунд гардонд. Аз ин хевагиҳо, эронҳо ва ҳатто Темуриёни Ҳинд истифода намуда, барои ба даст овардани Хуросону Мовароуннаҳр кӯшиш мекарданд. Азбаски давлат аз ҷониби ду марказ Балх ва Бухоро идора карда мешуд, бинобар мубориза асосан дар агрофи ин шаҳро суръат мегирифт. Нодирмуҳаммад дид, ки бо қувваи лашкари Балх аз болои фарзандонаш ғолиб омада наметавонад. Бинобар ба сардори

Темуриёни Хиндустон Шоҳичаҳон (1628-1650) барои кӯмак муроҷиат намуд ва бо сардории писарони ӯ Аврангзеб ва Муродбахш қушуни калон ба тарафи Балх ҳаракат кард. Аммо мақсади асосии ӯ на ёри барои Нодирмуҳаммад, балки ба даст овардани замини бобоёни худ иборат буд. Нодирмуҳаммад аз Эрон боз ба Балх баргашт. Абдулазиз дид, ки аз омадани падараш вазъи сиёсии мамлакат ҳалалдор мегардад ва бародараш Субҳонқулихонро ба Балх фиристод. Аммо бо ин муборизаҳои дохилӣ барои ба даст овардани ҳокимият ҳомӯш нашуд. Аз ҳучумҳои хориҷӣ ва нотаъону лоғар ғаштани бародараш Субҳонқулихон (1680-1702) истифода намуда, ба тахт нишаст. Аммо ӯ низ бо муборизаҳои дохилӣ ва хориҷӣ хотима дода натавонист.

Хевагиҳо аз нав барои забти Мовароуннаҳр ва Самарқанд оғоз намуданд. Субҳонқулихон тавонист онҳоро аз шаҳр ронда, аз амалдорон товори ҷангро ситонад ва бо ёрии наздикони хони Хева онро ба даст овард, ки ягона муваффақияти ӯ ба ҳисоб мерафт. Дар дигар қорҳои давлатдорӣ ба қомеъӣ ноил гардида натавонист. Низоъҳои байнихудии феодалон қайҳо аз доираи ҳонадони салтанат берун барои мадад буданд. Сарони тоифаҳои ўзбек пеш аз беш қувват мегирифт. Дар замони ҳукмронии Субҳонқулихон мавқеи Маҳмудӣ атолиқ баланд мегардид. Барои ёрдаме, ки Маҳмудӣ ба вай дар забти Хева расонида буд, ўро ҳокими Балху Бадахшон таъин сохт.

Ҷангҳои мушқиле, ки ӯ мебуд барои ҳоли шудани ҳазинаи давлат ва қувват гирифтани зулму истисмори оммаи меҳнаткаш гардидаанд. Барои ҷангҳои дохилии зидди феодалони саркаш сармояи зиёд лозим буд, аз ин рӯ хон пешакӣ аз аҳолии ситонидани андози солҳои ояндаҳо низ талаб кард, ки тавассути вазъияти онвақтаи мамлакат қорӣ намудани ҷунин намуди андоз барои аҳолии ниҳоят вазнин буд. Ришвахурӣ ва сӯиистифодае, ки амалдорон дар арафаи ситонидани андоз иҷро мекарданд, ҳалки меҳнаткашро боз ҳам рӯҳафтада мекард.

Дар замони ҳукмронии Убайдуллоҳон (1702-1711) муборизаи ҳокимон ба мӯқобили ҳокимияти марказӣ ниҳоят тезу тунд гардид. Убайдуллоҳон барои сул намудани иқтидори ҳокимони маҳаллӣ як қатор чораҳо андешид. Ӯ

дар тамоми ғайолияти худ пеш аз ҳама бо феодалони табақаҳои тоҷикон таъа мекард.

Оқибат, феодалони калон ва рӯҳониён сӯиқасд ташкил намуда, дар соли 1711 Убайдуллоҳонро қуштанд. Баъд аз марги Убайдуллоҳон бародари ӯ Абдулғайхон бар тахти хонӣ нишаста бошад ҳам, ҳокимият асосан дар дасти намоёнҳои қабилҳои манғитҳои Мухаммадхакимии атолиқ буд. Худи Абдулғайхон қариб аз тамоми ҳуқуқҳои маҳрум гардонида шуда буд.

Дар ин давра парокандагии феодалӣ то андозае пурзӯр гардид, ки ҳукумати марказӣ тамоми иқтидорашро аз даст дод ва давлати хонӣ ба ноҳияҳои мустақилу ҷудогонаи Фарғона, Балх ва ғайра тақсим шуд.

Дар ҷунин ҳолат давлати Аштархониҳо соли 1740 ба ҳучуми шӯҳи Эрон Нодиршоҳ дучор гардида, ба вай таслим шуд.

Дар замони Аштархониён ҳокимони бисёр вилоятҳо аз ҳисоби амирони қабилҳо дар он ҷойҳо танҳохӯр ба шумор мерафтанд. Амирон то рафт пуриқтдор шуда, аз ҳисоби ҳамқабилҳои худ дастаҳои пурзӯри харбӣ ташкил менамуданд.

Дар натиҷаи фуруш, тақсим, ҳада қардани заминҳои давлатӣ ва мулкӣ иқтдори онҳо кам гашт ва даромади ҳазина ночиз шуд. Дар баробари ин харобшавии минбаъдаи ҳоҷагии барзгарон ҳам яке аз сабабҳои кам шудани даромади андозҳо гашт.

Убайдуллоҳон барои мӯқобилият ва иқтдори иқтисодии амиронро сул намудан қўшиш мекард, ки асоси молиявии ҳокимияти марказиро пурзӯр қунад. Бо ин мақсад ӯ соли 1708 ислоҳоти пулӣ гузаронид. Вале ин чорақўӣ ҳазинаи тикигаштаро бой қарда натавонист.

Аз султии иқтисодии давлат ва заифии қувваҳои харбии хон истифода бурда, амирон дар вилоятҳои худашонро ҳокимони мутлақ, зълон намуда, аз итлоати ҳокимияти марказӣ рӯй мегардониданд.

Бар ҳилофи амирони вилоятҳои рӯҳониён, сармоядорони миёна ва калон, ашрофони авлодӣ тарафдори пурзӯршавии ҳокимияти марказӣ буданд. Зеро онҳо ҳамчун соҳиби заминҳои зиёд, қорвонсаройҳои дўкониҳои савдогарӣ

дар шахру деҳот меҳостанд, ки дар зери ғимояи доимии давлат бошанд. Аз ин ҷост, ки дар байни ин ду ғуруҳи феодалон ҳамеша муборизаҳо давом доштанд ва оқибат амирон дар ин муборизаҳо ғолиб омаданд.

Дар давраи ҳукмронии Аштархонӣён эшонҳо, яъне сардорони ҷамоаҳои пурзӯри дарвешон низ соҳиби эътибор ва нуфузи калон буданд. Онҳо шахсони бадавлат буда, мулк, дӯкон, муассисаҳои савдо ва пули зиёде доштанд. Эшонҳо дар муборизаи байни хонҳо, султонҳо ва амирон нақши калоне бозид, мусбат ё манфӣ ҳал шудани ҷунин набардҳо аксар вақтҳо ба мавқеи онҳо вобаста буд. Эшонҳо дар вилоятҳо баъзан ҳокимони маъмури таъйин мешуданд.

Рӯҳониён, яъне шайхулислом, раисон, муфтиён, муллоён ва ғайра дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва сиёсии мамлакат мавқеъ ва мақоми маҳус доштанд. Ҳамаи онҳо нозирони имону рисоия қоидаҳои шариат ва арқони ҳокимияти хон ҳисоб мешуаланд.

Дар миёнаи асрҳои XVI баъд аз он, ки қушунҳои рус Қазону Аштархонро ишғол карданд, ба Осиёи Миёна наздик шуданд. Ин наздикшавӣ сафирони ду кишварро соли 1558 ба Бухоро овард, ки муносибатҳои дипломатӣ ва савдо барқарор карда шуда, масъалаҳои тичоратӣ матраҳ гардид. Аз Россия ба Осиёи Миёна тилло, нукра, лавозимоти харбӣ, шароб, асал, пӯст ва ғайра оварда мешуд, ки бисёри ин молҳо ба Ҳиндустону Эрон интиқол дода мешуд. Аз Осиёи Миёна ба Россия матоъҳои пахтагин шохвор, гилем, қолин, қоғаз, яроқҳои шарқӣ ва меваҳои хушк бурда мешуд. Зеро ҷангҳои Шайбонӣён ва Сафавӣён дар солҳои 1507-1510 ба ҳаёти маданияи Ҳирот зарба зада, инчунин низоъҳои сунниҳо ва шиаҳо ба пешрафти он ҳалал ворид сохт.

Шоирони маъруфи ин давра Камолиддин Биноӣ (1458-1512), Бадриддин Ҳилолӣ (вафоташ 1529), Зайниддин Восифӣ ва Абдурахмони Мушфиқӣ буданд. Асри XVII давраи нави адабиёти классики тоҷик буд, ки дар ин давра шоирону мутафаккирони забардаст ба монанди Камолиддин Биноӣ, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, Бадриддин Ҳилолӣ, Сайидои Насафӣ, Мирзо Абдулқодири Бедил, Фитрати Зардушӣ Самарқандӣ умр ба сар бурданд. Дар нимаи дуюми асри XVIII кӯшишҳои марказгурезӣ ва мустақилшавии бисёр

ҳокимони вилоятҳои Бухорои Шарқӣ, Ёротеппа ва Ҳучанд авҷ гирифта буд.

3. Осиёи Миёна дар давраи салтанати Мангитҳо

Дар миёнаҳои асри XVIII Осиёи Миёна, ки дар натиҷаи ҷангҳои дохилӣ пароканда ва аз харобихои иқтисодӣ ҳеле заиф шуда буд, ба ҳучуми шоҳи Эрон Нодиршоҳ дучор гардид. Нодиршоҳи Афшор, ки лашкари ҳеле ҳуб мусаллаҳ ва муташаккил дошт, соли 1740 аз Амударё гузашт ва вориди хонии Бухоро гардид.

Писари Мухаммадҳаким-Мухаммадраҳими ҷотталаб, ки аз қабилаи мангит буд, ба истиқболи Нодиршоҳ рафта, дар назди ӯ сари итоат фуруд овард. Худи Мухаммадҳакимбии атолик, ки аз тарафи Абдулфайзон барои музокирот ба ҳузури Нодиршоҳ фиристонда шуда буд, низ ба манифати шоҳи Эрон амал кард. Нодиршоҳ Мухаммадҳаким ва писараш Мухаммадраҳимро қабул намуда, бо вақолатҳои зиёд сарфароз гардонид ва Мухаммадҳакимро вассали худ дар Бухоро таъин кард. Абдулфайзон маҷбур шуд, Нодиршоҳро дар наздикии Бухоро истиқбол намояд. Ӯ ба номаш ҳамчун ҳокими хонӣ боқӣ монд, воқеан бошад, қомилан ба Мухаммадҳаким таслим гардид. Дар натиҷаи ин ғазо хонии Бухоро ба мулки тобеи Эрон мубаддал гашт. Дар ҳуди ҳамон сол Нодиршоҳ Ҳеваро низ забт кард ва ба сари ҳокимият қоймақоми худро нишонд. Дар соли 1747 Нодиршоҳ аз дасти дарбориёни худ қушта шуда, давлати бузурги ташкилкардаи ӯ фавран рӯ ба завол ниҳод. Аҳмадхон, ки яке аз сарлашқарони Нодиршоҳ буд, дарҳол ба Қандаҳор рафта, сардорони қабिलाҳои афғонро ба атрофи худ муттаҳид намуд ва худро подшоҳи Афғонистон эълон карда, асоси давлати қунунии афғонхоро гузошт.

Соли 1747 баъди қушта шудани Нодиршоҳ дере нагузашта, Мухаммадраҳим Абдулфайзонро бо ду писараш ба қатл расонид ва бо ғимояи табақаи ашроф ва руҳонӣ ба тахти хонии Бухоро нишаста, дар соли 1753 ба ҳукмронии Мангития асос гузошт. Соли 1756 ӯ худро хон эълон намуд. Вай барои мустаҳкам кардани ҳокимияти марказӣ пеш аз ҳама бар зидди ҳаракатҳои худсаронаи сардорони қабिलाҳои бодиянишини узбек мубориза бурд ва

муҳолифати феодалони маҳаллиро нисбат ба ҳокимияти марказӣ то дараҷае барҳам дод. Факат Ҷротеша, ки дар нимаи дуюми асри ХVIII ба ҳайати он шаҳрҳои Хучанд, Ҷиззах, калъаи Зомин ва ғайра дохил мешуданд, ҳамчун мулки мустақил боқӣ монд.

Баъд аз вафоти Муҳаммадраҳим дар соли 1758 амаки ӯ Дониёлбӣ атолик (1758-1785) ҳукуматро ба даст гирифт. Лекин вай хониро қабул накарда, исман Абдулғозӣ ном набераи Абдулғайхонро ба тахт нишонид ва худаш маъмури вазифаи атолиқӣ гардид. Дониёлбӣ бештар ба қувваи ҳарбӣ таъя мекард ва барои он чизеро дарег намедошт. Ин буд, ки дар аҳди Дониёлбӣ сарлашкарони ашрофӣ қабилаҳои манғит заминҳои зиёдеро ба тариқи танҳо соҳиб шуда, барои ҳар чӣ зиёдтар ғойда ситонидан аз заминҳо саъй мекарданд. Дониёлбӣ аз руҳониён ва шайхони дарвеш Ҳимоят ва пушгибонӣ меид.

Чӣ тавре, ки адиб ва олими маъруфи тоҷики асри XIX Аҳмади Дониш қайд мекунад, дар аҳди Дониёлбӣ хеле андозҳои нав ба монанди никоҳона, аминона, муҳрона, ҳаққи тарозу ва амсоли инҳо қорӣ карда шуд. Ҳамаи инҳо сабабгори боз ҳам бенаво гардидани ин табақаҳои меҳнаткаши аҳолии мегардид.

Салтанати амир Шохмурод ва ислохотҳои он. Дониёлбӣ на фақат худсарии феодалонро бартараф карда натавонист, балки худаш торафт бештар мутеи кушбегӣ ва қозикалон мегардид. Яке аз писарони ӯ Шохмурод дар зохир худро ба дарवेशи мискин монанд карда, дар байни оммаи халқ шӯҳрат ёфт ва эътибори зиёд пайдо кард.

Шохмурод маҳсусан ба руҳониён ихлос ва эҳтироми беандоза дошта, худро бо қидду ҷаҳди тамоми таъкид менамуд. Тарзи зиндагии хоксорона ва порсоенаи ӯ муосиронашро дар ҳайрат меғузаштанд. Ин тавачҷух барои Шохмурод ниҳоят дараҷа зарур буд. Зеро дар соли ба тахт нишастани ӯ соли 1785 косаи сабри аҳолии Бухоро лабрез шуда, онҳо шӯриш бардоштанд. Дар рафти шӯриш беш аз ҳазор кас кушта шуд. Аз ин рақам ба ҳубӣ маълум мешавад, ки муборизаи халқ то чӣ андоза вусъат доштааст.

Аҳди салтанати амир Шохмурод (1785-1800) дар таърихи сулолаи манғития давраи нисбатан устувор

гардидани аморат ба шумор меравад. Ӯ ба мақсади бартараф намудани норозигии умумӣ, ки дар вақти ҳукмронии падараш пайдо шуда буд, баъзе ислохот қорӣ намуд. Вай чунин андозҳои шарбӣ, монанди хироҷ ва зақотро боқӣ гузошта, дигар ҳамаи молиёт, боҷ ва қаримаҳоро барҳам дод. Лекин ба ивази ин қиза, яъне андоз аз қавмҳои ғайри мусулмон ситонидашавандаро хеле зиёд кард. Ба аскарони моҳона муқаррар намуд. Бисёр заминҳои вақфӣ, ки амирони собиқ мусолира карда буданд, барқарор кард. Ба ин восита ӯ руҳониёни исломро ҳомии худ карда, дар роҳи мустаҳкам намудани ҳокимияти худ аз нуфузи дар байни оммаи мардум доштаи онҳо моҳирона истифода бурд.

Ислохоти пулиё, ки дар оғоз гузаронид, барои ҳаёти иқтисодии мамлакат аҳамияти калон пайдо намуд. Ин ислохоти пулӣ ба ривочу равнақи тичорат мусондат намуд.

Ба мақсади афзудани иқтидори ҳокимияти марказӣ Шохмуроди зирак ҳокимони вилоятҳоро аз вазифаашон сабуқдӯш намуда, ҳокимони нав таъин намуд. Амир Шохмурод умуми маҳкамро низ як дараҷа ба тартиб даровард. Худаш рисолае роҷеъ ба ҳуқуқ таълиф намуд, ки барои қозихо ҳамчун дастур хизмат мекард. Шохмурод ин чорабиниҳоро тахти байрақи мубориза дар роҳи риояи аҳкоми шариат амалӣ намуда, бо ин баҳона барои муҳофизати расму оини мансаби раисиро қорӣ намуд, ки ӯ мебоист иҷрои тамоми фармудаҳои шариатро назорат мекард. Шохмурод аз унвони турки мугулли хон даст кашид, худро амир номид.

Устувору мустаҳкам шудани ҳокимияти марказӣ боиси таъмини амнияти роҳҳо гардид ва ин дар баробари ислохоти пул барои равнақи тичорат заминаи мусонид фароҳам овард. Ҳоҷагиҳои воҳаҳои зироатӣ, хусусан водии Зарафшон, инчунин ҳавзаи дарёҳои Аму ва Қашқадарё дубора рӯ ба сабзӣш ниҳоданд. Дар бобати афзудани нуфузи ноҳияҳои камодам чораҳо дида шуданд, ки каналҳои нави обёрӣ акнун на аз онӣ феодалҳои маҳаллӣ, балки моли подшоҳӣ махсуб ёфтанд ва аз ин ҳам ҳазинаи давлат ғанӣ мегардид. Дар натиҷаи пешрафти қорҳои обёрӣ ҳолати ба зиндагонии муқимӣ гузаштани тоифаҳои бодиянишини ӯзбек ва дар заминҳои навобод маскан гирифтани онҳо қувват гирифт.

Амир Шохмурод тахти шиори «чиҳоди муқаддас бар зинди ғиёҳ» чандин маротиба ба Хуросон лашкар кашид ва бисёр маҳаллаҳои онро тороч намуд. Амири мангит дар ин лашкаркашиҳо ҳар як каси қобили меҳнатро аз аҳолии Хуросон асир карда, ба Бухоро меовард. Ба ин восита бозори ғуломфурӯшии Бухоро хеле авҷ гирифт. Дар охириҳои асри XVIII, вақте ки Эрон саргарми ҷангҳои дохилии худ буд, Шохмурод дубора Марваро ишғол кард. Шохмурод якҷанд дағфа ба Уротепша лашкар кашид ва дар ин мавридҳо низ ақсари аҳолии қобили меҳнати Хучанд, Ўротепша, Хавос, Зомин ва Ёмро зӯран ба Самарқанд бурда, дар соҳтмони биноҳо ва ишғооти обёрӣ истифода бурд. Маҳз бо қувваи ин одамон дар Самарқанд 24 масҷид ва дигар иморатҳои гуногун сохта шуданд.

Баъди вафоти амир Шохмурод писараш Ҳайдар (1800-1826) ба сари ҳукумати Бухоро омад. Вале ӯ сиёсати падари худро давом дода натавонист. Баъди вафоти амир Ҳайдар писараш Насрулло (1826-1860) ба сари ҳокимият омад. Мардум барои бераҳмӣ ва ҷаллодиҳояш ба ӯ «амири ҳасоб» лақаб гузошта буданд. Амир Насрулло сараввал тамоми бародаронашро аз дами тег гузаронид. Ӯ дар тамоми давраи ҳукмронияш бо навбат ба Шахрисабз, Ўротепша, Қуканд ва Хева меҷангид. Қушиҳои ӯ барои баргардонидани заминҳои он сӯи Аму, ки ба дасти афғонҳо афтада буд, бенатиҷа анҷомид. Амир Насруллоро ҳатто наздиконаш ҷашми дидан надоштанд. Ӯро занаш - духтари воли Шохрисабз ҳангоми хоб дар гӯшаи симоб рехта, ҳалок намуд. Ба ҷои Насрулло писари ягонааш Музаффар (1860-1885) ба тахт нишаст. Муҳимтарин воқеаи давраи амир Музаффар истилои Осиёи Миёна аз тарафи Россияи подшоҳӣ мебошад.

Дар нимаи якуми асри XIX ноҳияҳои Қонибодом, Исфара, Ашт дар ихтиёри хонигарии Қуканд буда, барои ба даст даровардани Хучанд, Уротепша, Нов дар байни хонигарии Бухоро ва Қуканд муборизаи оштиноназир давом доштанд. Ҷанги бистсола ба ҳеҷ тараф ғалаба наовард ва дар байни хонигарии Бухоро ва Қуканд «Сулҳи доимӣ» баста шуд.

Аморати Бухоро ва хонигарии Қуканд барои ноҳияҳои шимолӣ Тоҷикистон ҷангҳои шадид карда, одамони бегуноҳро мекуштанд. Дар муддати 50-60 сол Ўротепша зиёда аз

чил дағфа ҳучумҳои амирону хонхоро аз сар гузаронида, 23 маротиба ҳокимонаш иваз шуданд.

Дар нимаи аввали асри XIX ноҳияҳои марказӣ, ҷанубӣ, шарқӣ Тоҷикистони ҳозира мулкҳои мустақил буда, ба ҳеҷ яке аз хонигариҳо итоат намекарданд.

Ҷангҳои мунтазами феодалон ба қувваҳои истеҳсолкунанда зарбаи ҳалокатовар мезаданд. Ғоратгарон киштзорҳои поймол карда, ҳосилотро оташ зада ва дигар бонгарии мардумро тороч намуда, деҳаҳоро ба ҳок яқсон месохтанд.

Одамон барои нигоҳ доштани озукаворӣ девори хонаҳоишро бо арзану қуноқ андова намуда, баъди рафтани ғоратгарон онхоро аз андова ҷудо карда, ба сифати хӯроқворӣ истифода мебуданд.

Аз ҳучуми ғоратгарон шаҳриҳо ва ҳам барзгарон ба ҷон расида буданд. Амирони Бухоро ба хонҳои Қуканд пас аз ҳар як ҳучум ҳазорон одамро асир гулом мекарданд.

Дар ҷангҳои хонумонсӯз шаҳрҳо қамодам, меҳнаткашон кашшоқ, деҳа ва киштзорҳо харобу вайрона гашта, гурӯҳнаги ва даҳҳо касалиҳои дигар ҳукмфармо шуданд.

Халқи тоҷик ки ба ҳайати хонигарии Бухоро, Қуканд ва Афғонистон дохил мешуд, дар ҳолати ҷудой зулми даҳшатангезро аз сар мегузарониданд.

Тоҷикон дар Афғонистон қисми асосии аҳолиро ташкил дода, дар тамоми ҳудуди шимолӣ он ва Қобул, Панҷшер, Ничру, Хуст ва дигар шаҳру вилоятҳо зиндагӣ мекарданд.

Тоҷикон дар баъзе ноҳияҳо тамоми аҳолиро ташкил дода, дар дигар минтақаҳо бо халқҳои дигари Осиёи Миёна якҷоя ва дӯстона зиндагӣ мекарданд. Ҳанӯз аз охириҳои асри XVIII сар карда, дар ноҳияҳои марказӣ ва ҷанубии Тоҷикистони ҳозира дар қатори тоҷикон боз бисёр авлоду қабилаҳои узбек низ зиндагӣ мекарданд.

Дар Бухорои шарқӣ ва Помир, ки дар асри XIX тахминан 400 ҳазор аҳоли зиндагӣ мекард ақсари тоҷикон тоҷикон ташкил мекарданд.

Дар Қаротегин, Помири шарқӣ, Ҳисор бошад, баъзе қабилаҳои қирғиз суқунат доштанд.

Аз миёнаҳои асри XVIII сар карда, қабилаҳои бодиягарди туркман аз Ҷорҷӣ ба водии Вахш кӯчида омада буданд.

Тоҷикон ҳаёти барзгарӣ, зироатчиӣ, ҷорводориро аз сар гузаронида, муқимнишин буданд. Халқҳои туркзобон бошанд,

асосан, нимкўчманчӣ буда, як қисми онҳо ба ҳаёти муқимӣ гузашта буд.

Дар ҳар ду хониғарӣ забони тоҷикӣ давлатӣ ба шумор рафта, тамоми навиштаҷотҳо бо он иҷро карда мешуданд. Барои идора кардани мамлакат ва истисмор намулдани меҳнаткашон дар Осиёи Миёна идораҳои зиёди маъмури ташкил дода шуда буд. Мартабаҳои идоракунӣ аз хону амир сар карда, то арбобони деҳаро ташкил мебуданд.

Дар аморати Бухоро баъд аз амир атолиқ меистод, ки вай тамоми қорҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва дигар масъалаҳои давлатиро ҳал менамуд. Ҳокимияти хону амир номаҳлуд буда, қушбегӣ вазиған сардорони қорҳои ҳоҷагӣ ва маъмуриро иҷро мекард. Қорҳои молъявиرو зақотчин калон мебуд, ки ба ӯ тамоми девонбегихо итоат мекарданд.

Масъалаҳои ҳуқуқ ва адлияро қозикалон, муфти ва муфти ҳарбӣ ҳал мекарданд. То замони ҳукмронии амир Шохмурод идораҳои шикоятӣ мавҷуд набуданд.

Шохмурод ислоҳоти судӣ гузаронида, палатаи олии судиро ташкил дод, ки вай аз чил нафар олимони ҳуқуқшинос иборат буд. Ҷазодиҳҳои дигар, монанди ҷарима гирифтани, калтақубӣ намулдан ва ғайра ҷой доштанд.

Яке аз вазифаҳои ҳассосро раис ё худ мухтасиб иҷро мекард. Ӯ назорат мекард, ки мардумон рӯза гиранд, намоз хонанд ва дигар қоидаҳои расмӣҳои шариати исломо роҳа кунанд.

Дар солҳои 30-уми асри XIX баъзе вазифаҳои қушбегӣ ба ихтиёри раис гузаштанд. Раис сафирхоро таъин намуда, бо давлатҳои хориҷӣ муносибатҳо барқарор мекард. Нуфузи раис дар идоракунӣ давлат бузург буд.

Вазифаи политсияро қурбош ё миршаб иҷро мекард. Масъалаи тақсимои об дар дасти мироб буд. Ташкили идоракунӣ маъмури дар хониғарин Қўқанд монанди аморати Бухоро буд. Дар хониғарин Қўқанд баъд аз хон минбошӣ меистод. Ғайр аз он зақотчин калон, қозикалон, сардорони вилоятҳои ҳоким ва бек, ҳоҷаи калон, амир, сарқор, девонбегӣ, амин, даҳа, сада, арбоб, миршаб ва дигарон ҳамчун мансабдорони идоракунӣ давлат ба шумор мерафтанд.

Дар аморати Бухоро ва хониғарин Қўқанд рӯҳониён ба ҳаёти иқтисодӣ, сиёсӣ ва мадани ҳалқи маълум таъсири манфӣ мерасониданд. Онҳо ба ғоратгарӣ, мардумқушӣ, беинсофӣ ва

дигар рафтору қорҳои ношониған истисморкунандагон ғатво дода, беҳуқуқ будани маълумонро ҳақ мебароварданд.

Аз ҷиҳати маъмури Бухорон Шаркӣ ба вилоятҳо ва туманҳо тақсим мешуданд, ки сардорони онҳоро амлоқдор меномиданд. Ҳар як туман аз чандин деҳаҳо иборат буд ва сардори деҳа арбоб ҳисоб меёфт. Вилогҳои Шахрисабз, Ҳисор, Қўлоб, мулкҳои ниммуствақили феодали буданд.

Сардорони вилогҳои феодалиро дар Шахрисабз ва Ҳисор ҳоким, дар Қаротегину Дарвоз шах ва дар Қўлобу Балҷувон мир меуфтанд. Дар ин вилогҳо ҳам мартабаҳои зиёди идоракунӣ ба монанди, мир, шах, ҳоким, девонбегӣ, мирзо, ақобир, қозӣ, оқсақол, арбоб, навар, миршаб, амин, мироб, зақотчин ва ғайраҳо буданд, ки онҳо мувофиқи хоҳиши худ аз аҳоли андозҳо рӯёнида, мардуми заҳматкашро бераҳмона истисмор мекарданд. Тамоми ин гуруҳҳои муфтиҳур ғоратгар аз ҳисоби омман маълумон рӯз мегузарониданд.

Барои дар ҳолати тобей ва тарсу ваҳм нигоҳ дошгани омман меҳнаткаш дар хониғарӣ, аморат ва тамоми вилогҳои қисмҳои ҳарбӣ нигоҳ дошта мешуданд, ки онҳо ҳангоми гун кардани андоз ба зақотчинҳо низ ёри мерасониданд.

Лашқари аморати Бухоро аз савдогарони ўзбек, тоҷикон, туркманҳо, афғонҳо иборат буда, онро наварҳо ва қарачирик (аз байни аҳоли давлатшудагон) - хо ташкил мебуданд.

Наварон аз ҳисоби худ яроқнок шуда, барои хизматшон аз давлат музди пулӣ ва молӣ гирифта, аспҳои давлатиро истифода мекарданд. Шумораи наварон ҳеле кам буд. Миклори қарачирик дар лашқар зиёд буда, онҳо дар вақтҳои ҷангу зарури аз байни аҳоли давлат карда мешуданд ва бо аспони худ хизмат мекарданд.

Қушони аморати Бухоро ба полкҳо, ротаҳо ва ғайраҳо тақсим мешуд. Яроқи аспҳои ҷангии аскарон аз шамшер, қамонғулақ, найза ва тўп иборат буд. Тўпҳо ҳеле калон буда, барои қашонидани онҳо то ҳафт сар барзагов лозим меомад. Сақо-тири тўп ҳеле суғ мебарид, вале сарбозони душманро ба қарос меандохт. Сардори артилерияро тўпчибошин лашқар меномиданд.

Умуман, лашқари Бухоро то миёнаи солҳои 30-уми асри XIX ҳеле заиф буд. Вале баъд аз он, ки соли 1837 амир Насрулло лашқари доимӣ ташкил дод ва қисмҳои пиёдагард ба вучуд омаданд, қисмҳои ҳарбии аморат пуққуват гаштанд. Сарбозони амир куртаи сурх, шими сафед ва теллаки эронӣ

мешушиданд. Хар як сарбоз камони найзадор, шамшер ва тапшонча дошт. Баъзе асирони рус дар кӯшуни амир омӯзгор буданд. Соли 1837 баталиони аморат ҳам ташкил ёфт.

Сарбозон бо оилаҳоишон дар қазармаҳои харбӣ зиндагӣ мекарданд ва мохе се сӯми нуқра аз ҳазина маош мегирифтанд. Соли 1865 амири Бухоро 13 ҳазор сарбозони қаторӣ дошт. Сарбозу тўпчиён бемӯхлат хизмат мекарданд.

Ташкил ёфтани артиши доимӣ нуфузи ҳокимияти марказиро пурзӯр карда, муқобилияти феодалони марказиурезро барҳам дод. Лашкар ва сарбозон на танҳо дар мубориза бар зидди душман, балки барои пахш кардани шӯришу баромадҳои халқӣ низ истифода мешуданд.

Бар ҳилофи кӯшуни аморати Бухоро қисмҳои харбии хонигарии Қўқанд дар ин давра сӯст буданд ва дар лашкар бисёр навкарони Мастҷох, Дарвоз, Қаротегин ва дигар вилоятҳои тоҷикиштин ба онҳо омадагӣ хизмат мекарданд.

Вазифаи асосии қисмҳои харбӣ васеъ кардани ҳудуди ҳукмронии хон, ғимояи шахсияту молкияти синфҳои доро, ғорату тороҷ кардани меҳнатқашон ва пахши шӯришҳои халқӣ буд.

Дар охириҳои асри XVIII ва ибтидои асри XIX қувват гирифтани зулми феодалӣ ба пешрафти маданияти халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла халқи тоҷик, таъсири манфӣ расонд. Омман меҳнатқашон аз имконияти маълумотгирӣ ва шугли илму адаб маҳрум буданд. Илмҳои дунявӣ характери схоластиқӣ гирифта, дар мактабу мадрасаҳо асосан илмҳои динӣ таълим дода мешуд.

Бо вучуди ин ҳаёти илмӣ дар шаҳрҳо каму беш мавҷуд буд. Дар ин давра як силсила асарҳои таърихӣ аз қабилӣ «Таърихи Раҳимхонӣ»-и Мухаммад Вафои Қарминағӣ, «Ғушан-ул-мулку»-и Мухаммад Яъқуб, «Мунтахаб-ут-таърих»-и Мухаммад Ҳаким таълиф ёфтаанд. Муаллифони ин асарҳо шохиди бисёр воқеаҳои он давра буда, дар китобҳоиашон манбаҳои ғаронбаҳои таърихиеро ҷой додаанд, ки онҳо барои омӯхтани масъалаҳои гуногуни ҳаёти он аймак ба мо кӯмак мерасонанд.

Соқинони он шаҳрҳо дар давраи мазкур бо забони тоҷикӣ гуфтугӯ мекарданд ва дар мактабҳо низ дарсҳо бо забони тоҷикӣ мегузашт. Вале дар баробари ин таълимоти динӣ бо забони ноғамҳои арабӣ гузаронида мешуд.

Дар Осиёи Миёна ду намуд мактаб мавҷуд буд. Мактаби ибтидоӣ ва мактаби олий, ки онро мадраса меномиданд. Дар мактабҳои ибтидоӣ баҷагонӣ аз 5 то 16 сола бо забони тоҷикӣ таълим гирифта, асосҳои дини исломро меомӯхтанд. Дар мактабҳо асосан фасли зимистон 3-4 моҳ меомӯхтанд.

Мадрасаҳо дар Панҷакент, Қонибодом, Қарши, Қўлоб, Хучанд, Ўротеппа ва Ҳисор мавҷуд буда, дар ҳар қадоми онҳо 40-50 нафар муллобача таъсил мекард. Муҳлати таъсил муайян набуд. Барои ҳамин дар мадраса таъсил аз 8 то 20 сол тӯл мекашид. Барномаи таълимин мадраса қариб тамоман омӯзиши улуми дини схоластиқиро дар бар мегирифт. Таълим дар ин ҷо бо забони арабӣ мегузашт. Дар баробари қоидаҳои қонунҳои дини исломӣ шарият дар мадрасаҳо ҷор амали арифметикӣ ва баъзе элементҳои алгебраю геометрия низ омӯхта мешуданд. Дар мадрасаҳо фарзандони рӯҳонӣёну одамони доро таълим мегирифтанд. Дар замони ҳукмронии Шохмурод дар тамоми мадрасаҳои Бухоро 30 ҳазор кас таълим мегирифт.

Он шахсоне, ки мадрасаро хатм мекарданд, одатан қозӣ ё ноибӣ ӯ ва имомии масҷид таъин мешуданд. Дар мадрасаҳо духтаронро қабул намекарданд ва бо хатми мактаб таълимгирии онҳо қатъ мегардид. Мактабҳои духтарон ҷудо буда ва дар онҳо бибихалифаҳо, ки одатан занҳои муллоёну мударрисон буданд, дарс мегуфтанд. Бибихалифаҳо ба духтарон асосан дину шарияти исломро таълим медоданд.

Хонандагон китобҳои дарсии мушқилфаҳм ва ба синну солшон номувофиқро қориёна азёд карда, ба маънии онҳо сарфаҳм намекарданд. Умуман, дари мадрасаҳо ба рӯи омманӣ васеи меҳнатқашон пӯшида буд. Аз ин ҷост, ки аксарияти омман халқ бесавод буд.

Дар аввалҳои асри XVIII ғайриятҳои шоирони забардаст Сайиди Насафӣ, Фитрати Зардуш ва Малехон Самарқандӣ ба анҷом расид ва аз миёнаҳои асри XIX ғайриятҳои адабии маорифпарварони тоҷик - Аҳмади Дониш, Абдуқодирихон Савдо, Қорӣ Раҳматуллои Воеҳ ва дигарон оғоз ёфт.

Дар Ҳева адабиёт бо забони туркӣ, вале дар Бухоро ва Қўқанд бо ду забон - тоҷикӣ ва ўзбекӣ тараққӣ мекард. Дар миёни аҳли адаби ин давра мавқеи асосиро шоирони дарборӣ ишғол мекарданд. Онҳо дар шеърҳои шаклан бисёр зебо ва мазмунан хеле пучи худ хонҳо ва азамати давлати онҳоро ситоиш мекарданд. Эҷодиёти ин гуруҳи адабон аз ҷиҳати ғоявӣ тамоман иртиқӣ ва ба омман халқ қомилан бегона буд. Берун

аз доираи дарбор адабиёти равияи демократӣ вучуд дошт, ки намояндагони ба назар намоёни он Дониши Бухорӣ, Махмуд, Содик, Махмур, Маъдан, Ирсии Ҳисорӣ, Раҳими Самарқандӣ ва дигарон буданд.

Бо вучуди ин адабиёти равияи демократии асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX анъанаҳои бехтарини адабро давом дода, барои алоқаманд намудани анъанаҳои пешкадами адабиёти замони Сайиди Насафӣ бо адабиёти замони Аҳмади Дониш ва Шамсиддин Шохин нақши муҳиме бозидааст.

Нимаи дуюми асри XVIII ва аввали асри XIX дар санъати халқи тоҷик ҳам баъзе қомебиҳоро мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, дар ин давра ду навъ театрҳо - намоишҳои кӯчагии артистони масҳарабоз, дорбоз ва театри лухтакҳо мавҷуд буд, ки дар намоишҳои онҳо хунарипагон қору кирдорҳои нодурусти қозиён, рӯҳониёнро масҳаракунон фош мекарданд.

Санъатҳои меъмории ва тасвирии низ тараққи карда буданд. Аз ёдгориҳои меъмории Бухоро масҷиди Болои Ҳавз, маҷмуи иморатҳои қисми гарбин шаҳр - масҷид, мадраса, мазорҳои Халифаю Худойдод ва аз ёдгориҳои Ҷӯртеппа мадрасаи Рустамбек ҷолиби диққат мебошанд.

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX - ИБТИДОИ АСРИ XX

Нақша:

1. Аз тарафи Россияи подшоҳӣ забт шудани Осиёи Миёна
2. Оқибати забткориҳои Россияи подшоҳӣ дар Осиёи Миёна
3. Шӯриши Восеъ

Адабиёти истифодашуда:

а) асосӣ

1. Аҳмади Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Мангития. - Душанбе, 1992.
2. Гафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. - Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. - С. 709-756.
3. Искандаров Б. И. Восточная Бухара и Памир во второй половины XIX в. (Издание 3). - Душанбе: Андалеб. 2015. - 664 с.

4. История таджикского народа. Том IV. Позднее средневековье и новое время (XVI в. - 1917 г.). - Душанбе, 2009. - С. 392-451.

5. История Таджикиской СССР. Под. общ. ред. Б. А. Антоненко. Душанбе, 1983. - С. 114 - 128.

6. Пирумшоев Х. Российско - Среднеазиатские отношения XVI середины XIX веков в русской Историографии. - Душанбе: Маориф, 2000. - 338 с.

7. Пирумшоев Х. Табли озодаи дар аҳди бедодӣ. - Душанбе, 2018. - 353 с.

а) таълифи

1. Бокиев О. Завоевание и присоединение Северного Таджикистана, Памира и Горного Бадахшана к России. - Душанбе: Ирфон, 1994. - 272 с.

2. Давлатбеков Н. Халқи тоҷик дар давраи феодализм ва ташаккули муносибатҳои капиталистӣ. - Душанбе, 2006.

3. Маджлисов О. Аграрные отношения в Восточной Бухаре в XIX - XX в. - Душанбе: Ирфон, 1967. - 330 с.

4. Пирумшоев Х. Русские дореволюционные исследователи о политике России в Средней Азии в XVIII. - Душанбе, 1996. - 110 с.

5. Раджабов С. Присоединение Средней Азии к России и его прогрессивное значение. Душанбе: Нашр. Давл. тоҷ., 1959. - 77 с.

6. Халфлин Н. А. Присоединение Средней Азии к России (60-90 - е годы XIX в.). М.: Наука, 1965. - 468 с.

7. Халфлин Н. А. Россия и ханства Средней Азии первая половина XIX века. - М.: Наука, 1974. - 405 с.

8. Ҳотамов Н., Довудӣ Д., Муллоҷонов С., Исоматов М. Таърихи халқи тоҷик. - Душанбе: Эр - граф, 2015. - С. 188-239.

9. Ҳотамов Н. Таърихи халқи тоҷик (аз солҳои 60 - уми асри XIX то соли 1924). - Душанбе, 2007. - 395 с.

1. Аз тарафи Россияи подшоҳӣ забт шудани Осиёи Миёна

Осиёи Миёна дар арафаи истилои Россия ба як чанд давлатҳои феодализм тақсим шуда буд, ки калонтарини он хонигарии Бухоро, Қўқанд ва Ҳева буда, дар байни онҳо барои ишғол кардани мулкҳои дигар мубориза мебарфт. Парокандагии

сиёсӣ, ҷангҳои байнихудии феодалон ба он оварда расонд, ки давлатҳои хориҷӣ ҳарчӣ бештар меҳостанд ба дарунгари сарзамини Осиёи Марказӣ ҳаракат намоянд. Аз ҷумла империалистони Англия, доираҳои ҳукумронии Туркия ва Эрон қайҳо боз забт кардани онро орзу мекарданд.

Дар аморати Бухоро аз соли 1753 қабилани манғитҳои узбек ҳукумронӣ мекарданд, ки онҳо ба ҷунин марҳамат ба шарофати шоҳи Эрон Нодиршоҳ мушарраф гардидаанд. Хонигарии Қўқанд бошад ҳанӯз соли 1710 дар замонӣ заифгардии давлати Аштархонихо (Ҷониҳо) бунёд ёфт ва дар он низ қабилани мингҳои узбек салтанат меронд.

Бо сабаби ҷангҳои беҳири байни аморати Бухорою хонигарии Қўқанд, ҳар бор мардуми Ўроғтеппа, Хучанд, Нову Ҷиззах зарари зиёд меидиданд. Танҳо дар зарфи 65 соли аввали асри XIX аморати Бухоро ба Ўроғтеппа қариб 50 маротиба лашкар кашид.

Дар арафои ҳуҷуми қўшунҳои рус вазияти хони Қўқанд ҳеле ноғувор буд. Байни хонҳои Қўқанд Худӯёрхон (1845-1858; 1862-1873) ва Маллаҳон (1858-1862, яъне дар фосилаи гуруҳтани Худӯёрхон) рақобати сахти мансабӣ марафт ва ҳар кадоме аз амирӣ Бухоро ба фоидаи худ имдод металабид. Амирӣ Бухоро Музаффархон Худӯёрхонро пуштибонӣ намуда, соли 1862 ба Қўқанд ҳуҷум карда, салтанати Худӯёрхонро аз нав барқарор кард.

Эҳтиёҷоти давлатҳои Осиёи Марказӣ барои инкишофи савдо бо давлатҳои рус ҳанӯз аз асрҳои XVI оғоз гардида буданд. Дар асрҳои XVI-XVII аз Хева ва Бухоро ба Москва 60 сафорат, аз Россия ба Осиёи Миёна 10 сафорат омада ва рафта буданд.

Дар асри XIX байни Россия ва Осиёи Миёна алоқаҳои нисбатан мукаммали иқтисодӣ ба роҳ монда шуда буд. Осиёи Миёна ба яке аз харидорони асосии молҳои ҷангонии рус табиӣ ёфта, дар навбати худ саноати бофандагии русро бо ашёи хом маҳсусан пахта таъмин менамуд.

Аз аввали солҳои 60-уми асри XIX ба мулкҳои Осиёи Миёна ҳуҷуми васеи қўшунҳои Россияи подшоҳӣ сар шуд, ки барои он сабабҳои зерин вучуд доштанд:

Яқум, подшоҳони Рус дербоз, аз замонӣ Пётри I ният доштанд, ки Осиёи Миёнаро ба зери тасарруфи худ дароранд. Онҳо меҳостанд аз ҷануб, ба воситаи баҳри Араб ва уқёнуси Ҳинд ба роҳи мунтазами обӣ бароянд. Маҳз бо ҳамин мақсад

соли 1717 Пётри I ба муқобили хони Хева нахустин ҳуҷуми ҳарбӣ, вале бебарор ташкил карда буд.

Дуюм, дар Россия бо бекор карда шудани ҳуқуқи крестной 19 феврал соли 1861 барои инкишофи муносибатҳои сармоядорӣ имконияти васеъ кушода шуд. Дар он маҳсусан бофандагӣ тараққӣ кард, ки он вобастаи ашёи хом, яъне пахтаи америкой буд. Вале бо сабаби ҷанги шаҳрвандӣ дар ИМА (1861-1865) барои Россия аз ин мулк овардани пахта мураккаб гарид. Бинобар ин ҳукуматдорони Россия, то ин ки норозигии саноатчиёнашон ба вучуд наояд, меҳостанд Осиёи Миёнаро ба зери нуфузи худ дароварда, онро ба макони ашёи хом, яъне пахта табиӣ диҳанд.

Сеюм, барои саноатчиёни Россия бозори нави молфурушӣ зарур буд. Ин гуна бозорро Россия дар китъаи Аврупои ғарбӣ ба даст дароварда наметавонистанд. Аниқтараш маҳсулоти саноати Россия дар бозори мамлакатҳои ғарб рақобат карда наметавонист. Аз ин рӯ ҳомеиҳои саноати бофандагӣ ният доштанд, ки ҳарчӣ зудтар Осиёи Миёнаро ба бозори фуруши молҳои худ табиӣ диҳанд.

Ҷаҳорум, ҳукумати подшоҳии Россия дар ҷанги Қрим солҳои 1853-1856 шармандавор шикаст хӯрд ва сулҳи Париж соли 1856 ба зарари он буд. Барои бекор кардани шартҳои вазини он аз ҷумла барои бекор намудани беназоратии соҳилҳои шимолии баҳри Сиёҳ дипломатияи рус, ҳарчанд ҷонбозиҳо кард, вале қувваи Россия, ки дар ғарб ҳеле заиф буд, он қўшунҳо натиҷаи дилхоҳ надидаанд. Бинобар ин, ҳукуматдорони Россия бо тавсияи ҳарбиён меҳостанд, ки ба шарқ, ба сарҳади Ҳиндустон мустамликаи Англияро барои бекор кардани шартҳои вазини сулҳи Париж моил гарданд.

Панҷум, ҳукумати подшоҳии Россия, ки бо шикаст хӯрдан дар ҷанги Қрим беобрӯ шуда, боиси коста шудани нуфузаш дар байни синфи ҳукумронӣ мамлакат гардида буд, ният дошт, бо ба зери тасарруфи худ даровардани Осиёи Миёна обрӯяро ақалан дар дохили мамлақати худ аз сари нав барқарор намояд.

Зимистони соли 1839 Россия бо қўшуни 4 ҳазора ба Хева ҳуҷуми ҳарбӣ намуд. Сарбозони рус ба ҳунукии 30 дараҷаи биёбони Мангкишлок тоб наоварда, ақибнишинӣ намуданд. 4 феввали соли 1840 вақте сарбозони рус аз шаҳри Оренбург баромада, қариб 650 км роҳро тай намуданд, фармон расид, ки ҳаракатро сунӣ Хева қатъ намуда, ба қафо гарданд. Бо ҳамин

игвой харбӣ, ки бо номи «хучуми Хевагӣ» шӯҳрат дошт, зимистони соли 1840 барбод рафт. Кӯшунҳои самти Сибирӣ ба хучум гузашта, моҳи августи соли 1860 қалъаи Токмак ва 4 сентябр қалъаи Пишпек, соли 1861 Чулек ва Янги Қургонро забт карданд.

1 октябри соли 1864 кӯшунҳои рус бо сарвариин Черняев ба Тошканд аввалин бор хучум кард, вале бе муваффақият ба Чимкент баргашт. Ин беварорӣ ҳукуматдорони подшоҳиро водор сохт, ки барои фатҳи Тошканд ҷиддитар омода гарданд.

29 апрели соли 1865 Черняев ба сӯи Тошканд бори дуюм хучум кард. Ӯ аввал сарғаҳи дарёи Чирчиқро вайрон карда, канали Анҳорро хушк намуд ва шаҳрро беоб гузошт. Дар натиҷа байни ду ҷониб ҷангҳои шадид ба вучуд омада, шаби 14 ба 15 июни соли 1865 ба Черняев муяссар гардид, ки ба шаҳр дарояд. Дар шаҳр ҷангҳои сахти кӯчагӣ оғоз ёфт, ки он се рӯз давом кард. Ниҳоят 17 июн Тошканд аз тарафи Черняев забт карда шуда, байни намояндагони шаҳр ва Черняев шартнома имзо гардид.

Моҳи сентябр, генерал-губернатори Оренбург хангоми дар Тошканд буданаш ин шаҳрро, бо мақсади аз нуфузи Қуканду Бухоро озод нигоҳ доштан, мулки мустақил эълон кард. Вале он вақт ҷангҳои байни Бухоро Қуканд яъне бо муқобилони Худоёрхон давом мекард. Амири Бухоро баъди забти Хучанд ба сӯи шаҳри Қуканд ҳаракат кард. Инчунин ӯ аз сарварони кӯшунҳои рус талаб кард, ки Тошкандро ба ихтиёри ӯ супорида, худ аз шаҳр баромада раванд. Ҳукумати подшоҳӣ чунин таҳлили Музаффархонро ба инобат нагирифта, моҳи октябри соли 1865 ба тарзи расмӣ ба хайати Россия дохил шудани Тошкандро эълон кард.

Охири январӣ соли 1866 як қисми нисбатан хурди кӯшунҳои рус бо сарвариин генерал Черняев ба Қиззах расиданд. Дар қалъаҳои Қиззах аскарони бухороӣ хеле кам буданд. Бинобар ин мудофиаи қалъаро худди қиззахӣён ба ўҳда гирифта, ба Черняев зарба заданд. Дар натиҷа ҷанги аввали Қиззах бо ғалабаи қиззахӣён ва бо маглубияти Черняев анҷом ёфт. Ғалаба дар ҷанги якуми Қиззах бухороӣёнро хеле рӯҳбаланд кард. Амир Музаффархон низ ба мақсади идомаи ғалаба, бо қувваи зӣёд ба Қиззах хозир шуда, дар Исикқул ном маконе соҳили чапи дарёи Сир манзил гирифт. Сарвариин умумин ин амалиётро Музаффархон ба ўҳдаи худ гирифт. Вале вай ба ҷои сарварӣ ва назорати омодагии амалиётӣ ҷангӣ дар ҳамон лаҳза

ҳам бо базму шатранҷбозӣ банд буд, на танҳо ба ғалабааш боварини комил дошт, балки хатто дар фикри мусодиран хазинаи дар Петербург доштаи ҳукумати Россия бо роҳҳои минбаъда истифодаи «асирони» харбии рус буд.

Баъди шикастхӯрӣ дар Қиззах Черняев аз Осиёи Миёна даъват карда шуд ва ба ҷояш генерал Д. И. Романовский таъин гардид. Ӯ шахсан кӯшунҳои русро дар ҷангҳои муқобили сарбозони амири Бухоро ва хони Қуканд сарварӣ мекард. Вай нисбати амири Бухоро ба ҷанги навбатӣ аз ҳар ҷиҳат омода буд. 8 майи соли 1866 дар Майдаулгун, ё ки Эрҷар (дар роҳи Қиззах ва Хучанд) байни кӯшунҳои русу бухорӣ ҷангҳои шадиде ба вуқӯъ омад ва он бо ғалабаи русҳою маглубияти бухорӣён анҷом ёфт. Амалан ин ҷанги нахустини байни кӯшунҳои Бухоро ва Россия ба ҳисоб меравад. Амир Музаффархон бо наздикон ва посбонони худ аз майдони ҷанг ба сӯи Самарқанд гурехт.

Ахмади Дониш манзараи шикастхӯрии сарбозони амир гурехтани худи Музаффархонро чунин тасвир намулдааст: «Сарбозони амир агарчанде худро «ғозӣни ислом» меномиданд, вале ханӯз пеш аз оғози ҷанг «ҳама мунтазири фирор буданд» ва бо шундани овози тӯпҳои русия «якбора фирори барқвор ихтиёр карданд». Вақте ба амир хабар оварданд, ки «Аскар бевафой карданду пушт доданд, амир низ саросема ба болон аспи зинҳолӣе нишаста, фурсат наёфт ки аммома бар сар кунад ё ҷома бигушад. Ҳамчунон аз сари шатранҷ барҳеста болон зин нишаст ва асп меронд».

Барои кӯшунҳои рус, баъди ғалаба дар муқорибати Майдаулгун роҳ ба сӯи Хучанд кушода буд. Шаби аз 19 ба 20 майи соли 1866 онҳо ба шаҳри Хучанд наздик шуда, аз 18 тӯп ва 8 мортир (тӯпи кӯтоҳмил) шаҳрро тирборон карданд. Саҳарии 21 май муҳосираи шаҳр оғоз ёфт. Вале аз сабаби муқобилияти сахти муҳофизони шаҳр аскарони рус ба шаҳр дохил шуда натавонистанд. Барои мудофиаи шаҳр на танҳо мардуми он тоҷикон, балки аз атрофи он, дар қатори тоҷикон узбекон низ мардонагӣ нишон доданд. Аскарони бағазабомадан подшоҳӣ шаҳрро се шабонарӯз ба зерӣ тӯшаронии мунтазам гирифтанд ва 24 май кӯшунҳои рус ба шаҳри валангоргардида соҳиб шуданд. Аз рӯи баъзе маълумотҳо, аз ҳисоби муҳофизони шаҳри Хучанд шумораи фақат ҳалокшудагон ба 2,5 ҳазор нафар расидааст, ки маросими дафни ҷасади онҳо як ҳафта давом кардааст. Аз тарафи забткорон бошад ҳамагӣ 5 нафар

ҳалок шуду ҳалос. 28 май Нов ҳам аз ҷониби қўшунҳои рус забт гардид.

Баъди муҳорибаи Майдаюлгун ва забти Хучанду Нов сарфармондеҳи қўшунҳои рус умед дошт, ки амири Бухоро аз ҷангҳои нав даст кашада, худро мағлуб меҳисобад. Аммо чунин умеди эшон хом баромад. Музаффархон ба ҷангҳои нав омодагӣ меид. Ҳарбиёни рус аз ин воқиф гардида, тирамоҳи ҳамон сол амалиёти забткоронаи худро идома доданд. 1 октябр аз тарафи онҳо Ҷиротеша муҳосира гардид, ки онро 4 ҳазор нафар муҳофизат мекарданд. 2 октябр шаҳр аз тарафи забткорон ишғол карда шуд.

11 октябри соли 1866 аз тарафи қўшунҳои рус муҳосираи нави Ҷиззах оғоз ёфт. Ба онҳо дар ин муҳориба генерал-адютант Н. А. Крижановский сарварӣ мекард. Ниҳоят, 18 октябр шаҳри вайрона бо 2,5 ҳазор нафар қурбоншудагон ва маҷрӯҳони бисёр насиби аскарони рус гардид.

Баъди мағлубияти Ҷиззах қувваҳои зиёди зиддирусӣ дар Янгиқўргон ҷамъ шуда буданд, ки дар байни онҳо на танҳо сарбозони амир, балки собиқ бекҳои Ҷиротеша, Ҷиззах, дастаҳои туркманҳо, афғонҳо ва гайра низ буданд. Бегуфтуғу дар байни эшон қисми асосиро сарбозони амири Бухоро ташкил медоданд. Вале дар муҳорибаи Янгиқўргон ҳам галаба насиби қўшунҳои рус гардид, ки ба онҳо генерал А. К. Абрамов сарварӣ мекард.

Қўшунҳои рус баъди забти Ҷиззах ва Янгиқўргон аз идомаи амалиёти ҷангӣ муваққатан худдорӣ намуда, ба муҳорибаҳои минбаъда омадагӣ медиданд. Ҳукумати подшоҳӣ бошад, дар ин муддат масъалҳои идоракунии мулкҳои забтшударо ҳал намуд.

Аввали соли 1865 аз ҳисоби заминҳои аз хониғарии Қўқанд ишғолкардаи қўшунҳои рус вилояти Туркистон дар ҳайати генерал-губернатории Оренбург ташкил ёфт. Сарвари ин вилояти навбунёд генерал Черняев таъин гардид.

Соли 1867 ҳукуматдорони подшоҳӣ натиҷаи амалиётҳои ҷангии худро дар сарзамини Осиёи Миёна гуё ҷамъбаст намуда, дар Тошканд генерал-губернатории Туркистонро ташкил доданд, ки он заминҳои аз соли 1847 то он лаҳза аз мулкҳои хониғарии Қўқанд ва аморати Бухоро забт намудаи қўшунҳои русро дарбар мегирифт.

Баробари бунёди генерал-губернаторӣ инчунин округи ҳарбии Туркистон низ ташкил ёфт. 14 июли соли 1867 аввалин

генерал-губернатори Туркистон генерал-адъютант, барон фон К. П. Кауфман таъин гардид. Подшоҳи Россия Александри II дар асоси «Яриқи заррин»-и худ ба Кауфман ҳукуки васеъ дода буд, ки мувофиқи он ӯ мустақилона бо давлатҳои ҳамсоя масъалаҳои сиёсӣ, савдоӣ, сарҳадӣ, ташкили сафоратҳо, имзои шартномаҳо ва ғайраҳоро ҳал менамуд. Яъне Кауфман, дар асоси он ҳуҷжат минбаъд имконият дошт, ки бо давлатҳои ҳамсоя, аз он ҷумла аморати Бухоро, хониғарии Хеваю Қўқанд ва гайра мустақилона ҷанг эълон кунад ё бо онҳо сулҳ имзо намояд.

Имзои шартномаи тичоратии 11 майи соли 1868 идомаи ҷангро дар байни Россия ва Бухоро боз надошт. 12 май Ургут, 18 май Каттақўргон аз тарафи қисмҳои аскарони рус ишғол карда шуд. Умуман муҳорибаҳои минбаъда исботи он буданд, ки қўшунҳои амир имконияти муқобилият нишондиҳиро аз даст додаанд. Амир Музаффархон чунин вазиятро эҳсос намуда, маҷбур шуд, ки ба имзон шартномаи пешниҳодкардаи Кауфман розӣ шавад.

Олимакомони худӣ Бухоро ҳам аз амир талаб мекарданд, ки бо «қофирҳо», яъне русҳо ҷангро давом диҳад. Бо ҳамин сабабҳо амир маҷбур шуд, ки боз майл ба ҷанг намояд. Ӯ дар наздикии Зирабулоқ 15 ҳазор сарбозони савора, 6 ҳазор сарбозони пиёда ва 14 тўпро бо сарвари Ҳочӣ Тўқсабо ҷамъ намуд. Аз руи маълумотҳои дигар шумораи умумии сарбозон ва мардуме, ки он ҷо ба муқобили аскарони рус ҷамъ намуданд, ба 50 ҳазор нафар мерасид.

2 июни соли 1868 дар наздикии Зирабулоқ муҳорибаи сахтарин ва охириини байни Россия ва Бухоро ба вуқӯъ омад. Вале мағлубият боз насиби сарбозони амир гардид. Дар натиҷа 1500 нафарро талаф доданд.

Баъди шикастхӯрӣ дар ҷанги назди баландии Зирабулоқи байни Бухорою Россия дар соли 1868 байни ин ду давлат шартнома баста шуд. Мувофиқи ин шартнома Бухоро ба ҳайати Россия ҳамчун вассалии шохӣ рус дохил шуд. Мувофиқи ин шартнома Хучанд, Ҷиротеша, Ҷиззах, Самарқанд ва Каттақўргон ба Россия ҳамроҳ карда шуданд. Онҳо округи Зарафшонро ташкил доданд, ки ба ҳайати генерал-губернатори Туркистон дохил мешуд.

Баробари ба ихтиёри Россия гузаштани Самарқанд инчунин болооби Зарафшон, ё худ Қўқистон - Фалғар, Мастҷох, Фон, Киштут ва Моғиён, ки мулкҳои ниммустақил

буданд, низ ба лутқамӣ эшон пешкаш гардианд. Ҳукумати подшоҳӣ аз ҳисоби Самарқанд, Каттақўрғон ва дигар мулкҳои Зарафшонии аз аморати Бухоро забт намулдаш музофоти Зарафшонро бунёд намуда, генерал А. К. Абрамовро сарвари он таъин намуд. Яке аз мақсадҳои асосии А. К. Абрамов ин тобен худ ғаллонидани мулкҳои номбурдан кӯхистон буд. Мардуми он мулкҳо агарчанде ҳама тоҷиканд, вале ҳокимони онҳо байни худ ҷангида, қувваи мудофиавии кӯхистонро хеле заиф гардониданд. Пӯшида набуд, ки чунин ҳолати ин диёр муваффақияти кӯшунҳои русро осон мегардонид. Вале А. К. Абрамов намехост, ки қўшиши ӯ барои таслими болооби Зарафшон чун походи харбӣ ном бурда шавад. Бо ҳамин мақсад вай зарур шуморид, ки амалиёти харбиро бо эъзומияи илмӣ рӯйпӯш намояд. Дар натиҷа баҳори соли 1870 бо сарвари генерал А. К. Абрамов эъзумияи Исқандарқўл ташкил карда шуд.

Ба ҳайати эъзумияи номбурда 200 нафар казокҳои мусаллаҳ, ротаи пиёдагард ва взводи пулемётчиҳои кўҳгард дохил мешуданд. Боз аз Ҷўртеппа дастаи дигари харбиёни мусаллаҳ тахти фармондеҳии Денет ҳаракат карда, дар роҳ ба дастаи А. К. Абрамов пайвастанд. Сафари эъзумия 25 апрели соли 1870 аз Самарқанд сар шуд. Моҳи август шаҳри Панҷакент ба муҳорибаи ҷиддӣ ба ихтиёри кӯшунҳои рус гузашт. Вале дар деҳаи Артуҷ, Панҷруд, Дашти, Қулоли, Фалғар, Мастҷох ва ғайра ҷангҳои шадид ба амал омадааст.

Намояндагони рӯҳонӣ ва феодалони рӯҳияи инкилобӣ дошта ва ба Россия ҳамроҳ шудани Самарқанд норозӣ буданд. Соли 1868 онҳо бо сардори Имом Ҷумҳур ва бо дастгирии бекҳои Шаҳрисабзу Қитоб исён бардоштанд, ки аз тарафи ҳукумати подшоҳии рус шикаст дода мешаванд.

Соли 1868 дар Бухоро ҳам исён ба амал омад, ки онро писари калони амир Абдумалик (Қагатура) сардори мекард. Ба муқобили исёнчиён кӯшунҳои рус бо роҳбари генерал А. К. Абрамов фириристода шуда, исён паҳш гардид.

Ҳуҷуми кӯшунҳои рус ба муқобили хонигарии Ҳева.

Минбаъд амалиётҳои асосии қувваҳои харбии дар Осиёи Миёна доштаи Россия барои забти хонигарии Ҳева нигаронида шудаанд. Барои руҳан махв намулдани аскарони хонигарӣ амалдорони харбии Россия ба муқобили он якбора аз се самт, аз тарафи Тошкент, ба воситаи Чиззах, бо сарвари генерал-

майор Головачев (4600 нафар), Оренбург, ба воситаи калъачаи (форти) Эмбин, бо сарвари генерал-лейтенант Верёвкин (3400 нафар) ва аз самти Красноводск отрядҳои Қафқозӣ бо сарвари полковник Маркозов (4300 нафар), яъне бо шумораи умумии 12 ҳазор нафар, бо сарвари умумии К. П. Кауфман ба ҳуҷум гузаштанд.

Миёнаи моҳи майи соли 1873 кӯшунҳои подшоҳӣ аллакай дар қаламрави хонигарӣ амалиёти ҷангӣ мегузарониданд. 29 май барои шаҳри Ҳева ҷангҳои сахттарин ба вуқӯъ омад. Хони Ҳева, Сайид Муҳаммад Раҳими II аз тараф гулӯхта, бо ишораи таслим, аз Кауфман сулҳ талабид. 12 июн бо фармони Кауфман амалиёти ҷангӣ дар хоки Ҳева қатъ гардид. 12 августи соли 1873 байни Россияву Ҳева шартнома имзо гардид, ки мувофиқи он Ҳева тобен Россия гардида, бояд чун товони ҷанг ба ҳазинаи подшоҳӣ 2 млн. 200 ҳазор сум меод. Аз заминҳои хонигарӣ соҳилҳои рости дарёи Аму ба ихтиёри Россия гузашт.

Шартномаи 28 сентябри соли 1873 дар миёни байни Россия ва Бухоро.

То моҳи сентябри соли 1873 дар байни Россияву Бухоро ба ғайр аз шартномаи тичоратии 11 майи соли 1868 дигар ягон ҳуҷҷати ҳуқуқӣ, ки муносибати ин ду давлатро муайян намояд, вуҷуд надошт. Аз ҳамин сабаб, асосан баъди ҳалли тақдирӣ Ҳева, дар доираи ҳукумати Россияи подшоҳӣ боз масъалаи муайян намулдани муносибат нисбати Бухоро ба миён омад.

28 сентябри соли 1873 дар Шаҳрисабз байни Россия ва Бухоро шартномаи нав имзо гардид, ки он бо номи шартномаи «дустӣ» маълум буда, аз 18 банд ибарат аст. Ин шартнома аз тарафи подшоҳ тасдиқ гардид.

Шартномаи «дустӣ»-и соли 1873 сарҳади ҳамонвақтаи байни Россияву Бухороро тасдиқ намуда, сарҳади байни Бухорову Ҳеваро низ муайян мекард. Дар асоси он тарафҳои Россияву Бухоро вазифадор мешуданд, ки дар Осиёи Миёна, яъне сарзамини зери нуфузи худ буда, инкишофи муносибатҳои тичоратӣ ва озодона шино кардани киштиҳоро дар дарёи Аму таъмин мекунанд. Тоҷирони рус на танҳо барон дар тамоми шаҳру ноҳияҳои аморати Бухоро озодона амал намулдани ҳуқуқ пайдо карданд, балки онҳо дар химояи маҳсули ҳукумати амирӣ низ буданд. Аз молҳои тарафайн бояд аз 2,5 фоиз зиёд андоз, яъне закот гирифта намешуд ва молҳои русӣ ба воситаи сарзамини Бухоро ба дигар давлатҳо бебӯҷ гузаронида мешуд. Тоҷирони ҳар ду тараф метавонистанд дар доираи Осиёи

Миёна корвонсарои худро дошта бошанд. Ҳамин тавр, дар шартномаҳои тиҷоратии соли 1868 ва дӯстии соли 1873 ба ғайр аз баъзе баргариҳо барои тоҷирони рус дар сарзамини Бухоро, дигар ишорае нест, ки дар асоси он аморати Бухоро мутеи Россияи подшоҳӣ гардад. Пас ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки аморати Бухоро аз ҷиҳати ҳуқуқӣ давлати мустақил будааст. Вале амирони Бухоро, ки дар назди иқтисодӣ ҳарбии Россия нотаъвоҷ буданашонро ба ҳубӣ эҳсос мекарданд, бинобар ин худро «ихтиёран» ба оғуши тобеият андохта, нисбат ба ҳукумати подшоҳӣ сиёсати содиқона хизмат кардандро пеш гузошта, аморатро ба мустақиликаи ҳақиқии Россия таъдил доданд.

19 феввали соли 1876 хонигарии Қўқанд барҳам дода шуд. Ба ҷои он, дар ҳайати генерал-губернатории Туркистон, боз як вилояти нав - Фарғона ташкил ёфт ва М. Д. Скобелев губернатори ҳарбии ин вилоят таъин гардид.

Аз тарафи қўшуноҳи рус забт

Гардидаи сарзамини қабिलाҳои туркман.

Дар сиёсати забткоронаи ҳукумати подшоҳӣ дар Осиёи Миёна баъди ҳалли тақдирӣ хонигарии Қўқанд масъалаи забти сарзамини қабिलाҳои туркман ба миён омад. Аммо ҷорабинҳои ҳукуматдорони подшоҳии Россия оид ба ин мақсад нисбатан пешгар сар шуда буд. Чунончӣ, ханӯз соли 1869 қўшуноҳи кафқозӣ бо сарвариин полковник Н. Г. Столетов аз порти Петровский баҳри Хазарро (Каспийро) гузашта, ба димоғи Муравёвск фаромаданд. Онҳо дар ин ҷо ба шаҳри Красноводск асос гузоштанд, ки ин нукта минбаъд ба яке аз масканҳои асосии ҳарбии Россия барои забти Ҳева ва заминҳои қабिलाҳои туркман таъдил ёфт.

Ҳамин тарз сарзамини қабिलाҳои туркман ҳам аз тарафи қўвуҳоҳои ҳарбии Россияи подшоҳӣ истило карда шуд. 26 декабри соли 1897 вилояти Моварои Каспий аз ҷиҳати идоракунии ба ихтиёри генерал-губернатории Туркистон гузашт.

Масъалаи Помир ва ҳалли он

Охири асри XIX масъалаи ҷиддие, ки байни Россияву Англия бояд ҳалли худро меёфт ин «масъалаи Помир» буд. Он лаҳза дар байни мардуми худӣ Бадахшон воқеаҳои назаррасе рух доданд. Чунончӣ, зулуми истибдодӣ ҳукуматдорони афгон тирамоҳи соли 1887 боиси шӯриши мардуми Шугнон гардид. Шӯришгарон чанде аз хироч ситонандагони афгонро ба қатл расониданд. Ҳукумати Афғонистон барои ба хун оғушта

намудани шӯриш ва танбех додани мардуми Бадахшон тайёрии ҷиддӣ медид. Амалдорони Рӯшону Шугнон ва Ваҳон дар ҷуниб назият ба муқобили иқтисодӣ ҳукумати Афғонистон қўвуҳои худро ноқифоя ҳисобиди, майл ба тарафи Россия намуданд. Онҳо бо ҷуниб мақсад ба назди ҳукуматдорони Россия якҷанд ҳайати намондагӣ низ фириристодад.

Аввали солҳои 90-уми асри XIX ҳукумати подшоҳӣ ба «масъалаи Помир» ба тарзи ҷиддӣ машғул шуд. Зеро, то ин лаҳза дигар мулкҳои Осиёи Миёна пурра ба зер назораташ гузашта буданд ва дар ин кишвар масъалаи номбурда ягона ва нуктаи охириин дар масъалаи нуфузи марзии байни Россияву Англия мешуд. Инак, моҳи июли соли 1891 отряди 120 нафаран казакҳо бо сарвариин полковник М. Ионов ба сӯи Помир фириристода шуд, ки он бо номи «Эъзмиияи Ионов» маълум аст. Мақсади ин эъзмиия, гуё дар Бадахшон омӯхтани он мулкҳои буд, ки онҳо мувофиқи муоҳидаи соли 1873-и байни Россияву Англия ба ғойдаи ҳукумати подшоҳӣ гузаштаанд. Вале дар асл ниёти асосии ин ҷорабини мустаҳкам намудани нуфузи Россия дар мулкҳои номбурда буд. М. Ионов амалиёти худро аз ағбаи Қўқилдарт оғоз намуда, соҳилҳои Ранқул ва Қарақўлдро сайр карда, то ба ағбаи Банк расид. Ӯ дар ҳама ҷо ба мардум эълон мекард, ки ин мулкҳо дар тобеияти Россия мебошанд. Дар натиҷа ин эъзмиия «масъалаи Помир»-ро боз ҳам тақон дод.

Аз сабаби он ки дипломатияи Англия ҳам ба «масъалаи Помир» даҳолат мекард, моҳи апрели соли 1892 дар Петербург ин масъала дар машварати махсуси арбобони давлати Россия муҳокима гардид ва дар он қарор карда шуд, ки мавқеи ҳукумати худро дар ин ғўша мустаҳкам намонанд. Моҳи июни ҳамон сол полковник М. Ионов бо роҳи аввала, ба қўвуҳои нисбатан зиёд, эъзмиияи дуюми Помирро ташкил намуд. Ҳангоми ин сафари ӯ дар қанори дарёи Оксу пости Помир (ҳозира шаҳраки Мурғоб) сохта шуд. Дар мавзиеи Шочон бошад 250 нафар аскарони казакро ба муддати тўлоии гузоштанд. Соли 1893 дар асоси шикоятӣ зиёди шугнониён, нисбати бедодии дастаҳои гуногуни афгон, қўшуноҳи дигар бо сарвариин капитан С. П. Ванновский ба воситаи ағбаи Язғулум то ба Ванч рафта баргаштаанд.

Ҳукуматдорони подшоҳӣ оид ба масъалаи Бадахшони Шарқӣ ҳам бетараф наистоданд. Онҳо аз ниятҳои ҳукумати Хитой воқиф гардида, моҳи июли соли 1894 ба пости Помир (Мурғоб) М. Е. Ионовро, ки ба рутбаи генерал-майорӣ расида

буд, бо штабаш фиригоданд. Ҷро сардори штаби тамоми отряди русӣ дар Бадахшон таъин карданд. Дар баробари чунин чорабиниҳо гуфтушуниди намоёндогони Россияву Хитой оиди Бадахшони Шарқӣ низ давом мекард. Дар натиҷаи он ҳукумати Чин постҳои ҳарбии худро аз сарҳади Бадахшони Шарқӣ бардошт. Баъди ин дар Мурғоб ғиҳ доштани «отряди Помир» нолозим шуда мوند ва он 25 октябри ҳамон сол барҳам дода шуд.

Вале гуфтушуниди байни Россия ва Англия баҳри муайянкунии сарҳади нуфуз дар Бадахшон ханӯз аз соли 1893 давом дошт. Баҳори соли 1895 комиссияи мухталифи сарҳади англису русӣ охири китъаи баҳсталаби сарзамини Осиёи Миёнаро ба таври «аниқ» муайян намуд. Ниҳоят моҳи сентябри ҳамон сол шартномаи маҳсуси муайянкунии сарҳади нуфузи байни Россияву Англия дар Бадахшон имзо карда шуд. Моҳи январӣ соли 1896 подшоҳи Россия Николай II хати сарҳади империяи Россияро дар Бадахшон тасдиқ кард. Дар асоси ин шартнома дар Бадахшон сарҳади нуфузи байни Россия ва Англия аз Зоркул то канори шарқии Бадахшон - дарёи Панҷ қарор гирифт. Мувофиқи он соҳилҳои чапӣ дарё, пеш аз ҳама заминҳои дар ин қанор доштаи Дарвози Бухоро ба зери нуфузи Англия ба ҳисоби Афғонистон гузашт. Соҳилҳои ростӣ дарё, яъне мулкҳои Ваҳон, Шугнон ва Рушон ба зери нуфузи Россия даромад. Вале ҳукумати подшоҳии рус ин мулкҳоро ба амири Бухоро, ба ивази мулкҳои дар ин минтақа аз даст додааш (яъне заминҳои дар соҳилҳои чапӣ дарё доштаи Дарвози Бухоро) бахшид. Бадахшони Шарқӣ бошад ба ҳайати вилояти Фарғонаи генерал-губернатории Туркистон ҳамроҳ гардид. Он қисми шарқии водии Ваҳон, ки дар байни мулкҳои Россия ва Ҳиндустон вазифаи минтақаи озод ва бетарафиро иҷро мекард, низ ба ҳисоби Афғонистон гузашт.

Ҳамин тарз "Масъалаи Помир" асосан дар байни Россия ва Англия "ҳал" гардид ва гӯё бо ин рақобати байни ду давлати абардқудрати давр оиди як гӯшаи кӯҳии дунё ба охир расид.

2. Оқибати забткориҳои Россияи подшоҳӣ дар Осиёи Миёна.

Забти Осиёи Миёна аз тарафи Россия ба худ ҷиҳатҳои мусбат ва манфиро дорост.

Ҷиҳатҳои мусбат:

1) Дар Осиёи Миёна, ки то забтшавӣ муносибатҳои феодалӣ ҳукмфармой мекард, ки минбаъд ба доираи

муносибатҳои молино пулии ҷамъияти капиталистӣ кашида шуданд. Аввалин заводу фабрикаҳо ва ташкилотҳои бонкӣ ба вучуд омаданд, роҳҳои оҳан сохта шуд. Умуман иқтисодии кишвар ру ба тараққӣ ниҳод. Осиёи Миёна охиёта-охиёта на танҳо ба бозори умумирусиягӣ, балки ба воситаи он ба бозори умумиҷаҳонӣ муносибат пайдо кард.

2) Ҷангҳои байниҳамдигарии давлатҳои мустақил ва ниммустақили кишвар, маҳсусан байни аморати Бухорову хонии Қўқанд, ки боиси хонахаробихонӣ зиёд ва кашшокии мардум мегардид, барҳам дода шуд, зеро аз болои тамоми мулкҳои Осиёи Миёна назорати қатъии ҳукумати подшоҳӣ қорӣ гардид. Хомӯш гардидани ҷангу ҷидолҳои дохилӣ бошад барои инкишофи тичорати байни ноҳияҳо ва вилоятҳои Осиёи Миёна шароити мусоид ба вучуд овард.

3) Боқимондаҳои муносибатҳои ғуломдорӣ (маҳсусан хариду фуруши ғуломон) манъ карда шуд (агарчанде дар аморати Бухоро он амалан боз чанде давом дошт);

4) Имконияти шиношавӣ бо фарҳанги яқдигар ва ғайи гардидани он ба вуқӯъ омад. Барои омӯзиши илмин табиау маънавияти Осиёи Миёна қадамҳои аввалин ва ҷиддӣ гузошта шуд.

Ҷиҳатҳои манфӣ:

1. Бо забти Осиёи Миёна аз тарафи Россияи подшоҳӣ мустақилияти давлатдорини халқҳои ин сарзамин аз байн рафт. Кишвари Туркистон қисми таркибии империяи Россия гардид. Аморати Бухоро ва хонигарии Хева низ пурра ба доираи сиёсати ҳукумати подшоҳии рус даромаданд. Онҳо, ба ғайр аз Россия, бо дигар давлатҳои муносибат карда наметавонистанд;

2. Дар сарзамини генерал-губернатории Туркистон тартиботи сахти мустақилиявӣ қорӣ гардид. Ҳукумати иртиқонии амири Бухоро ва хонии Хева агарчанде ба зери ҳимояи ҳукумати подшоҳӣ кашида шуда бошанд ҳам, аммо тартиботи идоракунии дохилӣ дар ҳар ду ин мулкҳои Осиёи Миёна бетағйир монд. Минбаъд ҳукуматдорони амирию хонӣ дар зери сояи қувваи ҳарбии Россияи подшоҳӣ нисбат ба мардуми бечораи худ зулмро боз ҳам зиёдтар раво дониста, онҳоро бераҳмона истиғмор мекарданд. Дар натиҷаи ҳамаи ин мардум ба истиғмори боз ҳам сахттар гирифтанд.

3). Шартномаи байни Россияву Англия дарёи Панҷро сарҳади нуфуз қарор дода, халқи тоҷикро, ки ҳазорҳо сол боз

дар тарафи чап ва рости он зиндагӣ карда, бо ҳам рафту омад ва хешу таборӣ дошт аз ҳам ҷудо кард.

3. Шӯриши Восеъ

Ба зери тасарруфи Россия гузаштани Осиёи Миёна ахволи мардумро чандон бехтар накард. Инкишофи муносибатҳои молию пулӣ қисми деҳқонон, махсусан қосибон ва ҳунармандонро хонахароб намуд. Худсарихон ҳокимони маҳаллӣ ҳалду қанор надошт.

Ахволи халқи меҳнаткаш дар аморати Бухоро боз ҳам вазинтар ва худсарии ҳукуматдорони маҳаллӣ зиёдтар буд.

Бухорои Шарқӣ асосан солҳои 70-уми асри XIX ба зери итоати ҳукумати амирӣ қашада шуд. Вале, дар ин ғӯша аллакай солҳои 80-ум вазъият хело ноором гардида буд. Зеро, дар ин қисми аморат зиндагии мардум боз ҳам тоқатфареотар ва худсарии ҳокимони маҳаллӣ боз ҳам зиёдтар ба ҳисоб меомафт.

Соли 1870 дар Балҷувон шӯриши қалоне ба вучуд омад, ки дар он ду ҳазор деҳқонон иштирок карда, қалъаи ҳокимро ба даст дароварданд. Танҳо пас аз амалиёти яқҷояи бекҳои Ҳисору Кӯлоб ин шӯриш пахш карда шуд. Чанд ошубгарро ба дор қашиданд, бисёриҳо ба Дарвоз гурехтанд. Чунин шӯришҳо соли 1871 дар Ғузору Қарши, соли 1874 дар Балҷувон, соли 1884 дар Кӯлоб соли 1885 дар Қаратоғ рӯй дода буданд. Ҳаёти вазнин ва зулму истибдоди тӯдаи эҳлимонии амири бонси шӯру ошубҳои мардумӣ мегардиданд. Ҷоҷиан хучуми малаҳ ва хушксолиҳои пан ҳам ахволи халқро боз ҳам бадтар карда буд.

Дар бекигарихон Кӯлобу Балҷувон чанд сол пай дар пай хушксолӣ шуда буд. Соли 1884 бошад дар натиҷаи хучуми малаҳ аз Афғонистон тамоми зироатҳои бекигарихон Бухорои Шарқӣ несту нобуд гардиданд. Соли 1888 соли серхосилӣ буд ва амалдорони амир талаб карданд, ки андозҳои чандинсола супорида шаванд. Ин талабро деҳқонон рад карданд ва дар натиҷа байни деҳқонону андозгирҳо задухӯрд ба вучуд омад.

Чунончӣ, мувофиқи яке аз он ривоятҳо, дар яке аз рӯзҳои бозор, ҳокими Балҷувон Мирзо Акрам ҳамроҳи зақотчиёнаш ва чанд нафар сарбозон ду деҳқони маҳбусро барон дар сари вақт насупоридани андоз, барои қатл ба бозори Ховалинг овардаанд. Восеъ аз воқеа воқиф шуда, ба беку амалдоронаш ҳамлаи шерона намуд ва маҳбусони бечораро аз марг наҷот дод. Дар ҳамаи лаҳза қисме аз деҳқонони дар бозор буда, ба Восеъ ҳамроҳ мешаванд. Ҳоким бо сарбозони худ аз тарс роҳи

гурезро пеш гирифт. Мувофиқи ин ривоят ҳамина ҳодиса барои огози шӯриш бахонае гардидааст.

Қасби Восеъ деҳқонӣ ва ҷувозкашӣ буд. Ӯ зағирро қисман худаш кишт мекард ва бештар онро аз деҳқонони деҳаҳои гуногуни атроф харида, худ онро ҷувоз мекашид ва равағанашро дар бозори Ховалинг мефурӯхт. Ҳангоми шӯриш Восеъи паҳлавонҷӯса тахминан 35-37 сол дошт.

Мувофиқи ривояти дигар набераи Восеъ - Бобон Қамол, аз рӯи хотироти падараш - Ҳасан, писари нахустини Восеъ вақте ки Восеъ машғули хирманкӯбӣ будааст, мансабдорони ҳокими Балҷувон омада, аз ӯ чор танга андози «ноҳақона» талаб кардаанд. Восеъ пул надошт. Вале мансабдорон ӯро ба ҳолаш нагузоштаанд. Бинобар ҳамина ҳам Восеъ ба ғазаб омада бо як ҷолокӣ ба сӯи мансабдорон ҳамла намуда, онҳоро аз асп зада меафтонаду, худ сӯи Сурхдара мегурезад. Восеъ дар муддати 10 рӯз деҳаҳои Сурхдара ва Шӯробдараро тай намуда, мардумро ба шӯриш даъват кардааст. Дар рузи 11-ум дар тепшаи кӯҳи Тали Баландсор гулҳан афрӯхтаанд, ки ин нишонаи даъват ба шӯриш буд. Дар ибтидон шӯриш дар атрофи Восеъ 11 тан ҳамдиёронаш будаанд, вале ба зудӣ сафи онҳо ба 600 нафар расидааст. Онҳо 20 рӯз дар Сурхсакова манзил гузошта, ба мубориза тайёрӣ дидаанд. Ҳокими Балҷувон бо қуваҳои дар ихтиёр дошташ ба бошишгоҳи шӯришгарон ҳамла мекунад, вале шикаст меӯрад. Шӯришгарон деҳаи Хӯчаи Балҷувон ва ниҳоят қалъаи Балҷувонро, ки маркази ҳокимнишин буд, соҳиб шуданд. Ҳоким бо амалдорону сарбозонаш гурехт. 8 рӯз Балҷувон дар ихтиёри шӯришгарон монд. Он лаҳза шумораи шӯришгарон то ба ҳазор нафар расидааст. Онҳо асосан аз ҷумлаи мардуми деҳаҳои Маҳмуддара, Сучина, Шайхон, Чукурак, Октерак ва ғайра будаанд. Дар ин муддат Восеъ «хукумати» худро ташкил додааст, ки дар он Юсуф ном шахсе вазир, Мулло Назир, ки ӯ ҳам мисли Восеъ ҷувозкаш буд, девонбегӣ таъин шудаанд. Бо ҳамина, баъди гирифтани ҳокимият шӯришгарон дигар чорае наандешидаанд.

Ҳокими Балҷувон Мирзо Акрам аз вазъият истифода бурда, қуваҳои парокандаи худро аз сари нав ҷамъ намуд. Дар ин муддат ба ихтиёри ӯ дастае, чун қумақ аз беки Қулоб низ омада расид. Мирзо Акрам бо яқҷоягии ин қуваҳо ба қалъаи Балҷувон хучум карда, онро соҳиб шуд. Шӯришгарон бошанд ба сӯи Қангурт қафо ғашта, деҳқонони Қангурту Қизилмазорро

чамъ намуданд ва калъаи Балҷувонро бори дуюм ба даст дароварданд. Дар ин муҳориба сарвари нави қушунҳои ҳокими Балҷувон-Оллоёр низ қушта шуд. Ҳокими Балҷувон бошад боз роҳи гузешро пеш гирифта, ин дафта дар кӯҳҳои Қизилмазор манзил гирифт. Дар ин лаҳза ба ихтиёри Восеъ Балҷувон, Ховалинг ва Кангурт гузашта буд. Овозаи ғалабаҳои Восеъ ниҳоят то ба амир Абдулаҳадхон, ки ӯ ҳамон лаҳза барои истироҳати тобиства ба Шаҳрисабз омада буд, низ расид. Расидани ин хабар дар як вақт ба сӯи Ҳисор аз тарафи амир фиришодани дастаи сарбозон бо сарвари Яъқуббек мувофиқ омад. Беки Ҳисор Остонакул қушбегӣ баробари ба мулкаш омада расидани он сарбозон, ба онҳо қушунҳои худро низ ҳамроҳ намуд ва сарварини умумиро ба уҳдаи худ гирифта, барои паҳш намудани шӯриш, ба сӯи Балҷувон шифтофт. Восеъ бошад аз омадани қувваҳои зиёди амирӣ хабардор шуда, дар дараи Пули Сангин - кӯпрӯки дарёи Вахш (ҳоло ҷойи НБО Норак)-ро, ки ягона гузаргоҳ ба сӯи Балҷувон буд, вайрон кард. Вале Остонакул таъхир накарда, барои аз дарёи Вахш гузаштан мардуми деҳаи Норак ва атрофи онро сафарбар намуда, бо дастии онҳо маҷбуран кӯпрӯке (амаде) бунёд кард.

Қушунҳои Остонакул баробари аз дарёи Вахш гузаштан ба муқобилияти сахти шӯришгарон дучор шуданд. Он лаҳза дастаҳои ҷудогонаи шӯришгаронро дӯстони содиқи Восеъ - Назир, Карим, Наим, Нозим, Муҳаммадӣ, Муродалӣ, Раҳимбой, Саидалӣ ва Давлат сарварӣ мекарданд. Вале сифатан акнун бартарӣ ба ғойдаи Остонакул буд. Зеро, дар Кангурт ба онҳо дастаҳои парокандаи беки Балҷувон низ ҳамроҳ шуда буданд. Дар Туткавул ва Кангурт байни шӯришгарону қушунҳои Остонакул ҷангҳои шадиде ба амал омаданд. Вале ҳар ду муҳориба ба ғойдаи Остонакул ва мағлубияти шӯришгарон анҷом ёфт.

Восеъ баъди шикастхурии Туткавул ва Кангурт аз муҳорибаи нав даст кашида, бо дастаи камшумори боқимондааш ба сӯи деҳаи Сарипул (шимоли Шарқии Ховалинг) қафо гашт. Вале қисмҳои қушунҳои Остонакул то ба ин ҷо ҳам омада расида, ба шӯришгарон зарбаи охириро расониданд, ки ин воқеа тахминан охири моҳи июли соли 1888 ба вуқӯъ омада буд. Восеъ баъди ин шикастхури аввал ба деҳаи Гулдара, баъд ба кӯҳҳои Девлох, ба ҷароғоҳи Буздара гурифт. Вале дар Буздара Восеъ ва ҳаммаслақонашро сарбозони ҳоким аллакай интизор буданд. Дар ин ҷанги нобаробар тахминан

охири августи соли 1888 Восеъ асир афтод. Ӯро аз он ҷо аввал ба Балҷувон, баъд ба Ҳисор оварданд ва аз он ҷо беки Ҳисор Останакул қушбегӣ вайро бо 6 нафар ҳамсафонаш ба Шаҳрисабз, ба хузури амир Абдулаҳадхон, ки ханӯз ҳам истироҳаташро дар ин ҷо давом медод, фиришод. Бо ҳукми амир Восеъро дар тоқи нимвайронаи Оқсарои Шаҳрисабз ба дор кашиданд.

Баъди паҳш намудани шӯриш 120 нафар иштирокчиёни он ҳаёс ва 46 нафари онҳо қатл гардиданд. Минбаъд ҳам таъкибунии иштирокчиёни ин шӯриш 5 сол давом кардааст. Ба ҷунин ҷазодихо нигоҳ накарда, минбаъд ҳукуматдорони амирӣ маҷбур шуданд, ки микдори ситони-дани баъзе намуди андохоро кам намоянд (масалан аз наску наҳуд) ва баъзеашро (ба монанди «сабзапулӣ», ки аввали баҳор аз ҳар онла 4 тангагӣ рушнда мешуд) аз байн бардоранд.

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АРАФАИ ИНҚИЛОБҲОИ БУРЖУАЗИ-ДЕМОКРАТИИ РОССИЯ (СОЛҲОИ 1905 - ФЕВРАЛИ СОЛИ 1917)

Нақша:

1. Вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии халқи тоҷик дар охири асри XIX ибтидои асри XX
2. Шӯриши соли 1916 дар Хучанд ва аҳамияти он

Адабиёти истифодашуда:

а) асосӣ

1. Фафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. — Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. — С. 757-795.
2. История таджикского народа. Том IV. Позднее средневековье и новое время (XVI в. — 1917 г.). — Душанбе, 2009. — С. 611-712.
3. История Таджикской СССР. Под. общ. ред. Б. А. Антоненко. Душанбе, 1983. — С. 134-145.
4. Раҷабов З. Ш. Аз таърихи афкори ҷамъиятно сиёсии халқи тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX ибтидои асри XX. — Сталинобод. 1959.
5. Раҷабов З. Ш. Восстание 1916 года в Ходжентском уезде. — Сталинобод, 1955. — 58 с.

6. Ҳотамов Н., Довудӣ Д., Муллоҷонов С., Исоматов М. Таърихи халқи тоҷик. – Душанбе: Эр – граф, 2015. – С. 247-256.

б) тавсиявӣ

1. Каримов Т. Р. Тоҷикон дар давраи инқилоби солҳои 1905-1907. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 128 с.
2. Каримов Т. Р. Шӯриши соли 1916 дар Тоҷикистон. Душанбе: Ирфон, 1966. – 92 с.
3. Пирумшоев Х. Российско Среднаазиатские отношения XVI середины XIX веков в русской историографии. Душанбе: Маориф, 2000. – 338 с.
4. Пирумшоев Х. Русские дореволюционные исследователи о политике России в Средней Азии в XVIII в. Отв. ред. Т. Г. Тухтаметов. – Душанбе: Первая типография, 1996. – 110 с.
5. Турсунов Х. Т. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. – Ташкент, 1962. – 426 с.
6. Халфин Н. А. Политика России в Средней Азии (1857-1868). М.: Изд. вост. лит., 1960. – 272 с.

1. Вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии халқи

тоҷик дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX

Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX Россияи подшоҳӣ ба давраи империализм дохил шуд. Зиддияти байни буржуазия ва синфи коргар меафзуд. Осиёи Марказӣ ҳамчун бозори дохилӣ ва манбаи ашёи хом истифода бурда мешуд.

Ноҳияҳои пахтакори Тоҷикистони Шимолӣ эҳтиёҷоти саноати бофандагии русро бо пахта таъмин мекарданд. Узедаи Хучанд дар вилояти Самарқанд аз рӯи заминҳои бекор андохташаванда ҷои дуҷумро ишғол мекард.

Дар ҳаёти иқтисодии кишвар бонкҳо низ нақши калон бозиданд. Соли 1910 дар ҳудуди Осиёи Марказӣ 5 шӯъбаи бонки давлатӣ ва 23 шӯъбаи бонкҳои ғуноғуни соҳибқорӣ амал мекарданд.

Болоравии умумии ҳоҷати кишварии Тоҷикистон ба инкишофи ҷорводорӣ низ сабаб шуданд.

Шохибифӣ низ инкишоф ёфт, ки бо Россия ва хориҷи кишвар содирот карда мешуд. Факат соли 1908 ба Россия 13364 пуд шохӣ кашонда шуда буд. Дар баробари инкишофи соҳти феодалии истисмори капиталистӣ пайдо мешавад. Зиддияти буржуазия ва синфи коргар торафт авҷ мегирифт.

Аввалин коргарон собиқ деҳқононе буданд, ки мӯҳтоҷи онҳоро ба коргарони мавсимӣ табдил дола буд. Дар арафаи инкилоби солҳои 1905-1907 дар ҳудуди генерал-губернатории Туркистон зиёда аз 30 ҳазор коргар мавҷуд буд. Қисми асосии онҳо аз намояндагони миллатҳои маҳаллӣ иборат буданд. Ҷоракӣ коргаронро русҳо ташкил медоданд. Коргарони маҳаллӣ қорҳои вазнинтарро иҷро менамуданд. Музди ночиз мегирифтанд. Рӯзи қорӣ аз 10 то 15 соатро ташкил медод. Аммо дар мубориза ба муқобили тартиботи подшоҳӣ ва амир баромад карданд. Варақаҳои аввалини инкилобӣ дар рӯзномаю маҷаллаҳои Туркистон рӯи ҷоп меоварданд. Махфилҳои сотсиал-демократиро ташкил намуданд.

Дар Осиёи Марказӣ матбааи маҳфӣ ташкил шуда буд, ки рӯзномаҳои ғайриҳақиқиро «Рабочий листок» ва «Молот» (органи гуруҳи «Қизил-арвати РСДРП»)-ро нашр мекарданд. Инкилоби якуми рус 9 январи соли 1905 сар шуд. Сабабҳои роҳ додани инкилоб зиддиятҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ дар Россия буданд.

Инкилоби солҳои 1905-1907 аз оғозаш диққати аҳли заҳматкешони Осиёи Миёнаро ба худ ҷалб кард. 12-уми январи соли 1905 дар рӯзи 150 - солагии университети Москва гуруҳи Тошкандии РСДРП дар шаҳрҳои Тошканд ва Самарқанд намоиши коргарону зиёёнро алайҳи мутлақият ташкил намуд. Баҳори ҳамон сол сотсиал-демократҳои Тошканд дар байни мардум варақаҳо паҳн намуданд.

Инкилоб ба ҳаракати озодихоҳии меҳнаткешони ноҳияҳои шимолӣ Тоҷикистон низ таъсир расонд. Деҳқонон аз ситонидани андоз саркашӣ карда, иншоотҳои обёрикунанда ва ҷангалҳоро зерӣ назорат мегирифтанд. Ҳангоми шӯриши ярокноки Москва 25-27 декабри соли 1905 дар Хучанд шӯриши аскарони ротани понтонӣ сар зад. Аскарон масъалаҳои бехтар кардани вазъи санитарӣ ва ҳурду хуроқро талаб мекарданд. Дар байни аҳолии Ўроғепша, Хучанд ва дигар ноҳияҳо даъватномаҳои инкилобӣ паҳн мегардид. 29 март соли 1906 деҳқонони деҳаи Ҷорқӯҳи волости Исфара ёрдамчии сардори узедаи Кӯкандро ҳабс карда, заминҳои бойхоро кашанда гирифтани шуданд. Зуран кашанда гирифтани заминҳои бойҳо аз тарафи деҳқонони камзамин ва беазмин дар мулкҳои болооби Зарафшон низ ҷой дошт. Ҳодисаҳои пуртуғени туфоннамон Туркистон аз ҳама бештар ба аморати Бухоро асар кард. Хабарии инкилоби рус ба тамоми шахру деҳоти аморат роҳ

меёфт. Соли 1905 ва соли 1908 садҳо нафар аҳолии Хойит ва Қалъаи лаби об зидди бекигарии Қаротегин руйрост ошуб бардоштанд. Коргарони Тошканд, Самарқанд ва дигар шаҳро аввалин маротиба мохи январӣ соли 1905 ошкоро баромад карданд, ки як қатор шаҳрхоро корпартоии иқтисодӣ фаро гирифт. Коргарон рӯзи қори 8-соата ва барҳам додани ҷаримаро талаб мекарданд.

Нахустин баромади калон моҳи февралӣ соли 1905 дар устохонаи роҳи оҳани Қизил-Арват ва стансияи Черняев шуда гузашт. Коргарон инчунин шиорҳои сиёсиро низ ба миён мегузоштанд.

24 июни соли 1905 ба волости Нов барои ҳалли масъалаи истифодаи об дар байни аҳолии як қатор деҳаҳо капитан Арсипевский омад. Вале ҳама пешниҳодҳои ӯро деҳқонон бо ғазаб пешвоз гирифтанд ва ӯ маҷбур шуд, ки аз волост гурезад. Ҳаракат тамоми кишвари Туркистонро фаро гирифт. Дар Маргелон ин ҳаракатро дастаи ҷазодихандаи подшоҳӣ фуру нишонд. Моҳи октябр - ноябри соли 1905 ҳаракати инқилобӣ дар кишвари Туркистон боз ҳам шиддат гирифт. Шаби 15 ба 16 ноябр соли 1905 аскарони қалъаи Тошканд шӯриш бардоштанд. 24 декабри соли 1905 аскарони шаҳри Хуҷанд шӯриш бардоштанд. Бо роҳбарии генерал-майор Пославский шӯришҳо паҳн карда шуданд.

Бо ташаббуси болшевикон моҳи февралӣ соли 1906 дар Тошканд Конфронси якуми ташкилотҳои сотсиал - демократии кишвар даъват шуд, ки ба масъалаҳои ҳаракатҳои инқилобии пролетариат таваҷҷуҳ мекард.

Баромадҳои деҳқонон низ авч мегирифт. 29 март деҳқонони Чорқӯҳи волости Исфара ёрдамчи сарвари (начальники) уезди Қўқанд Румянцевро бе яроқ ба ҳабс гирифтанд. Ӯ барои масъалаи об байни Исфараю Қўқанд омада буд. Баромадҳои инқилобӣ соли 1907 низ идома ёфтанд. Маҳсусан дар волостҳои Ӯротеппа (Қўқанд) ва Исфара уезди Хуҷанд пурзӯр буданд. Инқилоби якуми рус ба Бухоро низ таъсири худро расонида буд. Маркази ҳаракати инқилобӣ Чорқўҳ нав қарор гирифт. Корпартоиҳо ханӯз аз моҳи февралӣ соли 1905 ба вуқӯъ омаданд. Дар зери таъсири ҳаракати коргарӣ ҷунбишҳои деҳқонон низ авч мегирифтанд.

Инқилоби якуми рус ба шикаст дучор шуда бошад ҳам, дар бедории шуури сиёсии мардуми маҳаллӣ ва вусъат додани

ҷунбишҳои минбаъдаи инқилобӣ дар Осиёи Миёна мавқеъ ва мақоми хоса дорад.

Фаъолияти буржуазии миллӣ-маҳаллӣ маҳсусан баъди ҷанги русо ҷопон қувват гирифт. Идеологҳои буржуазии миллӣ дар Осиёи Миёна ҷадидон ба шумор мераванд.

Ҷадидон як қатор ислоҳотхоро дар соҳаи маорифи халқ ва идоракунӣ маъмурий ба миён гузоштанд. Онҳо мактабҳои нави нави мекушоданд ва маҷаллаю рӯномаҳои худро нашр мекарданд, китобхонаҳо кушоданд, ҷамъиятҳои худро ташкил намураданд.

Фаъолияти маорифпарварии ҷадидон муддате ҳатто намоёндагони пешқадами демократиро ба худ кашид. Онҳо асосан пантуркизм ва панисломизмро таълимот мекарданд.

Онҳо зидди муборизаи инқилобӣ буданд. Вале онҳо пешроҳи ҳаракати инқилобии мардумро гирифта натавонистанд. Болшевикон зидди ин қувваҳо оштиноназир буданд. Ҷадидҳо меҳостанд, ки дар соҳаи маорифи халқ баъзе ислоҳотҳо гузаронанд. Ба онҳо одамони босавод лозим буданд, ки ба дигар вилоятҳо рафтуомад карда тавониста, муносибатҳои савдоиро ба роҳ мемонданд. Онҳо барои тайёр намудани тарҷумонҳо ва хизматчиёни тиҷоратхонаҳо дар баъзе шаҳрҳои генерал-губернатории Туркистон ва худуди аморати Бухоро мактабҳои нав кушоданд.

Мақсади ин мактабҳо он буд, ки дар як муддати кӯтоҳ ба кўдакон хондан, навиштан ва ҳисоб карданиро ёд меоданд. Дар ҷунин мактабҳо фарзандони мансабдорон таҳсил мекарданд. Ин навгонӣҳо ба амир писанд наомад ва мактабҳои тили навро дар Бухоро барҳам дод.

Ҷадидҳо дар идораи маъмурий низ баъзе тағйирот пешниҳод намураданд. Онҳо тарафдори қисман маҳлуд кардани ҳокимияти амир ва барҳам додани он набуданд. Яъне тарафдори ислоҳоти маҳлуди буржуазӣ буданд ва манифести подшоҳиро, ки 17 октябри соли 1905 пешбини шуд, муваффақияти ҷунин ислоҳот буд.

Ҷадидҳо рӯзномаю маҷаллаҳои худро нашр мекарданд, китобхонаҳо ташкил карданд, вале онҳо то соли 1917 барномаи сиёсӣ надоштанд.

Баъди шикаст хўрдани инқилоби солҳои 1905-1907 дар Россия иртиҷои саҳт сар шуд, ки дар таърих бо номи реаксияи Столипинӣ машҳур аст. Вай ба муқобили ташкилотҳои инқилобии равона карда шудааст.

Халқҳои Осиёи Миёна мувофиқи қонуни нави интиҳобкунӣ аз ҳукуқи интиҳоботӣ тамоман маҳрум буданд ва ба Думаи давлатӣ ҳам намоёнда намефиристанд. Ин тадбир дар рӯҳи беҳукуқии наҷодӣ асос ёфта буд. Ҳукумати подшоҳии рус ба пешрафти маданияти милли, таъсири манфӣ мерасониданд. Фармони маҳсули Столпнин, ин ташкил намудани ҳама гуна ҷамъияти маданӣ - миллии халқҳои бегонаро манъ карда, рӯзномаю маҷаллаҳоро ба забони маҳаллӣ мебастанд ва аз болои мактабҳо назорати қатъӣ мебард.

Дар охири соли 1911 ва аввали соли 1912 дар ҳақиқати коргарии кишвари Туркистон болоравӣ оғоз ёфт. Синфи коргари Туркистон аз воқеаҳои дар қонҳои тиллои дурдасти Лена ба амал омада ва аз воқеаҳои ба онҳо алоқаманди Россия ба изтироб омаданд. 16 май соли 1912 хуруфчинони маҷаллаи «Туркестанские ведомости» қорпартой карданд. Соли 1913 дар Туркистон ғайриқонунии сотсиал-демократҳои маҳаллӣ боз пурзӯр мешаванд. Худи ҳамон сол ба Тошканд 32 нусхаи рӯзномаи «Правда» оварда шуд. Сотсиал - демократҳои Туркистон тавонистанд, ки наشري рӯзномаи оммавӣ-коргарӣ - ро ба роҳ монданд. Нусхаи аввалини рӯзнома 13 - уми ноябри соли 1913 чоп шуд. Пулис аз шӯҳрати ин рӯзнома тарсида, онро мусодира кард.

Шӯро ошӯбҳои меҳнатқашони Осиёи Миёна, аз ҷумла коргарону деҳқонони ноҳияҳои шимоли Тоҷикистон бар зидди мустамликадорон ва ҳокимону истисморкунандагони маҳаллӣ дар солҳои баъди шикасти инқилоби якуми рус ва давраи инқилоби февралӣ идома доштанд, ки яке аз нуктаҳои баланди онҳо шӯриши соли 1916 дар Хучанд ба ҳисоб меравад.

2. Шӯриши соли 1916 дар Хучанд ва аҳамияти он

Ҷанги якуми ҷаҳон (1914-1918) ба иқтисодии Россия таъсири ҳалокатбор расонд. Нархи ғалла се баробар боло рафт, молҳои сермасраф дар зарфи як чанд сол (1915-1916) 2-3 баробар гаронтар гардид. Дарачаи зиндагии аҳолии ҳеле пинн фаромад. Андозҳои маҳсули ҳарбӣ қорӣ шуданд. Андоз аз як пуд пахта ба 2 сума 50 тин расида, аз заминҳои лалмӣ то дараҷае боло рафт, ки деҳқонон аз истифодаи онҳо рӯй тофтанд. Аз аҳолии қорво, хусусан аспҳо барои ҷанг бо зурӣ гирифта мешуданд.

Дар ҷунин вазъият 25 июни соли 1916 фармони пошох Николас 2 дар боран ба қорҳои ақибгоҳ сафарбар намудани аҳолии ғайри рус эълон карда шуд. Мувофиқи он бояд 250 ҳазор мардони аз 19 то 43 сола ба соҳтани роҳҳо, хандакҳо, қор дар заводҳо, роҳҳои оҳан, қонҳо сафарбар карда мешуданд, аз ҷумла 38 ҳазор нафарашон аз вилояти Самарқанд, ки қариб 9 ҳазори онҳо аз уезди Хучанд буданд. Ба ин рӯйхат асосан мардуми қамбизоат ҷалб карда мешуд.

4 июли соли 1916 ба назди идораи пристав, зиёда аз 500 нафар шахриён, ки дар қатори онҳо занону наврасон ҳам буданд, ҷамъ омада талаб карданд, ки ба рӯйхатгириро қатъ намоянд. Ҷунин талаби шахриён ба инобат гирифта нашуд. Пас мардум ба идораи пристав ҳамла карда, полисо ва амалдоронро сарқуб намуданд. Шумораи намоншчиён афзуда, то ба 7-8 ҳазор нафар расид. Сардори уезд сарбозани сиқлохдорро ба муқобили мардуми бесилоҳ сафарбар кард. Шӯришро Ҷура Зокиров, Зубайдулло Раҳматуллоев, Ҷура Али ва ғайра роҳбарӣ менамуданд. Аз тарафи полиция ба муқобили издиҳом тир кушода шуд, ду кас ҳалок ва як нафар захмӣ шуд, ки ҳар се аҳолии маҳаллӣ буданд.

Воқеаҳои Хучанд ба шӯро ошӯбҳои оммавии саросари кишвари Туркистон як навъ сарахбор шуданд. 6 июл намоишҳои эътирозӣ ба муқобили сиёсати ҳукумати подшоҳӣ дар Самарқанд ва Тошканд ба амал омаданд. 8-9 июл ҳаракати халқӣ дар Фарғона сар шуд. Дар нимаи моҳи июл ҳаракатҳои мардумӣ қариб тамоми кишвари Туркистонро фаро гирифта буд.

Аз паҳншавии шӯриш ҳукумати подшоҳӣ тарсида, 17 июли соли 1916 дар кишвар ҳолати ҳарбӣ эълон намуд. Бо сарварии полковник Рубах, сардори гарнизони Хучанд шӯриш пахш карда шуд. Ҷандин нафар иштирокчиёни онро ба ҳабс гирифтанд. Шӯриш шикаст хӯрд. Сабабҳои шикастхӯрии он номуттаҳидии шӯришчиён, бе нақша будани он ва роҳбари ягона نادоштани он буд. Шӯриш тавонист, ки тартиботи мустамликавири дар Туркистон зери ҳавф мононад.

Дар аморати Бухоро соли 1916 ба ғайр аз хуруҷҳои, ки дар роҳи оҳани Бухоро ба амал омаданд, боз дар Қаршӣ, Кубодиён ва дигар ҷойҳои ҷунбишҳои мардумӣ сар заданд. Тобистони соли 1916 дар амлокдории Қалъаи Лаби Оби (Тоҷикободи ҳозира) бекигарии Қаротегин аҳолии маҳаллӣ бар зидди амалдорони амр бархостанд. Баҳонаи шӯриш фармони

амир дар бораи ба эҳтиёҷоти ҷанг ҷамъ намудани андозҳои нав буд. Роҳбарии шӯришро мардикори мавсимӣ Қаландаршо ба ӯҳда доштааст. Шӯришгарон деҳаҳои Кулова ва Дараи Назаракро ишғол намуда, ба гирифтани хисори Қалъаи Лаби об омода шуданд. Шӯришгарон ду амалдорро кушта, кальаро соҳиб шуда, ба сӯи Ғарм ҳуҷум карданд. Дар роҳ сарбозони беки Қаротегини шӯришгаронро шикаст доданд.

Дар ҳамин вақт дар бекигарии Курғонтеппа, Китобу, Шахрисабз, Нораку, Балҷувон ҷунбишҳои деҳқонон ба вучуд омад. Бояд таъкид кард, ки вазъият сиёсӣ ноором буда, баромадҳои аҳли воқеаҳои инқилоби февралӣ соли 1917 иёбот буданд, ки инро воқеаҳои инқилоби февралӣ соли 1917 иёбот намуд. 27 февралӣ соли 1917 дар Россия ҳукумати подшоҳӣ сарнагуни гардид, духокимият ба вучуд омад:

- диктатураи буржуазия дар симон ҳукумати муваққатӣ;

- диктатураи пролетариат ва деҳқонон дар симон Шӯрои вакилони коргарон ва аскарҳо.

Меҳнаткашони Туркистон аз инқилоби февралӣ пас аз ду рӯз огоҳ шуданд. Мардум сарнагун шудани подшоҳро ба ҳушнудӣ пазируӣ намуд. Дар Осиёи Марказӣ аввалин Шӯрон вакилҳои коргарон 3 мартӣ соли 1917 дар Тошканд ташкил карда шуд.

Гуруҳи миллатчиғии буржуазӣ 16 мартӣ соли 1917 ташкилоти «Шӯрон Исломия»-ро ташкил доданд. Даре нагузашта, гуруҳҳои иртиҷой «Уламо»-ро ташкил карданд. Ҳар дун ин гуруҳҳо дар зер роҳбарии ҷадидон, патуркистон ва панисломистон муттаҳид гардида, бо империалистони хориҷӣ алокаи наздик пайдо карда буданд.

Ҳабари ғалабаи инқилоби февралӣ ба ноҳияҳои шимолӣ Тоҷикистон расид. Баъдтар Шӯроҳо ташкил ёфтанд.

Тобистони соли 1917 дар шаҳрҳои Туркистон ташкилотҳои маҳаллии меҳнаткашон ташкил ёфтанд: «Шӯрон депутатҳои акибгоҳ» дар Хучанд, «Иттифок» дар Самарқанд, «Иттифокӣ меҳнаткашони мусулмон» дар Қўқанд ва ғайра.

Дар кори ташкил додан ва фаъолияти ин ташкилотҳо акибгоҳҳо, ки дар моҳи май ба Ватан баргашта буданд, фаъолону иштирок намуданд. Бисёре аз он дар Россия мактаби душвору мураккаби инқилобиро аз сар гузаронида буданд. Ҷура Зокиров ва Абдулло Раҳимбоев то ба Хучанд баргаштан вакили Шӯрон коргарии шахри Бердянск буданд. Ҳайдар Усмонов ҳанӯз то инқилоби февралӣ иштирокчи маҳфилӣ

марксистӣ дар заводи паровозсозии Харьков ба шумор рафта, барои ин уро ҳукумати подшоҳӣ ба Курск фиристонда буд.

7 апрел дар зер роҳбарии кадет Н. Н. Шепкин Комитети Туркистони ҳукумати муваққатӣ ташкил дода шуд. Ба ҳайати он намоёндагони буржуазияи рус ва буржуазияи маҳаллӣ дохил шуданд. Сардори кумита ҳукуки генерал-губернаторро дошт. Дар тамоми уезду волостҳо комиссарҳо таъин карда мешуданд. Комиссари ҳукумати Муваққатӣ дар уезди Хучанд прапорщик Тараненко буд, ки дар паҳш кардани шӯриши соли 1916 дар Хучанд фаъолону иштирок карда буд.

Меҳнаткашони Бадахшон сарнагун шудани мутлақиятро 3 апрелӣ соли 1917 фаҳмиданд. Дар он ҷо низ Кумитаи умумипомирӣ аскарҳо ташкил шуд, ки ба он сардори амалдори ҳукумати подшоҳӣ Белов таъин гардид. Намоёндагони ҳукумати Муваққатӣ дар Помир сиёсати пештараи мустамликадориро нигоҳ дошта, ҳалқи мазлумро мисли пештара истисмор мекарданд.

Аз ин истифода бурдани шуда, доираҳои болоии феодалӣ сўйқасди реаксионӣ ташкил доданд. Мақсади онҳо аз ташкил додани ҳокимияти маҳаллии феодалӣ дар Помири Ғарбӣ буда. Он мебоист ё ба зер тасаруфи Бухорон амирӣ ва ё Афғонистон мегузашт. Ба сўйқасд феодалӣ калон Азизхон сардорӣ мекард.

Сўйқасдчиён аҳолиро даъват намуданд, ки сохторҳои ҳукумати муваққатиро байкот эълон намуда, аз амири Бухоро ва беки Дарвоз ёрӣ пурсанд. Аз ин рӯ, онҳо аз амир дар бораи ба ҳайати мутлқҳои худ қабул намудани Помири Ғарбӣ илтимос намуданд. Вале сўйқасди доираҳои реаксионӣ барбод рафтанд. 24 октябри соли 1917 дар назди бинои Комичроияи Шугнон деҳқонони ҷамъомада талаб намуданд, ки ба хойнон ҷазо дода шавад. 29 октябр маҷлиси якҷояи Шугнон ва кумитаи сарбози дастаи Помир бо роҳбарии комиссари ноҳия қарор қабул намуданд, ки Азизхон ба Помири Шарқӣ бадарға карда шавад.

Воқеаҳои, ки баъди ғалабаи инқилоби февралӣ дар худуди тобеи амир ва дар Помир ба вучуд омада буданд, доираҳои ҳукумонро ба таъини оварданд. Даре нагузашта амир бо вазъият ошно шуда, ҳукумати муваққатиро расман таъин намуд. Бо тавсияи ин ҳукумат амир қарор дод, ки як қатор ислохот гузаронида шавад. Ба тарғиб додани лойҳаи ислохот, намоёнанди Россия дар Бухоро Миллер машғул шуд. Ислохот мақсади барбод додани соҳти амирро надошт.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

1. Абдуллоев С. Фарҳанги Сомониён. – Москва, 2001. – 590 с.
2. Айни С. А. Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик. – Душанбе, 1987.
3. Айни С. Маънои калмаи Тоҷик // Тоҷик-тоҷдор, тоҷвар. Душанбе: Адиб, 1990. – С. 5-38.
4. Айни С. Таърихи амирони манғитияи Бухоро. Куллийёт. Ҷилди 10. – Душанбе, 1966.
5. Амиршоҳи Н. Давлатдории тоҷикон дар асрҳои IX-XIV. – Душанбе: Амри илм, 1999.
6. Амиршоҳи Н. Давлати Куртҳои Хирот. Душанбе, 1991.
7. Аҳмади Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития. – Душанбе, 1992.
8. Бароти А. Куруши Кабир. – Душанбе, 2006. – 420 с.
9. Бартольд В. В. К истории арабских завоеваний в Средней Азии. Соч. Т. 4. – М.: Восточная литература, 1964. – С. 380-387.
10. Бартольд В. В. Работы по истории ислама и Арабского Халифата. Соч. Т. 6. М.: Восточная литература, 1966. – С. 785-796.
11. Беляев Е. А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. – М.: Наука, 1965, 280 с.
12. Бикирман Э. Государство Селевкидов. – Москва: Наука, 1972. – С. 18-283.
13. Бойматов Л. Шўриши Махмуди Тороби. – Душанбе, 1992. – 64 с.
14. Боклев О. Завоевание и присоединение Северного Таджикистана, Памира и Горного Бадахшана к России. – Душанбе: Ирфон, 1994. – 272 с.
15. Гафуров Б. Ф. История таджикского народа в кратком изложении. Т. 1. С древнейших времён до Великой Октябрьской Социалистической Революции 1917 г. – Москва, 1955. – 544 с.
16. Гафуров Б. Ф. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020.
17. Гафуров Б., Цибукидис Д. И., Александр Македонский и Восток. М.: Наука. 1980.
18. Гойбов Г. Раннее походы арабов в Средней Азии. – Душанбе, Дониш, 1989.
19. Давидович Е. А. Денежная реформа Шейбанихана / материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии.

Труды АН Тадж ССР. Том XII. Вып. 1. – Сталинабад, 1954. – С. 89-95.

20. Давлатбеков Н. Халқи тоҷик дар давраи феодализм ва ташаккули муносибатҳои капиталистӣ. – Душанбе, 2006.
21. Давлатдории тоҷикон дар асрҳои IX-XIV. – Душанбе: Амри илм, 1999. – 1008 с.
22. Дандамаев М. А. Иран при Ахеменидах (VI в. д. н. э.). – Москва: Изд. вост. лит. 1963. – 453 с.
23. Дандамаев М. А. Политическая история Ахеменидов. – Москва: Наука, 1985. – 319 с.
24. Джалилов А. Д. Согад накануне арабского нашествия и борьба согдийцев против арабских завоевателей в первой половине VIII века. – Сталинабад: Изд. Акад. наук. Тадж ССР, 1961. – 168 с.
25. Дьяконов М. М. Маданияти қадими тоҷикон. Сталинобод: Нашрдавлтоҷ, 1959. 144 с.
26. Иванов П. П. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середины XIX вв.). М.: Изд. вост. лит., 1958. – 247 с.
27. Искандаров Б. И. Восточная Бухара и Памир во второй половины XIX в. (Издание 3). – Душанбе: Андалеб. 2015. – 664 с.
28. История таджикского народа. Том 1. Древнейшая и древняя история. – Душанбе, 1998. – 549 с.
29. История таджикского народа. Том II. Эпоха формирования таджикского народа. – Душанбе, 1999. – 709 с.
30. История таджикского народа. Том III. Период развития феодального общества (XI-XV вв.). – Душанбе, 2013. – 580 с.
31. История таджикского народа. Том IV. Позднее средневековье и новое время (XVI в. – 1917 г.). – Душанбе, 2009. – 1124 с.
32. История Таджикики СССР. Под. общ. ред. Б. А. Антоненко. Душанбе, 1983. – 400 с.
33. Карасев О. История Караханидского каганата. – Фрунзе, 1983.
34. Каримов Т. Р. Тоҷикон дар давраи инқилоби соҳон 1905-1907. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 128 с.
35. Каримов Т. Р. Шўриши соли 1916 дар Тоҷикистон. Душанбе: Ирфон, 1966. – 92 с.
36. Колледж М. Парфияне. – Москва, 2004. – 326 с.

37. Кошеленко Г. А. Культура Парфии. – Москва, 1966. – 219 с.
38. Маджлисов О. Аграрные отношения в Восточной Бухаре в XIX – XX в. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 330 с.
39. Мандельштам А. М. О некоторых вопросах сложения таджикской народности в Среднеазиатском Междуречье // Советская археология. – М., 1954. – № 20. – С. 57-99.
40. Мир Мухаммад Амини Бухорой. Убайдуллонома. / Перевод с таджикского с примечаниями член-корреспондента Акад. наук Узб ССР, проф. А. А. Семёнова. – Ташкент, 1957. – 326 с.
41. Мухторов А. Амирон ва вазирони Сомониён. – Душанбе: Оли Сомон, 1997. – 76 с.
42. Мухторов А. Сомониён: Замон ва макон. – Душанбе: Сурушан, 1999. – 288 с.
43. Мухторов А. М., Рахматуллоев А. З. Таърихи халқи тоҷик. Душанбе, 2002.
44. Мухаммад Юсуфи Муниш. Муқимханская история / Перевод с таджикского на русский язык с предисловием, примечанием и указаниями А. А. Семёнова. – Ташкент, 1956. – 303 с.
45. Назаров Х. Нақши эронӣён – тоҷикон дар таърих за фарҳанги ҷаҳон. – Душанбе, 2005. – 492 с.
46. Неъматов Н. Н. Давлати Сомониён. Тоҷикон дар асрҳои IX-X. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 304 с.
47. Неъматов Н. Н. Давлати тоҷикбунёди Сомониён. – Душанбе: Ирфон, 1999. – 40 с.
48. Неъматов Н., Амиршоҳӣ Н., Мирбобоев А., Пирумшоев Х. Таърихи халқи тоҷик. Китоби дувум. Муъҷизаи классики тоҷикон. Душанбе: Сарпараст; Ношир, 2008. – С. 548-714.
49. Неъматов Н., Носирова Ф. Ю., Бобомуллоев С., Довутов Д., Исоматов М. Таърихи халқи тоҷик. Китоби I. Аз инсонӣ оқил то тоҷики баркамол. – Душанбе: Сарпараст, 2003. – 368 с.
50. Окладников А. П. Каменный век Таджикистана: Итоги и проблемы // Материалы 2 – го Съезда археологов и этнографов Средней Азии. М., Л. – С. 158-184.
51. Ориёнома. Ҷ.1. Ҷуғрофиё, таърих ва фарҳанги мардуми ориёӣ дар ингишорот. Душанбе: Эр – граф, 2006. – 504 с.
52. Пирумшо Хайдаршо. Давлати Сомониён дар тарозуи таърихнгири. – Душанбе: Дониш, 2020. – 425 с.

53. Пирумшоев Х. Россияско Среднеазиатские отношения XVI середины XIX веков в русской историографии. Душанбе: Маориф, 2000. – 338 с.
54. Пирумшоев Х. Русские дореволюционные исследователи о политике России в Средней Азии в XVIII в. Отв. ред. Т. Г. Тухтаметов. – Душанбе: Первая типография, 1996. – 110 с.
55. Пирумшоев Х. Россияско – среднеазиатские отношения XVI – середины XIX веков в русской историографии. – Душанбе: Маориф, 2001. – 338 с.
56. Пирумшоев Х. Русские дореволюционные исследователи о политике России в Средней Азии в XVIII. – Душанбе, 1996. – 110 с.
57. Пирумшоев Х. Табли озодаи дар аҳди бедодӣ. – Душанбе, 2018. – 353 с.
58. Раджабов С. Присоединение Средней Азии к России и его прогрессивное значение. Душанбе: Нашр. Давл. тоҷ., 1959. – 77 с.
59. Рахматуллоев А. З., Сагаторов Х. С., Тоҷов Н. Т. Таърихи халқи тоҷик. – Душанбе: Эр – граф, 2011. 524 с.
60. Рахмонов Э. Ш. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён. Китоби I. Лондон, 1999. – 240 с.
61. Рахмонов Э. Ш. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён. Китоби 2. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 128 с.
62. Рахмонов Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби 3. Аз Ориён то Сомониён. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 228 с.
63. Рахмонов Э. Ш. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 372 с.
64. Раҷабов З. Ш. Аз таърихи афкори ҷамъиятию сиёсии халқи тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX ибтидои асри XX. – Сталинобод. 1959.
65. Раҷабов З. Ш. Восстание 1916 года в Ходжентском уезде. – Сталинобод, 1955. – 58 с.
66. Саидов А. Духовная и материальная культура таджикского народа в XVII – первой половине XVIII вв. – Душанбе: 2007. – 54 с.
67. Саидов А. Политическая история Бухарского ханства XVII – первой половине XVIII вв. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 149 с.
68. Саидов А. Политическое и социальное – экономическое положение Бухарского ханства в XVII – первой половине XVIII вв. – Душанбе: Дониш, 2010. – 292 с.

МУНДАРИҶА

МУҚАДДИМА.....	3
ҶАМОАИ ИБТИДОӢ. АҶДОДОНИ ТОҶИКОН ДАР ДАВРАИ ПАЙДОИШИ СОХТИ ҶУЛОМДОРӢ	
Мақсад ва вазифаҳои омӯзиши таърихи халқи тоҷик.....	5
Даврабандии асосии ҷамоан ибтидоӣ.....	7
Ёдгориҳои Саразм.....	13
Фарҳанг ва дини аҷдодони тоҷикон. Оини зардушӣ.....	15
Пайдоиши давлатҳои қадимтарин дар Осиёи Миёна.	
Давлатҳои Бохтар, Суғд ва Хоразм.....	20
АҶДОДОНИ ТОҶИКОН ДАР ДАВРАИ ПАЙДОИШИ ВА ИНКИШОФИ МУНОСИБАТҲОИ ҶУЛОМДОРӢ	
Осиёи Миёна дар ҳайати давлати Ҳахоманишиҳо.....	22
Осиёи Миёна дар ҳайати империяи Искандари Мақдунӣ.....	30
Аҷдодони тоҷикон дар ҳайати давлатҳои Селевкиён, Порт ва Юнону Бохтар.....	40
Давлати Кушониён.....	45
ТОҶИКОН ДАР ДАВРАИ ПАЙДОИШИ ВА ТАШАККУЛИ МУНОСИБАТҲОИ ФЕОДАЛӢ	
Вазъи сиёсии Осиёи Миёна дар ҳайати ҳокимиятдорӣ	
феодалии Кидориён ва Хиёниён.....	50
Ташкилҳои давлати Сосониён.....	51
Давлати Ҳайтолиён.....	55
Ҳокониҳои Турк.....	60
ОСИЁИ МИЁНА ДАР ҲАЙАТИ ХИЛОФАТИ АРАБ	
Пайдоиши ислом ва таъсибиҳои хилофати Араб.....	62
Давраҳои асосии ҳуҷуми арабҳо ба Осиёи Миёна.....	65

69. Турсунов Н. Таърихи тоҷикон. Хучанд, 2001. – 788 с.
70. Турсунов Х. Т. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. – Ташкент, 1962. – 426 с.
71. Убайдуллоев Н. К., Сайнаков С. П. Муборизаи халқи тоҷик ба муқобили истилогарони мугул (Маводӣ таълими). – Душанбе, 2011. – 72 с.
72. Фрай Р. Мероси Осиёи Марказӣ: Аз замонаҳои бостон то истилои туркҳо. – Душанбе: Сурушан, 2000. – 275 с.
73. Халфин Н. А. Политика России в Средней Азии (1857-1868). М.: Изд. вост. лит., 1960. – 272 с.
74. Халфин Н. А. Присоединение Средней Азии к России (60-90 – е годы XIX в.). М.: Наука, 1965. – 468 с.
75. Халфин Н. А. Россия и ханства Средней Азии первая половина XIX века. – М.: Наука, 1974. – 405 с.
76. Хамза Камол. Политическая история Мавераннахра в XVI в. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 180 с.
77. Ҳазраткулов М. Ёзтикоду анъанаҳои бостонии Аҷам. – Душанбе, Ирфон, 1986. – 127 с.
78. Ҳасани С. Саргузашти Исмоили Сомонӣ. – Душанбе, 1998.
79. Ҳотамов Н. Таърихи халқи тоҷик (аз солҳои 60 – уми асри XIX то соли 1924). – Душанбе, 2007. – 395 с.
80. Ҳотамов Н., Довудӣ Д., Муллоҷонов С., Исоматов М. Таърихи халқи тоҷик. – Душанбе: Эр – граф, 2015. – С.7-32.
81. Юлдашев М. А. К истории торговых и посольских связей Средней Азии с Россией в XVI – XVII вв. – Ташкент: Наука, 1964. – 124 с.
82. Якубшох Ю. Тоҷикон (Перомунӣ этногенез). – Душанбе, 1994. – С. 3-68.

Муборизаи халқҳои Осиёи Миёна бар зидди истилогаронӣ араб: шӯриши Деваштич, неҳзати Абумуслим, шӯришҳои халқӣ бо сардорони Сумбоди Муг, Шарик ибни Шайх ва Муқаннаъ	70
Оқибати забткорҳои хилофати Араб дар Осиёи Миёна	86
АНҚОМИ ТАШАККУЛҲЕБИИ ХАЛҚИ ТОҶИК ВА ДАВЛАТДОРИИ ОН	86
Ташкилҳебии давлатҳои Тоҳириён ва Сафориён	89
Таъсиси давлати Сомониён	93
Сохти давлатдорӣ ва шакли идоракунии давлати Сомониён	98
СОМОНИЁН ДАВЛАТИ МИЛЛИИ ТОҶИКОН	98
Омилҳои асосии аз байн рафтани давлати Сомониён	102
Устуворшавии соҳти феодалӣ ва қувват гирифтани зиддияти синфӣ	106
Инкишофи илму фарҳанг дар давраи Сомониён	110
ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АСРҲОИ XI-XII	110
Халқӣ тоҷик дар давраи салтанати Қарахониён ва Ғазнавиён	115
Осиёи Миёна дар ҳайати империяи Салҷуқиён	121
Давлати Ғуриҳо	123
Давлати Хоразмшоҳиён	127
Ҳаёти фарҳангии халқӣ тоҷик дар асрҳои XI- XII	130
ИСТИЛО ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА АЗ ТАРАФИ МУҒУЛҲО	130
Вазъияти дохилии Хоразмшоҳиён ва таъсисҳои империяи муғулҳо	134
Фоҷиаи Утрор. Забтқории муғулҳо дар Осиёи Миёна	137
Муборизаи халқҳои Осиёи Миёна бар зидди муғулҳо	137

Корнаомии Темурмалик, шӯриши Маҳмуди Торобӣ	141
Ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангии Осиёи Миёна дар замони истилои муғулҳо	147
ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIV - АСРИ XV	147
Вазъи сиёсии Осиёи Миёна дар миёнаи асри XIV	152
Ҷунбиши Сарбадорон. Ба сари ҳокимият омадани Темур ва забтқорҳои ӯ дар Осиёи Миёна	153
Ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангии халқҳои Осиёи Миёна дар асрҳои XIV - XV	161
ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АСРҲОИ XVI - НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII	161
Осиёи Миёна дар давраи ҳукмронии Шайбониён	164
Халқӣ тоҷик дар давраи ҳукмронии Ҷониён (Аштархониён)	176
Осиёи Миёна дар давраи салтанати Манғитҳо	181
ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX - ИБТИДОИ АСРИ XX	181
Аз тарафи Россияи подшоҳӣ забт шудани Осиёи Миёна	191
Оқибати забтқорҳои Россияи подшоҳӣ дар Осиёи Миёна	202
Шӯриши Восеъ	204
ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АРАФАИ ИНҚИЛОБҲОИ БУРЖУАЗӢ-ДЕМОКРАТИИ РОССИЯ (СОЛҲОИ 1905 - ФЕВРАЛИ СОЛИ 1917)	204
Вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии халқӣ тоҷик дар охири асри XIX ибтидои асри XX	207
Шӯриши соли 1916 дар Хуҷанд ва аҳамияти он	212
АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА	216
МУНДАРИҶА	221

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ОМУЗБОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ

КАФЕДРАИ ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК

(Курси мухтасари лексияҳо)

Ба матбаа 20.05.2024 супорида шуд. Ба ҷоп 24.05.2024
имзо шуд. Андозаи 60x84^{1/16}. Қоғаз офсетӣ. Хуруфи адабӣ.
Ҷопи офсетӣ. Ҷузъи ҷопи шартӣ 14,5. Адади нашр 100
Супориши 27. Нархи шартномавӣ

Дар матбааи ҶДММ «Ашуриён» ба таъб расидааст.

